

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PETER SINGER'IN VEGANLIK
GEREKÇELENDİRMESİNİN
ETİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE
ELEŞTİRİSİ

Fatma ERDAL YEKELER

2501200273

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Kayhan ÖZAYKAL

İSTANBUL – 2023

ÖZ

PETER SINGER’IN VEGANLIK GEREKÇELENĐİRMESİNİN ETİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ELEŞTİRİSİ

Fatma ERDAL YEKELER

Veganlık, hayvan etiği bağlamında sıklıkla tartışılmaktadır. Aynı zamanda, bazı hayvanların insana benzer anatomik ve fizyolojik özellikleri ve evrimsel yakınlıkları onların da insanlara benzer duygu ve hislere sahip olabileceklerini düşündürdüğünden dolayı hayvan etiği tartışmalarında bilinçle ilgili konular da yerini almıştır. Bu bağlamda çağdaş filozof Peter Singer’in veganlık gerekçelendirmesi onun; sinir sistemi gelişmiş hayvanların da insanlar gibi acıyı hissettiklerini, veganlığın hem insan hem de hayvan faydası dikkate alındığında faydacılıkla uyumlu olduğunu iddia etmesi nedeniyle bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada Singer’in; türçülük karşıtı iddiaları, hayvanların bilincine ilişkin öne sürdüğü deliller ve türçülük karşıtlığının pratik bir uygulaması olarak sunduğu vegan beslenmeye ilişkin iddiaları incelenecektir. Bu çalışmanın amacı, Singer’in hem insan sağlığı hem de hayvanların bilinci ile ilgili iddiaları içeren veganlık gerekçelendirmesini bilimsel ve felsefi bir bakış açısıyla değerlendirerek buna eleştiri sunmaktır. Son olarak bu çalışmada hayvan etiğinde teizm ile uyumlu görülen insanmerkezci yaklaşımın hayvanlara yönelik kötülüğün bir gerekçesi olmadığını ve insan hayvan arasında uygun ilişkiyi belirlemede halen daha makul bir alternatif olduğunu göstermek amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesi, Hissedebilirlik, İnsanmerkezcilik, Türçülük, Veganlık.

ABSTRACT

ETHICAL EVALUATION AND CRITICISM OF PETER SINGER'S VEGANISM JUSTIFICATION

Fatma ERDAL YEKELER

Veganism is frequently discussed within the context of animal ethics. At the same time, issues related to consciousness have also taken their place in animal ethics discussions, as the anatomical and physiological characteristics and evolutionary closeness of some animals similar to humans suggest that they may have emotions and feelings similar to humans. In this context, contemporary philosopher Peter Singer's justification of veganism is the main subject of this study, as he claims that animals with well-developed nervous systems feel pain like humans, and that veganism is compatible with utilitarianism considering the benefits of both humans and animals. In this study, Singer's anti-speciesist claims, the evidence he puts forward regarding the consciousness of animals, and his claims about vegan nutrition, which he presents as a practical application of anti-speciesism, will be examined. The aim of this study is to present a criticism of Singer's justification of veganism, which includes claims about both human health and the consciousness of animals, by evaluating it from a scientific and philosophical perspective. Finally, this study aims to show that the anthropocentric approach, which is seen as compatible with theism in animal ethics, is not a justification for evil towards animals and that it is still a more reasonable alternative in determining the appropriate relationship between humans and animals.

Keywords: Pain in Animals, Sensibility, Anthropocentrism, Speciesism, Veganism.

ÖNSÖZ

Veganlık sadece bir beslenme çeşidi olarak Beslenme biliminin değil, aynı zamanda hayvan etiği kapsamında felsefenin de konusu olarak günümüzde sıklıkla gündeme gelen konular arasında olmuştur. Felsefenin konusu olarak veganlık, din felsefesi tartışmalarında da yerini alacak görünmektedir. Türkçe’de din felsefesi alanındaki çalışmalara bakıldığında hayvan etiği konusunda az sayıda çalışmanın bulunduğu ve özel olarak veganlık hakkında hiç çalışmanın bulunmadığı görüldüğünden, böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmayla teizm ve hayvan etiği literatürüne katkı sunmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın konusu, hayvan etiğinde önde gelen isimlerden olan çağdaş felsefeci Peter Singer’in veganlık gerekçelendirmesinin değerlendirilmesi ve bu gerekçelendirmenin felsefi ve bilimsel eleştirisidir. Singer’in veganlık gerekçelendirmesi, din felsefesi alanıyla ilişkili olan; teistik ahlak, evrim, kötülük problemi ve insanmerkezcilik gibi birçok konuyla irtibatını bulduğumuz konular içermesinden dolayı tercih sebebi olmuştur. Başka hayvan refahı savunularından farklı olarak Peter Singer’in veganlık gerekçelendirmesini tercih etmekte yine onun hem faydacı ahlak savunusuyla felsefi açıdan değerlendirilebilecek iddialar sunması hem de beslenme ve sağlık hakkındaki iddialarının bilimsel açıdan değerlendirilebilecek nitelikte olması önemli olmuştur. Bu bakımdan araştırmamızda onun, Beslenme bilimiyle ilişkili olan veganlık ve zihin felsefesiyle ilişkili olan hayvan bilinci hakkındaki iddialarını dikkate alarak disiplinlerarası bir çalışma ortaya koymayı amaçladık.

Öncelikle bu çalışmanın ortaya çıkmasında akademik okuma ve yazma konusunda rehberliğinden ve konu hakkındaki danışmanlığından dolayı hocam Yasin Ramazan BAŞARAN’a teşekkür ederim. Onun katkısı olmadan bu uzun yazım sürecinde motivasyonumu korumak ve fikirlerimi belirgin hale getirmek çok zor olurdu. Ahlak felsefesi alanında bakış açısı kazanmama katkısından dolayı hocam Hümeysra ÖZTURAN’a, hayvan etiği ve veganlık hakkında düşünmemi sağlayan hocam Murat DİNÇER ÇEKİN’e, gıda endüstrisi ve besin kimyası alanında bakış açısı kazanmama

katkı sağlayan hocam Sezen SEVDİN'e ve beslenme biyokimyası alanında katkılarından dolayı Aslı DEVRİM LANPİR'e teşekkür ederim. Yardım ve emeklerinden dolayı annem ve babama, her konuda büyük bir özveriyle destek olan arkadaşım Esra Zeynep DÜDÜKCÜ'ye, bu tez çalışmasının sonlanmasına kadar geçen süreçte çalışmamı baştan sona okuyup değerlendirerek gerekli düzeltmeleri yapmam konusunda bana yardımcı olan hayat arkadaşım Osman Sina YEKELER'e minnet ve şükran borçluyum.

Fatma ERDAL YEKELER

2023 - İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AHLAKİ KÖTÜLÜK OLARAK TÜRCÜLÜK

1.1. Faydacılık ve Hayvanların Ahlak Alanına Dâhil Edilmesi.....	12
1.2. Türccülük.....	15
1.2.1. Ahlaki Kötülük Olarak Türccülük.....	16
1.2.2. Türccü Karşıtı Bir Uygulama: Eşit Önemsenme İlkesi.....	17
1.2.3. Türccülüğün Bir Çeşidi Olarak İnsanmerkezcilik.....	19
1.3. Türccülük Fikri'nin Eleştirisi.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

HAYVANLARDA ACI ÇEKME KAPASİTESİ

2.1. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesinin Varlığına Singer'in Delilleri.....	42
2.2. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesi ve Bilinç.....	52
2.2.1. Acı Çekme Kapasitesi ve Bilinç Kuramlarıyla İlişkisi.....	52

2.2.2. Acının Tespitinde Fiziksel Göstergeler ve Maddeci Bilinç Kuramı.....	58
2.2.3. Singer'in Delilleri ve Maddeci Bilinç Kuramı.....	64
2.2.4. Singer'in Delillerinin Bilincin Öznelliği Açısından Eleştirisi.....	67
2.3. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesine Dair Davranış Delilinin Eleştirisi.....	80
2.4. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesine Dair Evrimsel Akrabalık Delilinin Eleştirisi.....	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VEGANLIK, HAYVANLARIN AHLAKİ STATÜSÜ VE TEİZM

3.1. Veganlık ve Singer'in Veganlık Gerekçelendirmesi	99
3.1.1. Vejetaryenliğin Kısa Tarihi.....	100
3.1.2. Singer'in Veganlık Gerekçelendirmesi.....	106
3.2. Teizm ve Hayvan Refahı.....	113
3.2.1. Navegan Mazeret olarak Teizm	114
3.2.2. Türcülük ve Yahudi-Hristiyan Gelenek.....	115
3.2.3. Hayvanların Acıları ve Kötülük Problemi.....	120
3.2.4. Hayvan Etiği Açısından Evrim ve Din.....	121
3.3. Veganlık Eleştirisi, Teizm ve İnsanmerkezcilik	125
3.3.1. Evrim ve Biyoloji Açısından Veganlık Eleştirisi.....	125
3.3.2. Faydacı Ahlak'ın Veganlık Gerekçelendirmesinin Eleştirisi.....	132
3.3.3. İnsanmerkezcilik, Teizm ve Hayvanların Ahlaki Statüsü.....	149

SONUÇ.....	161
KAYNAKÇA.....	167



KISALTMALAR LİSTESİ

A.e. : Aynı eser; Aynı yer

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Diğ. : Diğerleri

Ed. : Editör

No. : Numara

s. : Sayfa

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

GİRİŞ

Bir beslenme şekli olan veganlık modern dönem etik tartışmalarında hayvan etiği kapsamında sıklıkla gündeme gelen konulardan olmuştur. Bu nedenle veganlık yalnızca beslenme ve sağlığın konusu değil aynı zamanda hayvan etiğinin de bir konusu olarak görülmektedir. Bazı gelişmiş hayvanların insana benzer anatomik ve fizyolojik özelliklerinin keşfi ve evrimsel akrabalık, hayvanların da insanlar gibi benzer duygu ve deneyimlere sahip olabileceğini düşündürdüğü için günümüzde hayvan etiği tartışmaları hayvanların bilinç durumlarına yönelik iddialarla şekilleniyor görünmektedir. İnsanların üstün görülen özellikleri nedeniyle merkeze alındığı insanmerkezci yaklaşım da bu düzlemde eleştirilerle karşılaşmıştır. Bu tartışmalara paralel biçimde hayvanların da insanlara benzer duygu ve deneyimlere sahip olabileceğini ve bu nedenle hayvanların da insanlar gibi ahlaki olarak önemsenmesi gerektiğini söyleyen filozof Peter Singer, günümüzde hayvan etiği kapsamında veganlık savunusunun önemli isimlerinden biri olmuştur.

Peter Singer Princeton Üniversitesi'nde biyo-etik profesörü olup halen burada alanıyla ilgili dersler vermekte olan, faydacı ahlak yaklaşımını takip eden bir ahlak felsefecisidir. Onun hayvan etiği ve veganlıkla ilgili çalışmaları ön planda olmakla birlikte kürtaj, yoksulluk ve küreselleşme gibi pek çok farklı konuda da çalışmaları bulunmaktadır. Veganlık savunusunu en kapsamlı yansıttığı eser ise **Hayvan Özgürleşmesi** olup bu kitap onun en çok tanınan kitaplarından olmuştur.

Bu çalışmanın konusu, Peter Singer'in insan ve hayvan arasında en uygun ilişki olarak gördüğü veganlığın etik, biyolojik ve sıhhi nedenlerle gerekçelendirilmesidir. Peter Singer insanlarla hayvanların benzer özellikleri nedeniyle benzer duygu ve deneyim yaşadıklarını iddia etmektedir.¹ Bu iddiayı temellendirmek amacıyla; gelişmiş sinir sistemine sahip olma, benzer davranışlar gösterme ve insanla evrimsel akrabalığının bulunması gibi temelde biyolojik benzerliklere dayanan deliller göstererek hayvanların da

¹ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 310.

insanlar gibi hissedebilir (*sensible*) olduğunu ve ahlaki ilgiye ehil olduğunu iddia etmiştir.² Onun öne sürdüğü bu iddialar aynı zamanda hayvanların acıyla ilgili bilinç durumlarının tespit edilme yöntemleridir. Singer, hayvanları ahlaki alandan dışladığını düşündüğü insanmerkezci yaklaşımı ise ırkçı ve cinsiyetçi yaklaşımlara benzer şekilde hayvanlara karşı bir eşitsizlik biçimi olması nedeniyle ahlaki kötülük olarak görmekte ve bu durumu türçülük olarak nitelendirmektedir.³ Endüstriyel hayvancılığı ise hayvanlara acı çektirmesi nedeniyle türçülüğün bir uygulama biçimi olarak gördüğü için o; türcü karşıtı bir uygulama olarak veganlığı, hayvanlara yapılan kötülükleri bir protesto biçimi olarak savunmaktadır.⁴ Onun veganlığı etik olarak savunduğu yaklaşım faydacı ahlak olup o, bunun hem insan hem hayvan yararına olduğunu iddia ederek gerekçelendirmiştir.⁵ Bu bakımdan faydacı ahlak felsefesinin önemli isimlerinden olan Jeremy Bentham'ın acı çekebiliyor olmayı esas alması, Singer'in yaklaşımında önemli ölçüde etkili olmuştur.⁶ Dolayısıyla Singer, hayvanların da insanlar gibi benzer şekilde acı çekiyor olduğunu ve bunun ahlaki önemsenmek için önemli olduğunu düşünmektedir. Hayvanların ahlaki önemsenme kapsamına alınmamasını ise bir eşitsizlik içermesi nedeniyle ahlaki kötülük olan türçülükle nitelendirerek türcü uygulama olarak gördüğü endüstriyel hayvancılığa karşı türcü karşıtı olan vegan uygulamayı hem insan hem hayvan yararına olması nedeniyle faydacı ahlak çerçevesinde savunmuştur.

İnsanlar ve hayvanlar arasında ahlaki sınırlar çizen insanmerkezci yaklaşımı türcü olması nedeniyle eleştiren Singer, insanmerkezci yaklaşıma sahip olan felsefeci ve teologların hayvanlara yaklaşımını örnek olarak göstererek bu düşünürlerin fikirleri üzerinden insanmerkezçiliği eleştirmektedir. Örneğin, Antik Çağ'da Aristoteles⁷, modern

² A.e., s. 56-60.

³ A.e. s. 53

Ayrıca bkz. Peter Singer, **Pratik Etik**, s. 42. Irkçılığın ve Cinsiyetçiliğin insan eşitliğine aykırı olduğunu dile getirmektedir.

⁴ Peter Singer, **Neden Vegan? Etik Beslenme**, Çev. Pınar Şengül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 202, s. 75-76.

⁵ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 45.

⁶ A.e., s. 310.

⁷ A.e., s. 291.

dönemde René Descartes⁸ ve Immanuel Kant'ı⁹ hayvan refahı karşıtı fikirleri nedeniyle eleştirilmiştir. Aynı zamanda Yahudi-Hristiyan (*Judeo-Christian*) geleneğinin temel yaklaşımını ve Hristiyan teolog Thomas Aquinas'ı da türcü olmaları nedeniyle hayvan refahına karşı olmakla eleştirmiştir.¹⁰ Bu bakımdan bu felsefeci ve teologlar hayvan refahının karşısına konumlandırılmıştır. Özellikle Hristiyan geleneğin, dini ve metafizik ahlak teorilerinin günümüz etik tartışmalarında artık etkili olmaması gerektiğini düşünen Singer, bunların navegan yaşamı destekleyen mazeretler olduğunu iddia etmiştir.¹¹ Singer'in bu konu hakkındaki görüşleri günümüz hayvan etiği tartışmalarında teizmin konumu ile ilgili iddiaların tespiti açısından önemli olduğundan, kanaatimizce bu durum din felsefesinde hem Tanrı-ahlak ilişkisi hem de evrim-din ilişkisi gibi pek çok alanda gündeme getirilen tartışmalar arasında yerini alacak görünmektedir.

Tezin amacı Singer'in hem insan sağlığıyla ilgili hem de hayvanların bilinç durumlarıyla ilgili iddialar içeren veganlık gerekçelendirmesinin değerlendirmesini yapmak ve teizm ile uyumlu görülen insanmerkezci yaklaşımın hayvanların ahlaki statüsüne yönelik tutumunun, onun yaklaşımına makul bir alternatif yaklaşım olarak sunmaktır. Bu bakımdan türcülük fikrinin ahlaki bir kötülük olup olmadığını çevre etiği açısından değerlendirmek, hayvanların bilinç durumlarının ahlaki ilgiye ehil olmaları açısından durumunu incelemek, vegan beslenmenin insan doğasına uyumuyla sağlık faydasının değerlendirilmesi ve teizmin hayvan etiğine yönelik genel yaklaşımının tespiti de önemli olacaktır. Bu bağlamda Singer'in etik yaklaşımıyla ilişkili bir biçimde “Hayvanlar insanlar gibi acı çekiyor mu?”, “Veganlık faydacı etik açısından tutarlı mıdır?”, “Hayvanmerkezcilik türcülük karşıtı bir yaklaşım mıdır?”, “İnsan ve hayvan ilişkisini belirleyen en uygun yaklaşım ne olabilir?” gibi soruların cevabı aranacaktır.

Araştırmamız nitel bir araştırma olup araştırma konusu hakkında literatür taraması ve doküman analizi ile veri toplamayı hedeflemektedir. Araştırma bileşenlerini

⁸ A.e., s. 305.

⁹ A.e., s. 309.

* vegan olmayan

¹⁰ A.e., s. 297.

¹¹ A.e., s. 287 ve 315.

ise kitap, makale, dergi, haber ve video kaynakları oluşturmaktadır. Bu çalışmada problem merkezli bir metot esas alınmakta olup önce filozofun konu hakkındaki görüşleri sunulacak, ardından da bahsi geçen görüşle ilgili alandaki başka görüşler mukayese edilerek sorunun çözümüne ilişkin bir tartışma sunulacaktır. Bu bakımdan hem filozofun gözünden konuyla ilgili iddialar açıklanacak hem de konuya yönelik itiraz ve eleştiriler dile getirilecektir.

Tezin birinci bölümünde Peter Singer'in faydacı ahlak düşüncesinden bahsedilerek onun faydacı ahlak yaklaşımını hayvanların ahlaki önemsenmesiyle uyumlu biçimde nasıl yorumladığı açıklanacaktır. Ayrıca, Singer'in hayvanları ahlaki ilgiye ehil gören faydacı yaklaşımında önemli bir kavram olan türçülük kavramının bir izahı da yapılacaktır. Bu bağlamda onun türçülük karşıtı yaklaşım ve uygulama olarak sunduğu eşit önemsenme ilkesi ve ırk-cinsiyet benzetmesi de onun sunduğu örnekler üzerinden anlatılacaktır. Bu bölümde Singer'in hayvanları da ahlaki alana dâhil eden türçü karşıtı yaklaşımının türçülük kavramı açısından tutarlılığının sorgulanması hedeflenmektedir. Bu bakımdan canlı türlerine özgü özellikler ve bitkiler gibi canlı türlerinin yetenekleri çevre-etigi bağlamında değerlendirilerek Singer'in türçülük kavramının hayvanmerkezli etikle tutarsız olduğunun gösterilmesi de amaçlanmaktadır. Bu bölüm aynı zamanda, Aristoteles, Rene Descartes ve Immanuel Kant'ın insan-hayvan ayırımına yönelik düşüncelerinin değerlendirilmesini de içermektedir. Nitekim Singer bu düşünürlerin insanmerkezci yaklaşımını türçü olarak nitelendirdiğinden dolayı bu düşünürlerin hayvan etiğine dair görüşlerinin değerlendirilmesi önemli olmaktadır.

Tezin ikinci bölümünde, Singer'in hayvanların hissedebilir olduğuna veya acı çekme kapasitesine sahip olduğuna dair öne sürdüğü deliller zihin felsefiyle ilişkili olarak ele alınacaktır. Hayvanlarda hissedebilirliği inceleyen araştırmaların bilinç tartışmalarına odaklanmış olması bu bağlamda dikkate aldığımız hususlardan olmuştur. Bu nedenle Singer'in öne sürdüğü delillerin bilinç kuramları açısından değeri, acı araştırmalarında otorite bir kurum olan IASP'nin (*International Association for the Study of Pain*) de yaklaşımı dikkate alınarak gösterilecektir.

Maddeci bilinç kuramının Singer'in hissedebilirlikle ilgili delilleriyle ilişkisinin gösterileceği bu bölümde ilk olarak beynin acı algısı ile ilişkili bölgelerinin aktivasyonu, nosisepsiyon mekanizması, acıyla ilişkili uyaranlara karşı verilen biyokimyasal yanıtların olduğu nöroendokrin süreçler ve davranış biliminin bu nörofizyolojik süreçlerle ilişkisi açıklanacaktır. Bu açıklamalar, acı algısına dair Singer'in delillerinin niteliğini göstermek açısından oldukça önemlidir. Böylece, Singer'in öne sürdüğü deliller bu süreçlerle karşılaştırılarak onun, bilinç kuramları açısından pozisyonu belirlenecektir. Zihnin öznel yapısının maddeci bilinç kuramı açısından eleştirel niteliği de dikkate alınacak hususlardan olup bu durum, maddeci bilinç kuramına bir eleştiri olarak sunulacaktır. Bu bölüm, Singer'in öne sürdüğü delilleri yoğun olarak maddeci bilinç kuramı kapsamında değerlendirilmesiyle birlikte davranış delili ve evrimsel akrabalık delilinin ayrıca epistemik ve bilimsel eleştirisini de içermektedir.

Tezin üçüncü bölümünde Singer'in faydacı ahlak teorisiyle uyumlu bulduğu vegan beslenmeye yönelik iddiaları değerlendirilmektedir. Singer; faydacı etik yaklaşımına uygun bulduğu veganlığı, hayvan ve insan refahı açısından gerekçelendirmek için Beslenme bilimi ve sağlıkla ilgili iddialara başvurmuştur. Bununla birlikte, evrim teorisini hayvan refahının destekçisi olarak, teizmi ise hayvan refahına karşı konumlandırmış görülmektedir. Veganlığın ve Singer'in etik veganlığı nasıl gerekçelendirdiğinin açıklamasını sunduktan sonra bu bölümde ilk olarak evrimle ilişkisi nedeniyle vegan beslenmenin insan doğasıyla uyumu sorgulanacaktır. Ardından veganlığın insan canlıları için değeri ve sağlık açısından durumu araştırılacak ve Singer'in sağlık açısından iddiaları değerlendirilecektir. Son olarak ise teizm ile uyumlu görülen insanmerkezci yaklaşımın hayvanların ahlaki statüsünü belirlemekte Singer'in yaklaşımına karşı makul ve alternatif bir yaklaşım olduğu savunulacaktır.

Bu tez, Peter Singer'in veganlığı etik gerekçelendirmesini konu edindiğinden, yalnızca Singer'in hayvan etiği kapsamındaki iddialarına ilişkin tartışmalara odaklanmaktadır. Bu bakımdan Singer'in yalnızca hayvan etiği ve veganlık hakkındaki eserleri çalışmamızda kullanılan temel kaynaklardan olup bu konunun dışındaki Singer'e

ait eserler çalışmamıza dâhil edilmemiştir. Çalışmamıza yalnızca Peter Singer'in etik veganlık gerekçelendirmesi konu edilmiştir. Bu nedenle Gary Lawrence Francione'nin savunusu olan Abolistyonist veganlık veya Tom Regan'a ait olan içsel değere dayalı etik veganlık savunusu bu çalışmada tartışılan etik veganlık kapsamı dışındadır. Nitekim bu savunular Peter Singer'in etik yaklaşımından farklı bir etik veganlık savunusudur.

Yalnızca Singer'in etik veganlığa dair iddialarının sağlıklı bir değerlendirmesini sunacak olan bu çalışma, bunun dışında diyetlerden ve ideal beslenmeye ilişkin vegan beslenmeyle mukayese edilerek uygulanabilecek farklı bir beslenme modeli önerisi sunmaktan da uzaktır. Hayvan etiği kapsamında Singer'in, hayvanlara yapılan kötülüğün bir uygulaması olarak hayvan deneyleriyle ilgili iddialarının değerlendirilmesi de daha uzun bir araştırma süreci gerektirdiğinden dolayı bu konu, çalışmamızın kapsamı dışında olup çalışmamızda yalnızca hayvanlara karşı kötü bir uygulama olarak görülen sınıai hayvan üretimine karşı bir boykot biçimi olarak sunulan veganlığın değerlendirmesi yapılmaktadır. Singer'in navegan beslenmeye mazeret olarak teizm ve dine yönelik eleştirilerinin açıklanması onun insanmerkezciliğe olan eleştirilerini göstermek açısından önemli olduğundan bu konu bu tezin konusu kapsamında olmuştur. Fakat onun teizme yöneltlen eleştirilerine karşı iddialar çalışmamızın kapsamı dışında tuutlmıştır. Çalışmamızın konusu Peter Singer'in hayvan refahı için veganlık savunusu olduğundan dolayı onun yalnızca hayvan refahı ve veganlıkla ilgili eserleri kullanılacak olup bunun dışındaki eserlerine konuya uzaklığı sebebiyle müracaat edilmeyecektir.

Literatür Değerlendirmesi

Peter Singer'in en çok okunan kitaplarından olan ve veganlık gerekçelendirmesinin en kapsamlı olarak açıklandığı **Hayvan Özgürleşmesi** kitabı¹² bu tezde en çok müracaat edilen kaynak olmuştur. Bu kitap Singer'in hayvan etiğindeki yaklaşımına dair açıklamalarının çok büyük bir bölümünü ihtiva etmektedir. Kitap genel olarak, hayvanların ahlaki ilgiye ehil olduklarını gerekçelendirmek için sunulan biyolojik

¹² Bkz. Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018,s. 41. Kitabın amacının insan türü dışındaki canlılara karşı önyargılı ve türcü yaklaşımı kırmak olduğu hedeflendiği söylenmektedir.

delillerden, hayvan deneylerinin ve sınıai hayvancılığın kötölüklerinden, insanmerkezci tarihin teorisyenlerinden ve insanmerkezcilikle ilişkili olan türçölükten bahsetmektedir. Kitapta sınıai çiftliklerde ve hayvan deneylerinde hayvanlara yapılan uygulamaları da türçölü uygulamalar kapsamında değerdendiren Singer, türçölü karşıtlığının pratikteki karşıllığı olan vegan beslenmenin bir savunusunu sunmaktadır. Bu kitap özellikle hissedebilir olan canlıların ahlaki ilgiye ehil olduklarını tartışması nedeniyle biyo-etik alanında önemli olmakla birlikte aynı zamanda vegan beslenmenin Beslenme bilimiyle ilgili iddialarını içermesi nedeniyle Beslenme bilimi açısından da önemlidir. Kitapta aynı zamanda veganlığa karşı itirazlarda ilahi mazeret olarak Singer, hayvan etiğinde teizmin konumuna dair bazı görüşlerine de yer vermektedir.

Singer'in veganlık hakkında görüşlerini içeren son kitabı **Neden Vegan? Etik Beslenme**¹³ olup bu kitapta Hayvan Özgürleşmesi kitabındaki benzer konuları takip ederek türçölü uygulamalardan bahsetmektedir. Bu kitapta hayvanlara karşı kötü uygulamalar güncel örneklerle anlatılmaktadır. Aynı zamanda yapay etin geleceğinden bahseden bu kitapta yakın zamanda gerçekleşen Covid-19 salgını ile ilgili konular da hayvan yemenin kötü durumlarına örnek olarak gösterilmiştir.¹⁴ Singer'in vegan beslenmeye dair güncel görüşlerinin takip edilmesi amacıyla bu kitaba da müracaat edilmiştir.

Peter Singer'in oldukça ünlü kitaplarından biri olan **Pratik Etik**¹⁵, ahlakın kaynağının ne olduğu sorusuna cevap arayarak sonuççu ahlak yaklaşımlarından biri olan faydacılığın bir savunusunu sunmakla birlikte birçok konuya ilişkin etik sorunlara da yer vermektedir. Bu kitapta da hayvanlara yapılan kötölükleri ele alan Singer; öldürme, kürtaj, yoksulluk, terör ve şiddetle ilgili konulara da yer vererek birçok konuda etik tartışma sunmaktadır. Bu kitap, Singer'in hayvan etiği ile de ilgili olan yaklaşımına dair görüşlerini

¹³ Peter Singer, **Neden Vegan? Etik Beslenme**, Çev. Pınar Şengöl, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2021.

¹⁴ A.e. s. 96.

¹⁵ Peter Singer, **Pratik Etik**, Çev. Nedim Çatlı, İstanbul, İthaki Yayınları, 2021.

tartışmalı bir biçimde sunması ve hayvanların ahlaki statüsüne dair görüşlerine de yer vermesi nedeniyle çalışmamız açısından önemli olmuştur.

Hayvanlarda ahlaki ilgi ehliyeti, günümüzde hayvan bilincini değerlendiren yaklaşımlara odaklanmış görünmektedir. Nitekim Singer'in hissedebilirlik için sunduğu deliller de bununla ilişkilidir. Bu nedenle çalışmamızın belli bir bölümü için zihin felsefesi ve bilinç teorileriyle ilgili kaynaklar önemli olmuştur. Antti Revonsuo'nun **Bilinç Özneliliğin Bilimi**¹⁶ kitabı bilinçle ilişkili tartışmalarda kullanılan kaynaklardandır. Bu kitapta bilincin doğasına ilişkin kuramlar açıklanmakta, bu kuramların güçlü ve zayıf yönleri değerlendirilmektedir. Aynı zamanda bu kitapta zihin-beden problemine ilişkin tartışmalar ve bilincin özneliliğine ilişkin iddiaları destekleyen vakalar, çalışmamız açısından önemli olmuştur. Yine hayvan bilincini değerlendiren çalışmalardan olan Thomas Nagel'in "What is Like to Be a Bat?"¹⁷ makalesi hem bilincin özneliliğini açıklamak hem de hayvan bilincini anlamının bir yöntemini araştırıp sorgulaması nedeniyle önemli olup çalışmamızda kullanılmıştır. Bununla birlikte David Chalmers'in "The Hard Problem of Consciousness"¹⁸ makalesi de bilincin hesaplamaya elverişli olmayan durumlarını açıklamakta konumuz açısından önemli olup başvuru kaynaklardan olmuştur. Bu iki makale aynı zamanda maddeci bilinç kuramına yönelik eleştiriler de içermektedir.

Tarihçi ve felsefeci olan Peter Harrison'un, "Do Animals Feel Pain?"¹⁹ adlı makalesi Peter Singer'in hayvanların da insanlar gibi acı çektikleri iddiasını desteklemek için delil olarak sunduğu sinir sistemi, evrimsel akrabalık ve davranış delilinin bir değerlendirmesini yaparak onun iddia ettiğinin aksine hayvanların insanlar gibi acı çektiği iddiasının kesinlikten uzak bir iddia olduğunu savunmaktadır. Makalede buna ilişkin hem maddeci bilinç teorisinin eleştirisi hem de bilincin durumlarıyla ilgili vakalar örnek gösterilmektedir. Singer'in hayvanların hissedebilir olduklarına dair delillerini

¹⁶ Antti Revonsuo, **Bilinç: Özneliliğin Bilimi**, Çev. Selim Değirmenci, İstanbul, Küre Yayınları, 2010.

¹⁷ Thomas Nagel, "What Is It Like to Be a Bat?", **The Philosophical Review**, C. 83, No. 4, 1974.

¹⁸ David Chalmers, "The Hard Problem of Consciousness", **The Blackwell Companion to Consciousness**, Ed. Max Velmans ve Susan Schneider, New Jersey, Wiley-Blackwell, 2017.

¹⁹ Peter Harrison, "Do Animals Feel Pain?", **Philosophy**, C. 66, No. 255, 1991.

değerlendirmek için bu çalışma da önemli olup araştırmamızda kullanılan kaynaklar arasındadır. Yine Singer'in iddia ettiği şekliyle hayvanların da insanlar gibi acı çektikleri iddiasının değerlendirmesini sunan bir diğer makale de Callum Miller'in "Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?"²⁰ makalesi olup çalışmamızda hayvan bilincine yönelik iddiaları değerlendirmek için başvurulmuş kaynaklardan olmuştur. Miller bu makalede neo-Kartezyen görüşe sahip olan din felsefecisi Michael Murray üzerinden hayvanlarda acı çekmenin insanlardaki gibi olmasını engelleyen bazı durumların bulunması iddiasına yönelik eleştirileri cevaplandırarak hayvanların insanlar gibi acı çektiklerinin hala şüpheli bulunabileceğini savunmaktadır.

Peter Singer'in faydacı ahlak çerçevesinde gerekçelendirdiği vegan beslenme, türcü karşıtlığının pratik bir sonucu olmakla birlikte sağlık ve beslenme ile ilgili de iddialar içermektedir. Bu nedenle çalışmamızda Beslenme bilimi ile ilgili kaynaklara da müracaat edilmiştir. Onun vegan beslenme ile ilgili iddialarının değerlendirilmesi için Türkiye'de Beslenme alanında önemli isimlerinden olan Ayşe Baysal'ın **Beslenme**²¹ kitabı, Beslenme bilimine dair birçok konuyla ilişkili bilgiler ve öneriler içeren kapsamlı bir çalışma olması nedeniyle çalışmamızda kullanılmıştır. Bununla birlikte, vegan beslenmeye dair yapılan araştırmaların bir derlemesini sunan ve analiz eden Dimitra Rafailia Bakaloudi ve arkadaşlarının "Intake and Adequacy of The Vegan Diet. A Systematic Review of The Evidence"²² isimli makalesi de vegan beslenmeyi bilimsel olarak değerlendirmekte sıklıkla kullanılan kaynaklardan olmuştur. Bu makale, birçok bilim insanı tarafından yazılmış olup vegan beslenmenin birçok hastalıkla ilişkisine yer vermiş; makalede vegan beslenme, makro ve mikro besin ögeleri açısından değerlendirilmiştir. Bu makalenin yakın bir zamanda yayınlanmış olup güncel bilimsel verileri içermesi, makalenin çalışmamızda kullanılmasının tercih edilme sebeplerinden olmuştur. Aynı zamanda sistematik bir derleme olan bu makale, alanla ilgili pek çok sonucun bir analizini sunması nedeniyle de tercih sebebi olmuştur. Ek olarak

²⁰ Callum Miller, "Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?", **Philosophia**, C. 49, No. 1, 2021.

²¹ Ayşe Baysal, **Beslenme**, Ankara, Hatiboğlu Yayınları, 2015.

²² Dimitra Rafailia Bakaloudi vd., "Intake and Adequacy of The Vegan Diet. A Systematic Review of The Evidence" **Clinical nutrition**, C. 40, No. 5, 2021.

çalışmamızda vegan beslenmenin sağlık ve beslenme açısından değerlendirilmesinde genel olarak sistematik derleme ve meta analiz sunan makaleler tercihlerimizde ön planda olmuştur.

İslam düşüncesinde hayvanların ahlaki statüsüne yönelik kaynaklar genelde İslam Fıkhi ve İslam Hukuku alanında yoğunlaşmış görünmektedir. Bu bakımdan İslam Felsefesi'nde hayvan etiğine yönelik daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Nitekim bu alanda konuyla ilgili kaynaklar sınırlı görünmektedir. İslam düşüncesinde hayvanların konumuna dair hem tarihsel hem felsefi arka planı açıklayan Abbas Poya ve Isabel Schatzschneider'in , "God's Justice and Animal Welfare"²³ isimli yazısı İslam düşünce geleneğinde hayvanların konumuna ilişkin düşünce sürecini aktaran bir metin olması nedeniyle İslam düşüncesinde hayvanların ahlaki statüsünü değerlendirmek için çalışmamızda başvurulan kaynaklardan olmuştur. Bu makale hem İslam düşünce geleneğinde hayvanların ahlaki statüsünün genel bir resmini sunmakta hem de alanla ilgili literatüre dair değerlendirme ve öneriler sunmaktadır. Bir İslam filozofunun görüşlerinin değerlendirilerek filozofun hayvanların ahlaki statüsüne ilişkin yaklaşımını tespit etmenin bir örneğini sunan Benthany Somma'nın "Avicenna on Animal Goods"²⁴ adlı makalesi de çalışmamızda müracaat edilen kaynaklardan olmuştur. Bu makale, İslam felsefecisi İbn Sina'nın inayet teorisinin ve onun hayvan etiği hakkında ne söylediğinin bir araştırmasıdır. Makalede insanmerkezci yaklaşıma sahip olduğu düşünülen filozofun görüşleri onun inayet teorisiyle açıklanarak sunulduğundan dolayı bu çalışma teizmin insanmerkezcilikle ilişkisinin tespitinde önemli olmuştur.

Singer'in teizm ve dinle ilişkili müstakil bir eseri bulunmamasına karşın onun din ve teizm ile ilgili görüşlerine, eserlerindeki bazı atıflarıyla ulaşabilmekteyiz. Aynı zamanda ateist bir felsefeci olan Singer'in konferanslarda ve tartışma programlarında tartışmacı olarak birçok teizm karşıtı argümanı desteklediği de görülmektedir. Dolayısıyla

²³ Abbas Poya ve Isabel Schatzschneider, "God's Justice and Animal Welfare", **Journal of Islamic Ethics** 6, 2022, s. 6.

²⁴ Bethany Somma, "Avicenna on Animal Goods", **Journal of Islamic Ethic** 5, C. 6, No. 1, 2022, s. 19.

Çalışmamızda onun teizm hakkındaki görüşlerine bu tür vasıtalarla ulaşılması hedeflenmektedir.



BİRİNCİ BÖLÜM

AHLAKİ KÖTÜLÜK OLARAK TÜRCÜLÜK

Bu bölümde Singer'in Bentham ile sistemli hale gelen faydacı ahlak düşüncesini nasıl hayvanları ahlak alanına dâhil ederek yeniden şekillendirdiği gösterilecektir. Hayvanların ahlaki alandan dışlanması eşitlik karşıtı olması nedeniyle ahlaki kötülük olarak gören Singer'in türçülük karşıtlığı ve eşitlik uygulamaları hakkındaki görüşleri ırkçılık ve cinsiyetçilik benzetmeleri üzerinden açıklanacaktır. Singer insanmerkezci yaklaşıma sahip filozofları türçülükle itham ettiğinden, önce onun türçülükle itham ettiği insanmerkezci yaklaşımı açıklayacağız. Onun türçülükle itham ettiği insanmerkezci yaklaşıma sahip Aristoteles, Kant ve Descartes gibi filozofların görüşlerini insan-hayvan ayrımlarına odaklanarak değerlendireceğiz. Onun insanmerkezci bakış açısını eleştiren türçülük karşıtı düşüncesinin ikna etme yeterliliğini araştıracağımız son bölümde ise türçülük düşüncesinin ırkçılık ve cinsiyetçilikle olan benzerliğini; insanmerkezci olmayan yaklaşımının bitki türleri açısından durumu ve acı çekme yeteneği ile hak ilişkisi üzerinden ele alarak eleştiriler sunacağız. Çevre etiği bağlamında bitkiler gibi canlı türlerine özgü özellikleri de değerlendirerek onun türçülük fikrinin hayvanmerkezli etikle uyumlu olmadığını göstermeye çalışacağız.

1.1. Faydacılık ve Hayvanların Ahlak Alanına Dâhil Edilmesi

Faydacılık prensip olarak en yüksek sayıda birey için en yüksek sayıda mutluluğu hedefleyen bir ahlak teorisidir.²⁵ Jeremy Bentham tarafından sistemli bir düşünce haline getirilen faydacı ahlak teorisinde en yüksek mutluluk en yüksek hazla eşit görülür.²⁶ Yani Bentham'ın faydacı ahlak teorisine göre ahlaki iyi, bireyin hazzı artıracak eylemleriyle sağlanabilir. Bu yüzden de toplumda en fazla sayıda insanın ulaşabileceği maksimum haza ulaştırılması hedeflenir. Bentham'ın ahlak teorisinde acıdan kaçmak da mutluluğun

²⁵ Jeremy Bentham, **Deontology Together with a Table of the Springs of Action and the Artical on Utilitarianism**, Ed. Amnon Goldworth, Oxford, Clarendon Press, 2002, s. 25.

²⁶ Antony Kenny, **Modern Dünyada Felsefe- Batı Felsefesinin Yeni Tarihi**, C. 4, Çev. Burcu Doğan, İstanbul, Küre yayınları, 2017, s. 226.

artmasıyla ilgili görülmüştür. Acı ve haz duyabilme kapasitesi bu nedenle faydacı ahlak açısından önemlidir. Bentham'ın faydacı ahlak teorisine göre ahlaki ilgiye sahip olmak için haz duyabilme ve acı çekme kapasitesi gereklidir.²⁷ Dolayısıyla Bentham'ın belirlediği faydacı ahlak yaklaşımında genel kabul olarak acı ve haz ahlaki iyiyi belirlemelidir ve yalnızca acı çekip haz duyabilen varlıklar ahlaki önemsenmelidir. Bireylerin en yüksek sayıda iyiye ulaşması için hazzı artırmaya yönelmeleri ve acıdan kaçmaları gerekmektedir. Faydacı ahlak teorisi Bentham'dan sonra da etkili olmuş ve hayvan etiğinde savunulan etik yaklaşımlardan olmuştur.

Hayvan refahı savunucularından Peter Singer Bentham'ın kullandığı acı ve haz duyabilme kapasitelerini hissedebilirlik (*sensibility*) kavramıyla ifade ederek hissedebilir hayvanların da ahlaki ilgiye sahip olduğunu düşünmüş ve Bentham'ın mutluluk prensibini hissedebilir hayvanları dâhil ederek genişletmiştir.²⁸ İngiliz filozof Antony Kenny, Singer'in felsefi etiği hayvanları dâhil ederek genişletmesiyle ünlendiğini söyler.²⁹ Dolayısıyla Bentham'ın bireylerin haz ve acısını mutluluk ve ahlaki iyi için ölçüt olarak gören faydacı ahlak teorisinin ahlaki önemseme kapsamı, Singer tarafından bireylerle birlikte hissedebilir hayvanları da içine alarak genişletilmiştir. Bu nedenle de acı ve haz duyabilen yani hissedebilir olan hayvanların ahlaki ilgi alanına dâhil edilmesiyle onların da faydalarından bahsedebilmek mümkün görülmüştür. Çünkü hayvanlar da acı ve haz duyabilme kapasitesine sahiplerse faydacı ahlakın acı ve hazzı önemsemesinden dolayı hayvanlar ahlaki ilgiye ehil olacaklardır.

Singer, hissedebilir hayvanları dâhil ettiği ahlak teorisinde aynı zamanda hissedebilir olmadığını düşündüğü tüm nesneleri ahlaki önemsenme kapsamından dışlamış ve bu nesnelerin faydalarından bahsedilemeyeceğini düşünmüştür. Örneğin ona göre taş gibi bir nesnenin ahlaki faydasından bahsedilemez çünkü taşların acı çekme ve haz duyma kapasitesi bulunmaz.³⁰ Hissedebilir olmak ahlaki ilgiye ehil olmak için tek

²⁷ Joseph R. Des Jardins, **Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, Çev. Ruşen Keleş, Ankara, İmge kitabevi, 2006.

²⁸ Kenny, **Modern Dünyada Felsefe- Batı Felsefesinin Yeni Tarihi**, s. 227.

²⁹ Joseph R. Des Jardins, **Çevre etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, s. 225.

³⁰ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 54.

ölçüt olduğundan, hissedebilir olmadığı düşünülen tüm nesneler ahlak alanının dışında tutulmuştur.

Jeremy Bentham ve John Stuart Mill'in, mutluluğu maksimuma çıkarıp acıyı asgari düzeye düşürmeyi hedefleyen sonuçlara odaklı ahlak yaklaşımını 'klasik faydacılık' veya 'hazcı faydacılık' olarak isimlendiren Singer, kendi yaklaşımının tercihlerin tatminini maksimuma çıkaran 'tercih faydacılığı' olduğunu ifade ederek bir ayırım yapmaktadır.³¹ Buna karşın, o da benzer şekilde sonuçların önemsendiği ve evrensel bir ilkenin tayin edilmediği bir yaklaşım olan faydacı ahlakın genel yaklaşımını takip ediyor görünmektedir. Tercihlerin tatmininin hissedebilir hayvanlar için de geçerli olması gerektiğini düşünmektedir. İnsanlar gibi hissedebilir olmaları sebebiyle hayvanların da ahlaki ilgi ehliyetine sahip olabileceklerini dile getirmiştir.³² Dolayısıyla her ne kadar tercih faydacılığı olarak Bentham ve Mill'in yaklaşımından farklılıkları bulunsa da ilkelerin değil sonuçların dikkate alındığı, acı ve hazzın ahlaki iyi için ölçüt olduğu Singer'in etik yaklaşımı faydacı ahlak çerçevesinde bir hayvan refahı savunusudur.

Singer, Bentham'ın faydacı ahlak teorisinin ahlaki önemsenme ölçütü olarak sunduğu acı çekebiliyor olma şartını diğer tüm akli ve dilsel kabiliyetlerin üzerinde tutması nedeniyle bunu hayvanları da ahlaki alana dâhil etme girişimi olarak görmüştür.³³ Yani Bentham'ın; rasyonel olma, konuşabilme gibi durumları değil de yalnızca acı ve haz duyabilme durumunda bireylerin ahlaki ilgiye ehil olduklarını söylemesi, Singer için faydacı ahlak teorisini hayvan refahıyla ilişkilendirmek açısından önemli olmuştur. Buna karşın Bentham'ın faydacı yaklaşımı hayvanları dâhil etmemiş görünmektedir. Nitekim Bentham'ın sadece insanların ahlaki ilgiye sahip olduklarını söyleyeceği düşünülmektedir.³⁴ Dolayısıyla Singer, Bentham'dan farklı şekilde acı çeken varlıkların ahlaki alanda önemsenmesi gerektiği düşüncesini yalnızca insanlarla değil acı çeken tüm

³¹ Singer, **Pratik Etik**, s. 21, 36, 177.

³² Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 56.

³³ **A.e.**, s. 54.

³⁴ Kenny, **Modern Dünyada Felsefe- Batı Felsefesinin Yeni Tarihi**, s. 227.

hayvanları dâhil ettiği genişletilmiş birey sayısı ile revize etmiştir. Bu durumda maksimum sayıda iyiyi sağlamak, acı çekeabilen tüm canlılar için amaçlanmıştır.

Faydacı ahlak teorisini benimseyen ve Bentham'ın fikirlerinden etkilenen filozoflardan John Stuart Mill (1806-1873) de Singer'den farklı olarak yalnızca insan faydasını ahlaki olarak önemsiyor görünmektedir. En yüksek iyiyi yine benzer şekilde mutlulukla ilişkilendiren Mill, sonucu mutluluk getiren eylemleri ahlaki olarak iyi eylem, sonucu mutluluk getirmeyen eylemleri ise ahlaki olarak kötü görmüştür.³⁵ Mill de faydanın bir sonucu olarak gördüğü mutluluğu Bentham'a benzer şekilde haz ve acı cetvelinde ölçmesine karşın onun, hayvanlarla insanları eşit görmediği düşünülmektedir. Öyle ki ona göre tatminsiz bir insan, tatmin olmuş bir domuzdan daha iyi bir şeydir.³⁶ Dolayısıyla faydacı ahlak teorisinin haz ve acıyı mutluluk için kıstas olarak gören yaklaşımı, Bentham tarafından da Mill tarafından da insanların mutluluğu ve hazzı olarak yorumlanmıştır. Fakat Peter Singer faydacı ahlak teorisyenlerinin öncülerinden farklı bir biçimde hayvanların da dâhil edilmesiyle genişletilen bir faydacı ahlak yaklaşımını benimsemiş, klasik faydacılıktan farklı olarak 'tercih faydacılığı' ile hayvanların da ahlaki ilgiye insanlar gibi ehil olduklarını savunmuştur. Singer'in bu yaklaşımı, hayvanların ahlaki ilgiye ehil olduklarını felsefi tartışmalarda gerekçelendirmek açısından önemli olmuştur.

1.2. Türçülük

İlk kez İngiliz Psikolog Richard Hood Jack Dudley Ryder tarafından 1970 yılında kullanılan türçülük (*speciesism*) terimi, hayvanlara yönelik ayrımcılığı eleştirmek ve hayvan deneylerine karşıt bir tutum sergilemek amacıyla kullanılan bir terim olarak bilinmektedir.³⁷ Richard Ryder ile çağdaş olan Peter Singer de bu kavramı hayvan deneylerine, hayvanların öldürülmesine ve hayvanların endüstriyel kullanımına karşı

³⁵ John Stuart Mill, **Utilitarianism on Liberty**, Ed. Mary Warnock, Malden, 2003, s. 186.

³⁶ Adam Weitzfeld ve Melanie Joy, **An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory**, Bristol, Peter Lang Publishing, 2014, s. 3-27.

³⁷ Richard D. Ryder, **Speciesism Painism and Happiness: A morality for the twenty-first century**, C. 47, Luton, Andrews UK Limited, 2017, s. 2.

çıkarmak adına benzer fonksiyonda kullanmıştır. Bu açıdan Singer, ahlaki bir kötülük olduğunu düşündüğü türçülüğü; “Bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ve yanlı davranmasıdır.” şeklinde tanımlamıştır.³⁸ Bu tanımdan anlaşılacağı üzere canlı türler arasında ayırım yapılması ve bu ayırma tabii olarak taraflı bir menfaate göre eylemde bulunulmasından dolayı türçülük, ahlaki kötülük olarak nitelendirilmektedir. Öyle ki ahlaki olan şey, canlıların kendi türleriyle diğer türler arasında ayırım yapmaksızın ve taraflı davranmaksızın eşit bir yaklaşıma sahip olması olacaktır.

1.2.1. Ahlaki Kötülük Olarak Türçülük

Singer, türçülüğün ahlaki bir kötülük olmasını ahlaki kötülük olarak gördüğü ırkçılık ve cinsiyetçilik fikirlerine benzemesiyle açıklamaktadır. Nitekim Singer’e göre türçü olmak o denli kötüdür ki bu yaklaşım dünya tarihinde büyük ahlaki suçlamalara sebep olan ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi kabul edilemez ayrımcılıklarla aynı şekilde bir ayrımcılık yapmaya benzemektedir.³⁹ Bu açıdan Singer’e göre türçülük fikrinde de ırkçılık ve cinsiyetçilik fikirlerinde olduğu gibi bir varlığın sahip olunan nitelikleri dolayısıyla başka bir varlığa üstünlüğünü iddia etmek vardır. Fakat ırk ve cinsiyet farklılığı bir konuda menfaati olduğunu iddia etmekte belirleyici olmamalıysa ve bireylerin ırkı veya cinsiyeti fark etmeksizin eşit yaklaşım uygulanmalıysa, tür farklılığı da ayrımcılığa neden olmamalı ve bir konuda menfaat sahibi olmaya engel olmamalıdır. Bir ırkın diğerine menfaat açısından önceliğinden bahsetmek veya bir cinsiyetin diğerine olan önceliğinden bahsetmek nasıl ahlaki olarak kötüyse aynı şekilde bir türün başka bir türe karşı önceliği olması da ahlaki olarak kötü görülmelidir. Oysa ırka ve cinsiyete dayalı farklılıklar, bir kapasiteye sahip olmaya engel değilse bu kapasiteye sahip olan bireyler de Singer’e göre eşit derecede önemsenmelidir. Örneğin Singer’e göre zekâyâ ilişkin bilgi sahibi olmak için o kişinin cinsiyetine veya ırkına bakılmasına gerek yoktur ve bireyin ırkı ya da cinsiyetine bakılmaksızın eşit davranılmalıdır.⁴⁰ Dolayısıyla cinsiyet ve ırk

³⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 53.

³⁹ A.e.

⁴⁰ A.e., s. 49.

açısından farklılıkların eşit davranmayı engellememesi gerektiği gibi türlere özgü farklılıklar da belli türlerin lehine ve diğerlerinin aleyhine davranmak için gerekçe olmamalıdır. Bütün türler farklılıkları nedeniyle ayırım yapılmaksızın eşit derecede önemsenmelidir.

1.2.2. Türcü Karşıtı Bir Uygulama: Eşit Önemsenme İlkesi

Singer türcülüğe çözüm olarak eşit önemsenme ilkesinin uygulanmasını önermektedir. Ona göre türlerin niteliksel farklılıklarını birbirlerine üstünlük olarak görmenin ve bunların türlerin kendi lehine kullanılmasının önüne geçmek için bu ilke uygulanmalıdır. Eşit önemsenme ilkesine göre acı çeken tüm varlıklar, doğasından bağımsız olarak ahlaki alanda eşit derecede önemsenmelidir.⁴¹ Önemsenmeyi yani ahlaki ilgiyi gerektiren şey ise önceden de bahsettiğimiz üzere canlıların acı çekebilme kapasitesine sahip olma ortaklığıdır.⁴² Bu kaideye göre acı çekebiliyor olan canlı türünün tabiatı veya özelliği ne olursa olsun ayırt edilmeksizin onun ahlaki alana dâhil edilmesi gerektiğinin söylendiğini görmekteyiz. Bu bağlamda eşit önemsenme ilkesinin nasıl canlıların tabiatına ait özelliklerinden ya da belli kapasitelerinden bağımsız olarak uygulanması gerektiğini bu bölümde açıklayacağız.

Singer'e göre acı çekme kapasitesi ahlaki ilgi için tek önemli şey olduğundan, canlıların eşitlik talebi; ahlak kapasitesi, fiziksel güç ve zekâ gibi hiçbir özelliğe bağlı olmadan değerlendirilir.⁴³ Yani karmaşık bir integral problemini çözmek, 40 kg ağırlığında bir betonu kaldırabilmek, düşüncelerini konuşarak ifade edebilmek gibi yetenekler eşitlik talep etmek için bir ölçüt olamaz. Eşitlik talebi için sadece acı çekebiliyor olmak gerekli olduğundan dolayı zekâ, güç, ahlak kapasitesi gibi farklılıklar önemli değildir. Buna karşın, yalnızca eşitliğin nasıl sağlanacağına ilişkin uygulamalarda canlılar arasındaki farklılıklar önemli olmaktadır.

⁴¹ A.e., s. 55.

⁴² A.e., s. 54.

⁴³ A.e., s. 50.

İnsanlar arasında zekâ, yaş, fiziksel özellikler gibi bireysel farklılıkların bulunduğu bir gerçektir. Bunun beraberinde insanlar arasındaki farklılıklara rağmen eşitliğin sağlanabileceği söylenebilir. Benzer şekilde insanlarla hayvanlar arasında da farklılıklar bulunur. Buna rağmen insanlarla hayvanların da menfaatlerinin eşit derecede önemsenmesi düşünülebilir. Çünkü bireysel farklılıklar en nihayetinde bireylerin eşit oldukları düşüncesini değiştirebilecek bir şey olarak görülmeyecektir. Singer bu nedenle insan toplulukları arasındaki bireysel farklılıkları görüyor olsa da bu farklılıkların eşitlik talebine engel olmayacağını düşünerek bunu şöyle örneklendirir: Cinsiyet açısından farklı olsalar da kadınlar da erkekler de rasyonel düşünebilirler ve bu yüzden oy kullanma hakkına sahip olmakta bir grup diğerinden daha fazla hak sahibi olmayacaktır.⁴⁴ Bu demektir ki cinsiyet farklılıklarına rağmen oy kullanma hakkına sahip olmak için eşitlik ilkesi uygulanabilir çünkü bu farklılıklar belli bir konuda hak sahibi olmak açısından önem arz etmezler. Dolayısıyla insanlar ve hissedebilir hayvanlar da tıpkı erkek ve kadın arasındaki cinsiyet farklılığı gibi tür olarak farklı olsalar da belli konuda hak sahibi olmak için eşit derecede önemsenmelidir.

Singer, eşitlik ilkesini bir özdeşlik önerisi olarak düşünmez. Çünkü bireyler arasındaki farklılıklara rağmen bireylere aynı biçimde muamelede bulunulmasını önermez.⁴⁵ Ona göre varlıklara muamele konusunda varlıkların nitelikleri dikkate alınmalıdır. Çünkü varlıklar arasındaki niteliksel farklılıklar o niteliğe göre uygulamayı gerektirecektir. Bu nedenle, erkeklerin kürtaj yaptırmayacakları için onların kürtaj hakkı talep etmesinin anlamsız olacağını dile getirmiştir.⁴⁶ Köpeklerin rasyonel olma kapasitesini ve karar verme yeteneğini dikkate aldığımızda, onların da insanlar gibi oy kullanma hakkına sahip olmaları gerektiğini öne sürmenin de benzer şekilde anlamsız olacağını söylemektedir.⁴⁷ Dolayısıyla o, bir konuda hak talep etmek için o konuda bir yeteneğe veya özelliğe sahip olmak gerektiğini düşünmüştür. Fakat acı çektilirilmemek için eşit derecede önemsenerek olan hayvanlar, orantılı şekilde eşit uygulamaları hak

⁴⁴ A.e., s. 47.

⁴⁵ A.e., s. 48.

⁴⁶ A.e.

⁴⁷ A.e.

edecektir. Örneğin atlar ve bebekler gibi niteliksel olarak acı çekme kapasiteleri farklı olan canlılar, farklı oldukları için eşit önemsenme farklı uygulamayı gerektirecektir ve atın sağrısına atılan bir tokat küçük bir bebeğe atılsa eşit derecede acı hissetmesine sebep olmayacağı için bebekle atın acısını eşitlemek atın sağrısına atılan belki bir sopayla olacaktır.⁴⁸ Yani eşitlik ilkesi hayvanların ve insanların acı çekme kapasitelerine ilişkin özellikleri dikkate alınarak uygulamalara yansımalıdır. Dolayısıyla Singer'e göre varlıkların acı çekebilme kapasitelerine ilişkin özellikleri o varlığa ne şekilde muamele edileceğini belirleyecektir. Eşitlik uygulaması belli niteliğe sahip canlıların o niteliğine dair kapasitesine orantısal olarak sağlanmalıdır. Böylece acı çekebilme özelliğine sahip olması bir canlının ahlaki olarak önemsenmesinin gerekliliği olarak görülürken, canlının doğal niteliksel özellikleri de acı çekmemesi için nasıl bir muamele görmesi gerektiğini belirlemekte bir ölçüt olarak görülür. Bu nedenle bütün canlılara karşı özdeş uygulamalar değil, canlının acı çekme kapasitesine göre orantısal uygulama önerilmektedir. Bununla birlikte bir canlı o konuda yetenek sahibi değilse o konuda hak da talep etmesi beklenmemektedir.

Özetle, buraya kadar bireylerin en yüksek faydasını ilkeleştiren faydacı yaklaşımın Singer tarafından hissedebilen hayvanların da dâhil edilmesiyle genişletildiği görülmüştür. Singer hayvanların dâhil edilmediği türücü sistemleri ise ahlaki bir kötü olmakla nitelendirmiştir. Türücülüğün ahlaki kötülük olmasını ise türücülüğü eşitlik karşıtı olan ırkçılık ve cinsiyetçilikle benzeterek göstermiştir. Bunun beraberinde türücü olmamak ve ahlaki iyi olanı yapmak için eşit önemsenme ilkesine göre hareket edilmesi gerektiğini de söylemiştir. Nitekim ona göre acı çeken hayvanları da dâhil eden eşit önemsenme ilkesine göre; türler arasında farklılıklar olsa da türlerin acı ve hazla ölçülebilen faydalarının eşit derecede önemsenmesi gerekmektedir.

1.2.3. Türücülüğün Bir Çeşidi Olarak İnsanmerkezcilik

Singer, insanın merkeze alındığı ve hissedebilir olan hayvanların dışlandığı ahlaki sistemleri türücü olarak nitelemiş, Antik Çağ, Orta Çağ ve modern çağda pek çok filozof

⁴⁸ A.e., s. 64.

ve din adamını insanmerkezci olmaları nedeniyle türçülükle itham etmiş ve geçmiş zamanlarda teistik ve metafizik varsayımlara dayalı olarak gördüğü fikirlerin ise günümüzde geçerli olmadığını söylemiştir.⁴⁹ Özellikle Hristiyanlık'ın Orta Çağ'daki dini anlatısında insanmerkezci yaklaşımın benimsenmesine neden olmasından dolayı Thomas Aquinas⁵⁰ gibi din adamlarını türçülükle itham eden Singer; Aristoteles, Descartes ve Immanuel Kant gibi felsefecileri de insanmerkezci yaklaşıma sahip fikirleri yaymalarından dolayı türçülükle itham etmiştir.⁵¹ Türçülük fikrine karşı en büyük kırıci etkinin ise Darwin'in Evrim Teorisi sayesinde olduğunu düşünen Singer, bu sayede insanlar ve hayvanlar arasındaki ayırt edici niteliklerin zayıfladığını ve türlerimizin akrabalığını gösteren evrim teorisinin insanmerkezcilik (*antropocentrism*) aleyhinde büyük bir dönüşüm yarattığını düşünmüştür. Nitekim ona göre Darwin'in Evrim Teorisi, insanın diğer canlılardan daha özel bir konumu olmadığını ve onun da bir hayvan olduğunu göstermiş, insan ve insan olmayan canlılar arasındaki kendinden önceki dönemlerde yapılan ayrımları yıkmayı başarmıştır.⁵² Dolayısıyla Singer'e göre Darwin'in Evrim Teorisi'nden önceki dönem, insanmerkezci yaklaşıma sahip türçü düşünürlerin ve din adamlarının fikirlerinin baskın olduğu, türçü yaklaşımın yaygın olarak kabul edildiği dönemlerdir.

İnsanmerkezcilik, insanların diğer türlerden ayrıcalıklı konumda olması gerektiğini savunan ve onun diğer varlıklara karşı önceliğini ya da merkezdeki konumunu korumaya çalışan inanç sistemidir.⁵³ İnsanmerkezci etik sistemlerde insanın ahlaki statüsünden, insanmerkezli olmayan etik sistemlerde ise insan olmayan hayvanların ve bitkilerin ahlaki statüsünden bahsedilebilmektedir.⁵⁴ İnsanmerkezci yaklaşımın ahlaki alanda hayvanları kökten dışladığı düşünülmemektedir. Nitekim insanmerkezcilik; insan-hayvan ikiliği (*human-animal dualism*) sınıflandırmasıyla insanı hayvanlardan kökten

⁴⁹ A.e., s. 287.

⁵⁰ A.e., s. 297.

⁵¹ A.e., s. 291, 305 ve 309.

⁵² A.e., s. 310.

⁵³ Adam Weitzfeld ve Melanie Joy, **An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory**, s. 5-27.

⁵⁴ Joseph R. Des Jardins, **Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, s. 47.

ayrı düşünebilirken; insan-hayvan sürekliliği (*human-animal continuum*) sınıflandırmasıyla insan ve hayvanı hiyerarşik olarak sınıflandırır ve en değerli varlık olarak insanı en üste koyarak insana yakınlığı bakımından hayvanları alt basamakta derecelendirir.⁵⁵ Dolayısıyla insanmerkezci etiğin temel olarak insanı hiyerarşik olarak diğer hayvanlardan üst konuma yerleştirip değerlendiren ve insanların ahlaki statüsünü diğerlerine göre öncelikli olarak önemseyen bir etik yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz.

İnsanmerkezçiliğin antik dönemden günümüze kadar yaygın olarak kabul edilmiş olduğu görülmektedir. Modern dönemde ise çevre etiğinde insan olmayan canlıları veya nesneleri insanla birlikte ele alan farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda insan olmak, hissedebilir gelişmişlik düzeyinde hayvan olmak, canlı olmak, ekolojik nesne olmak veya evrende olmak gibi ölçütlerle ahlaki alana dahil olma yeterliliği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ahlaki önemsenme açısından insanmerkezcilik (*antropocentrism*), hayvanmerkezcilik (*zoocentrism*), canlımerkezcilik (*bio-centricism*), çevremerkezcilik (*eco-centricism*) ve evrenmerkezcilik (*universal consideration*) olmak üzere beş temel yaklaşım ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Peter Singer, hayvanları da ahlaki ilgi alanına dâhil ettiği ve onları insanlarla birlikte değerlendirdiği için hayvanmerkezci olarak sınıflandırılırken onun yaklaşımı, hayvan refahını savunan insanmerkezci yaklaşımın türçülük karşıtı yorumu olarak da değerlendirilebilmektedir.⁵⁷ Fakat Singer'in insanmerkezci yaklaşıma sahip filozofları türçülükle itham etmesi nedeniyle onun hem insanmerkezci olmasının hem de türçülük karşıtı bir yaklaşımı benimsemesinin birlikte mümkün olmadığı görülebilir. Bu nedenle Singer'in hayvanmerkezci bir yaklaşıma sahip olduğunu düşünmek daha makul olmaktadır.

Antik döneme baktığımızda hem kendi çağında hem de sonrasında etkileri görülen önemli isimlerden Aristoteles, insanı diğer canlılardan ayıran özellikleri belirlemesi ve

⁵⁵ Weitzenfeld ve Joy, **An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory**, s. 5-27.

⁵⁶ Necati Murat Omay , “Çevre Etiği ve Asıl Değer”, Ed. Barbaros Gönencgil, Topçu Ahmet Ertek, İsmet Akova, Emre Elbasi, **1. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı**, İstanbul, İstanbul University Press, 2019, s. 856-863.

⁵⁷ Weitzenfeld ve Joy, **An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory**, s. 12.

onu diğer canlılardan üst bir konuma yerleştirmesi nedeniyle insanmerkezci düşünce sistemleri içerisinde anılmıştır. Singer de Aristoteles'in; hayvanların insanların yararına var olduğunu, hayvanların akıl yürütme yetisi olmadığını, insanlarla hayvanların ortak özellikleri olsa da hayvanların araç gibi olduğunu ve hiyerarşik düzende aşağıda olan varlıkların yukarıdaki varlıkların yararı için var olduğunu düşünmesi nedeniyle Aristoteles'in kutsal kitaplardaki öğretilere paralel biçimde insanmerkezci olduğunu söyler.⁵⁸ Jonathan Barnes de Aristoteles'in varlıkları sınıflandırmada insanı merkeze alan ve insanı diğer varlıklara göre üst tabakaya yerleştirerek açıklayan bu sınıflandırmasını hiyerarşik bir yapı olarak görmüştür.⁵⁹ Bu hiyerarşik yapı, varlıklar arasındaki niteliksel bir üstünlüğün de göstergesi olduğundan dolayı Aristoteles, insanın özel bir konuma sahip olduğu insanmerkezci felsefi sistemler içerisinde anılmıştır.

Aristoteles'e göre ruh, her şeye yaşam ilkesini veren ve bir şeyi o şey yapan fonksiyonu sağlayan şeydir.⁶⁰ Yani insan, hayvan ve bitkilerin; insan, hayvan ve bitki olmasını sağlayan şey onların ruhları olmaktadır. İnsan, hayvan ve bitki gibi canlılar ruha sahiplerdir; fakat ruhun farklı güçleri canlılar arasındaki farklılığın da nedeni olmuştur.⁶¹ Çünkü ona göre, ruhun bazı güçleri ortak iken bazı güçleri de ortak değildir.⁶² Ruhun güçlerine göre varlıkların ayırt edileceğini düşünen Aristoteles, bu nedenle insanı diğer canlılardan farklılaştıran şeyi insan ruhunun düşünme gücüne sahip bir varlık olmasıyla açıklamıştır.⁶³ Öyle ki insan gibi düşünme yetisine sahip olmayan diğer canlılar, ruhun diğer güçleriyle varlık kazanmışlar ve insandan farklı niteliklere sahip olmuşlardır. Örneğin bitkiler, ruhun beslenme gücüne; hayvanlar da bitkiler gibi ruhun beslenme gücüne ve ayrıca duyumsama gücüne sahiptir.⁶⁴ Beş duyu olarak bilinen görme, tatma,

⁵⁸ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 290-291.

⁵⁹ Jonathan Barnes, "Aristotle's Concept of Mind", **Proceedings of the Aristotelian Society**, C. 72, No. 1, 1971-1972, s. 101-114.

⁶⁰ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, Çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019, s. 93 ve 99.

⁶¹ **A.e.**, s. 100-101.

⁶² **A.e.**

⁶³ Hümeýra Özturan, **Akil ve Ahlak: Aristoteles ve Farabi'de Ahlakın Kaynağı**, İstanbul, Klasik yayınları, 2013, s. 47.

⁶⁴ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, s. 95.

işitme, dokunma ve koklama gibi kısımlardan oluşan duyumsama gücü ise hayvanlarda olduğu gibi insanlarda da bulunur fakat bitkilerde bulunmaz.⁶⁵ İnsan ve hayvan ruhları, hayal gücü ve arzu gücüne ortak olarak sahip olmakla birlikte bu güçlerin insanlarda düşünme yoluyla, hayvanlarda ise duyumsama yoluyla işlevini sağladığı düşünülmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla bitkiler ruhun yalnızca beslenme gücüne sahiptir.

Hayvanlar, bitkiler gibi ruhun beslenme gücüne sahip olmakla birlikte aynı zamanda duyumsama gücüne sahiptir. Hayvanlarda aynı zamanda bitkilerden farklı olarak arzu gücü ve hayal gücü bulunurken bu güçler duyumsama gücü vasıtasıyla işlediğinden dolayı insanlardan farklı işlemektedir. İnsanlarda ise ruhun beslenme gücü, duyumsama gücü, arzu gücü, tahayyül gücü ve düşünme gücünün hepsi bulunur ve düşünme gücü onu diğer canlılardan ayırt eden en önemli fark olarak görülür. İnsanda hayvanlarda da bulunan arzu ve tahayyül gücünün düşünmeyle birlikte işlemesi nedeniyle insan, hayvandan farklı bir özelliğe sahiptir. Bununla birlikte Aristoteles'in, ruhun güçlerinin farklı olması veya farklı işlemesi nedeniyle insanı hayvanlardan tamamen farklı bir canlı olarak görmediğini söyleyebiliriz. Nitekim onun, insanlar ile hayvanların ruhun ortak güçlerine sahip olduğunu düşünmesi bunu destekler niteliktedir.

Aristoteles, insanın düşünen hayvan olduğunu söyler.⁶⁷ Yani insan da bir hayvandır; fakat düşünme gücü onu düşünme gücü olmayan hayvanlardan farklı bir yapıda kılar. Yine onun düşüncesinde, insanın diğer canlılarla olan benzerliklerine destek olarak insanlar ile diğer canlıların, ruhun bazı ortak güçlerine sahip olması gösterilebilir. Örneğin yukarıda bahsettiğimiz üzere bitki ruhunun büyümesini sağlayan beslenme gücü, hayvanda ve insanda da bulunmaktadır. Dolayısıyla bitkiler, hayvanlar ve insanlar; beslenme gücü sayesinde büyüme işlevini sağlayabilmeleri açısından benzemektedir. Hayvan ruhunun; duyumsama gücü, tahayyül etme gücü ve arzu gücüne sahip olduğundan ve bunların insan ruhunda da bulunduğundan bahsetmiştik. Bu da hayvanların insanlara

⁶⁵ Özturan, **Akıl ve Ahlak: Aristoteles ve Farabi'de Ahlakın Kaynağı**, s. 42.

⁶⁶ **A.e.**, s. 42, 44.

⁶⁷ Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 279.

benzer işlevleri gerçekleştiren özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Buna karşın, insan ruhuna ait bir özellik olan düşünme gücü, hayvanlarda ve bitkilerde bulunmayan farklı bir özellik olarak insanı diğer canlılardan ayırt edici ek bir özelliktir. Dolayısıyla hiyerarşik yapıda üstte olan canlılar, altta olan canlıların ruhsal güçlerinin tamamını barındırmaktadır.⁶⁸ İnsan ruhu ise beslenme, duyumsama, tahayyül, isteme ve düşünme güçlerinin tümünü ihtiva etmesi sebebi ile hiyerarşinin en üst basamağında yer alıp hayvan ve bitki ruhunun güçlerine de sahip olarak hem onlarla benzer özelliklere sahip hem de onlarda olmayan özelliklere sahiptir.

Konumuz açısından acı çekme kapasitesi önemli olduğundan, Aristoteles'in insandan varlık olarak farklı sınıflandırdığı hayvanların acı çekip çekmediklerinin bilinmesi de önemli olacaktır. Bu açıdan Aristoteles felsefesinde duyumsama gücünün insan ve hayvanlarda ortak olduğundan bahsetmiştik. Aristoteles, bu gücün acı ve haz duyabilme işlevinin olduğundan bahseder.⁶⁹ Dolayısıyla Aristoteles felsefesinde insan, düşünme gücü sebebiyle hayvandan daha üst bir konuma sahip olsa da hayvanların insanlar gibi acı yaşayabildiklerini söylemenin mümkün olduğunu görebiliriz.

Modern döneme baktığımızda René Descartes'in insanmerkezci yaklaşıma sahip düşünce sistemleri arasında anıldığını görmekteyiz. Descartes'in insanmerkezci yaklaşıma sahip olmasının nedeni ise onun ruh görüşünün insanı hayvanlardan farklı bir şekilde konumlandırmasıyla ilgilidir. Singer, Descartes felsefesinin hayvanların ahlaki konumu açısından en acı verici sonucu veren düşünce sistemi olduğunu söyleyerek bu felsefenin yalnızca insana ruh atfetmesini ve hayvanları otomat olarak görmesini eleştirmiştir.⁷⁰ Aynı zamanda Descartes'in felsefi yaklaşımı sebebiyle hayvanlara kötülük yapmanın ve anestezi olmadan hayvanlara acı çektirerek deney yapmanın kolaylaştığını ifade eden Singer, onun hayvanlara karşı bu yaklaşımının teolojik nedenlere dayandığını düşünmektedir.⁷¹ Özetle Singer'e göre, insanmerkezci etik yaklaşımın kabul görmesinde

⁶⁸ Richard Sorabji, "Body and Soul in Aristotle", **Philosophy**, C. 49, No. 187, 1974, s. 63- 89.

⁶⁹ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, s. 101.

⁷⁰ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 305-306.

⁷¹ A.e.

etkili olan fikirlerden biri de Descartes'in ruh görüşü olup bu fikir hayvanlara yapılan türcü uygulamaların sebebi olmuştur.

Descartes'in felsefesinin ruh-beden ayrımı üzerine kurulu olduğu bilinmektedir. Açık ve net olanın bilgisine ulaşmayı sağlayan şeyin aldatıcı olmayan Tanrı'nın garantisi olduğunu düşünen Descartes, bu yolla 'düşünen bir ben' olan şeyin bilgisine ulaşabileceğini düşünmektedir.⁷² Descartes'e göre dış dünyada varlığı olan ve uzayda yer kaplayan şeyler beden ile açıklanırken, dış dünyada karşılığı olmayan ve zihne ait olan düşünsel şeyler ise ruh ile açıklanır.⁷³ Düşünebilme ve yargıda bulunabilme yeteneğini sağlayan şeyin de ruhun faaliyetiyle gerçekleştiğini düşünen Descartes, bu nedenle bu algıları ruhun kavrayışı ile mümkün görmüştür.⁷⁴ Yani onun felsefesinde ruh; uzayda yer kaplamayan, bedenden farklı olan ve düşünme faaliyetinin gerçekleştiği yer olarak tanımlanır. Bununla birlikte Descartes'in uzayda yer kaplayan bedeni; mekanik olmak, otomat olmak ve makineye benzemek gibi durumlarla tasvir ettiğini görürüz. Nitekim ona göre ruhun denetiminden bağımsız olarak düşünüldüğünde beden, bir saatin işleyişine benzeyen makine gibidir ve organların işleviyle hareket etmektedir.⁷⁵ Yani ruh olmadan beden, yalnızca bir makine gibi otomatik işler. Sadece insanların ruhları olduğunu düşünen Descartes; bu şekilde ruhtan bağımsız olarak işleyen bedeni, akılsız hayvanların durumuna benzetmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla Singer'in yorumunda olduğu gibi Descartes'e göre hayvanlar, ruhları olmayan akılsız varlıklar olduklarından dolayı tıpkı bir makine gibi otomatik işleyerek davranış gösterirler. İnsanlar ise ruha sahip olmaları ve ruhun düşünme yetisi bulunması nedeniyle hayvanlardan farklıdır.

Descartes'e göre insanlarla hayvanları ayırt eden şeylerden biri akledebilen bir ruha sahip olmak iken diğeri dil yeteneğine sahip olmaktır.⁷⁷ Yani hayvanlar, insanlar gibi akledebilen bir ruhtan yoksun makineler olmalarının yanı sıra dil yeteneğinden yoksun

⁷² Rene Descartes, **Meditasyonlar**, Çev. Engin Sunar, İstanbul, Say yayınları, 2016, s. 99.

⁷³ **A.e.**

⁷⁴ **A.e.**, s. 104.

⁷⁵ **A.e.**, s. 106.

⁷⁶ Rene Descartes, **Yöntem Üzerine Konuşma**, Çev. Murat Erşen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 52.

⁷⁷ **A.e.**, s. 61.

olmalarından dolayı da akılsız otomatlar olarak görülmektedir. Buna paralel olarak Descartes'in ruhun faaliyetinden veya yeteneklerinden- dil ve düşünme yeteneği gibi- yoksun olarak gördüğü hayvanlar üzerinde deney yapılmasında hiçbir ahlaki sorun görmediği de iddia edilmektedir.⁷⁸ Bahsettiğimiz üzere bu iddia Singer tarafından da dile getirilmiştir. Buna karşın, her ne kadar hayvanları ruhun bir işlevi nedeniyle düşünme faaliyetinden ve buna bağlı olarak anlamlı bir şekilde kendini ifade edebilmekten yoksun olarak görse de Descartes'in, hayvanların acı çektiklerini düşündüğüne dair iddialara rastlamak da mümkündür.⁷⁹ Öyle ki ruhun yetileri olduğu gibi beden de yetileri olduğunu düşünen Descartes; acıkma, susama, acı hissi ve sıcaklık hissi gibi durumların beden ile ya da bedenin organları ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla Descartes'in, yalnızca makine gibi işleyen bedenler olarak tanımladığı akılsız hayvanların da acı çekme kapasitesine sahip varlıklar olduğunu düşündüğü söylenebilir. Fakat her hâlükârda hayvanların insanlar gibi bir ruha sahip olmamaları, insanların hayvanlardan farklı bir konuma yerleştirildiğinin göstergesidir. En azından dil ve düşünsel yetileri açısından bu böyledir. Hayvanlarda bir bedene sahip olmaları nedeniyle acı hissi varsa bile Descartes'in bunun, ikili töze sahip olan insandaki acı algısı gibi bütüncül bir acı algısı olmadığını düşündüğü söylenebilir.

Modern dönemde Descartes'ten sonra önemli etkisi olan filozoflardan Immanuel Kant da insanmerkezci etik başlığı altında adı anılanlardan olmuştur. Singer, Aydınlanma Çağı'ndan sonra insan ve hayvanların fizyolojik benzerliklerinin fark edilmesi nedeniyle bu çağ sonrasında hayvanlarla ilgili yaklaşımda değişimin olduğunu düşünse de bunun Kant'ı etkilemediğini düşünmektedir.⁸¹ Çünkü her ne kadar o dönemde hayvanların insanlar gibi bilinç durumlarına sahip olabileceğine dair fizyolojik keşifler olsa da Kant'a göre hayvanların öz farkındalık sahibi olmaması onların ahlaki ilgiye ehil olmadıklarını,

⁷⁸ Oxana Timofeeva, **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, Çev. Barış Engin Aksoy, İstanbul, Kolektif Kitap, 2018, s. 75.

⁷⁹ Daha detaylı araştırma için Bkz. John Cottingham, "A Brute to the Brutes? Descartes' The Treatment of Animals", **Philosophy**, C. 53, No. 206, 1978, s. 551-559.

⁸⁰ Rene Descartes, **Ruhun Tutkuları**, Çev. Murat Erşen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 20-21.

⁸¹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 307-309.

onların insanlar gibi amaç değil de araç olduklarını gösterir.⁸² Dolayısıyla Kant da Aydınlanma Çağı öncesindeki diğer filozoflar gibi hayvan refahı karşıtı insanmerkezci yaklaşıma sahip olması nedeniyle eleştirilmiştir.

Orijinal bakış açısıyla felsefeye farklı bir perspektif kazandıran Kant'ın, ahlak düşüncesini insan aklının evrensel yasalarına dayandırdığı bilinmektedir. Etik felsefecisi Nico Dario Müller, Kant felsefesinde özel bir konumda olan insanın eylemlerinde ahlaki sorumluluk taşımasının, onun doğa yasalarına bağlı olmayan özerk (*autonomous*) bir yapıda olmasından kaynaklı olarak zorunlu görüldüğünü söyler.⁸³ Bu nedenle Kant felsefesinde ahlaklı davranış, yalnızca özerk olan insan aklının evrensel buyruklarına göre eylemde bulunmasıyla gerçekleşirken özerk olmayan nesnelerin ahlaklı davranış gösterebilmesi düşünülmaz. Kant'a göre yalnızca niyetlerini özgürce oluşturabilen akıl sahibi varlıklar olan insanlar ahlaki sorumluluk taşımaktadır.⁸⁴ Yani Kant'a göre insan olmayan varlıklar özgür olmadıklarından ve eylemleriyle ilgili özgür bir biçimde niyet oluşturamadıklarından dolayı ahlaki ilgiye ehil görülmezler.

Kant'a göre aklın buyrukları, koşullara veya kişilerin eğilimlerine bağlı olmayan kategorik olarak zorunlu ve evrensel yasalardır; bütün ussal varlıklar buna göre davranmalıdır.⁸⁵ Yani akıllı varlıklar, eylemlerini evrensel çerçevede değerlendirerek hareket etmelidir. Aynı zamanda özerk olan insan, eylemde bulunurken kendi iyiliği kadar başkalarının iyiliğini de önemsemeyi ahlaki bir ilke olarak benimsemeli ve kendisi gibi özerk olan diğer insanlara karşı ahlaki bir sorumluluk taşımalıdır.⁸⁶ Dolayısıyla Kant felsefesinde insanın doğa yasalarına bağlı olmayan ve özgürce eylemde bulunabilen bir özne olması, onun yalnızca başka insanlara karşı ahlaki sorumluluk taşıdığı evrensel bir ahlak yasasına uymasını gerektirir. İnsanın ahlakın evrensel yasalarına uyması ve bunun için başkalarını da kendisi gibi ahlaki ilgiye ehil kabul etmesi gerekmektedir. Yalnızca

⁸² A.e.

⁸³ Nico Dario Müller, **Kantianism for Animals: A Radical Kantian Animal Ethic**, United Kingdom, Palgrave Macmillan, 2022, s. 3.

⁸⁴ Jardins, **Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, s. 86.

⁸⁵ A.e.

⁸⁶ Müller, **Kantianism for Animals: A Radical Kantian Animal Ethic**, s. 4.

insan, ahlaki eylemlerinde diğerk insanlara karşı sorumluluk taşımaktadır; çünkü kendisi gibi diğerk insanlar da özerk yapıdadır.

Kant felsefesinde ahlaki sorumluluk taşıyan insan, bağımsız yapıda özne olarak görülürken hayvanlar şeyler olarak görülmüştür ve bu nedenle insanlar araçsallaştırılamazken hayvanlar araçlar olarak düşünölmüştür.⁸⁷ Önceden de bahsettiğimiz şekilde insanlara başka insanların iyiliğini kendi iyilikleri gibi düşünmesi sorumluluğunu veren evrensel ahlak, hayvanların iyiliğı için insanlara bir ahlaki sorumluluk yüklememiştir. Benzer şekilde Kant felsefesinde ussal varlıklardan olan insanların içsel değeri bulunurken hayvanların içsel değerkleri bulunmaz; hayvanlar insanlar gibi bir ahlaki statüye sahip olmadıklarından dolayı insanlar, hayvanlara karşı diğerk insanlara olduğı gibi dolaysız bir ahlaki sorumluluk da taşımamaktadır.⁸⁸ Fakat Kant'ın ahlak düşünceğinde, insan aklının buyrukları doğrultusunda ahlaki eylemde bulunulmasından etkilenen hayvanlara karşı sorumluluklarımız olabileceğı ve bunun, insanlara karşı sorumlu olduğumuz eylemlerimizi geliştirmemiz için önemli olan empati kapasitesini geliştirmek maksatlı olabileceğı söylenmektedir.⁸⁹ Oysa bu, insanların hayvanlara karşı dolaysız bir ahlaki sorumluluk taşıması değerk, insanların insanlara karşı sorumluluk alanında olan eylemleri geliştirmesi adına hayvanlara karşı dolaylı bir sorumluluk taşımasıdır. Bu da gösteriyor ki Kant felsefesinde yalnızca ussal varlık olan insan, niyetlerini özgürce oluşturup eylemde bulunabildiğı için ahlaki ilgi ehliyetine sahiptir. Hayvanlar ise insanların ahlaki eylemlerine katkı sunmak için insanın empati yetisinin geliştirebilmesini sağlayan araçlardır.

Kısacası Kant, insanın özerk yapıda olmasından dolayı onun ahlaki sorumluluk taşıyabileceğini ve ahlaki eylemde bulunabileceğini düşünmüştür. Fakat ona göre hayvanlar için durum böyle olmadığından dolayı insan yalnızca dolaylı olarak hayvanlara karşı bir ahlaki sorumluluk taşıyabilir. İnsan olmayan canlılar ise ahlaki olarak sorumlu olan özerk varlıklar olarak görülmez ve araçsallaştırılabilirler. İnsanların hayvanlara karşı

⁸⁷ A.e., s. 4.

⁸⁸ A.e., .s. 8.

⁸⁹ A.e.

diğer insanlara olduğu gibi dolaysız bir ahlaki sorumluluğu yoktur. Müller'e göre Kant'ın bu yaklaşımı bazıları tarafından hayvanların ahlaki statüsünü belirlemede korkunç fikirler olarak görülse de bu yaklaşım empati kapasitemizin geliştirilmesiyle hayvanlara karşı eylemlerimizin önemsenmesine neden olduğu için hayvanlar adına düşünüldüğü kadar kötü bir yaklaşım olmadığı kanaati de oluşturabilmektedir.⁹⁰ Kanaatimizce Kant'ın insanların hayvanlara karşı dolaysız bir sorumluluk taşımadığını söylemesi kötü görülse de hayvanlara karşı dolaylı bir sorumluluk taşıyor olma durumu Kant'ın hayvanların acılarını tamamen göz ardı eden bir pozisyon benimsemediğini göstermektedir.

Her ne kadar Kant hayvanları araçsallaştırılabilir olan ve içsel değeri bulunmayan nesneler olarak görse de Kant'ın etik kuramını farklı bir biçimde yorumlayan çağdaş Amerikalı filozof Tom Regan; hayvanların; içsel değere sahip olmaları nedeniyle bir ahlaki statü sahibi olduklarını düşünmüş ve bu nedenle de onların araçsallaştırılmamasının ahlaki olacağını söylemiştir.⁹¹ Bir hayatın öznesi olma durumundan dolayı içsel değere sahip olmayı ahlaki ilgiye sahip olmakta önemli gören Regan, Kant'ın Deontolojik Etik Kuramı'nı hayvanları da dâhil edip genişleterek yorumlamıştır.⁹² Yani Kant; hayvanların şeyler olması ve içsel değere sahip olmaması nedeniyle araçsallaştırılabilir olması şeklinde görüşlere sahip olsa da onun kuramını takip eden düşünürlerden Regan, hayvanların da içsel değere sahip olmalarından ötürü araçsallaştırılamaz olduklarını düşünmektedir.

Özetle bu bölümde Aristoteles, Descartes ve Kant gibi Singer tarafından türcü olmakla itham edilen insanmerkezci yaklaşıma sahip felsefecilerin, insan ve hayvan ilişkisini nasıl ele aldıklarını göstermiş olduk. Bu filozofların, insanı belli özellikleri dolayısıyla hayvanlardan farklı görmeleri nedeniyle insanmerkezci yaklaşıma sahip olduklarını dile getirdik. Bu bağlamda bu filozoflara göre insan-hayvan farklılığının sebebi; Aristoteles'in insanı düşünme gücüne sahip olan bir ruhla açıklamasından, Descartes'in insanı düşünme ve dil yeteneğine sahip bir ruha sahip olarak açıklamasından,

⁹⁰ A.e., s. 59.

⁹¹ Tom Regan, "Broadie and Pybus on Kant", *Philosophy*, C. 51 No. 198, 1976, s. 471.

⁹² Omay, "Çevre Etiği ve Asıl Değer", s. 860.

Kant'ın ise insanları içsel değere sahip araçsallaştırılmaz varlıklar olarak görmesindendir. Her ne kadar insanların hayvanlardan farklı özellikleri olsa da özellikle Aristoteles ve Descartes felsefesinde, hayvanlar ile insanların bazı ortak özelliklerinin olduğu ve bu nedenle de hayvanların acı çekebilme kapasitesine sahip olabileceği ve onların da düşünmesinin mümkün olduğu gösterildi. Aristoteles felsefesinde hayvanlara ait bir yeti olan duyumsama yetisi sayesinde ve Descartes felsefesinde de hayvanların bedenlerinin fonksiyonu sayesinde bunun mümkün görülebileceğinden bahsedildi. Yine Kant felsefesinde hayvanların içsel değeri olmamasına rağmen Kant düşüncesinden etkilenen Tom Regan gibi düşünürlerin hayvanlara içsel değer atfederek insanlar gibi hayvanları da ahlak alanına dolaysız biçimde dâhil ettiğinden bahsedildi. Buna karşın Aristoteles, Descartes ve Kant'ın Singer tarafından türçülükle eleştirilir bir pozisyona alınmasına sebep olan şeyin insanı belli yetenekleri nedeniyle üstün gören veya yalnızca insanı ahlaki ilgi nesnesi olarak belirleyen bir pozisyon içinde olmaları olmuştur. Bu, insan türünün lehine davranışları beraberinde getiren bir türçülük olarak görülmüştür.

1.3. Türçülük Fikri'nin Eleştirisi

Singer, türçülüğü ırkçılık ve cinsiyetçilikle benzer nitelikte bir ayrımcılık olarak gördüğü için bunun ahlaki olarak kötü olduğunu iddia etmişti.⁹³ Irkçı ve cinsiyetçi yaklaşımda ırka ve cinsiyete bağlı ayrımcılık yapılması gibi türçü yaklaşımda da türe bağlı ayrımcılık yapıldığını düşünmekteydi.⁹⁴ Oysa ırk ve cinsiyete dayalı ayrımları sosyal bilimler çerçevesinde politik veya kültürel olarak ele almak mümkünken hayvanların dâhil olmadığı bir toplumda insan-hayvan ayrımına yönelik durumları hayvanlar olmadan tartışıyor olmak dahi bu düşüncelerin benzer nitelikte olmadığını gösterebilir. Irkçılık ve cinsiyetçilik gibi fikirleri kıyaslamamanın doğru olmadığını düşünen felsefeci Zeynep Direk'e göre ırkçılık ve cinsiyetçilik arasında bu tür analogik yapılar kurmak, bu düşünceleri kendi tarihlerindeki gelişim süreçlerinin ve kendine özgü karakterlerinin görmezden gelinmesine neden olduğu için uygun değildir ve bu düşünceleri kendi

⁹³ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 49.

⁹⁴ A.e.

özelinde değerlendirmek gerekmektedir.⁹⁵ Yani ırkçılık ve cinsiyetçilik düşünceleri tarihsel gelişim süreci ve kendine özgü karakterlerinden bağımsız tutularak kendi aralarında bile kıyaslanabilir nitelikte değildir. Bu nedenle bir canlının acı çekmesine karşı çıkmak için ahlaki bir benzetme yaparken bunu, insanlara karşı birbiriyle kıyaslanamaz ayrımcılık çeşitlerinin de kötü olmasıyla benzeterek yapmak, uygun bir benzetme olmayacaktır. Nitekim insanlar arasında ırk ve insanlar arasında cinsiyet farklılıkları dahi birbirinden farklı ele alınırken insanlardan olmayan hayvanlara yönelik ayrımcılık benzer şekilde ele alınamaz.

İrkçılık; etnisite, deri rengi, din veya kültür nedeniyle insanlar arasında üstünlük belirtmek olarak bilinmektedir.⁹⁶ İrkçılık; insanların kendi ırklarının onları diğer ırktaki insanlardan daha zeki, daha iyi, daha ahlaklı yaptığı inancına dayanarak sözel, eylemsel veya düşünsel olarak diğer ırklara haksızlık yapması ve zarar vermesi olarak da tanımlanmaktadır.⁹⁷ Yani deri rengi veya kültür gibi farklılıklar, ırka dayalı ayrıma dâhil edilmekle beraber temelde ırkçılık, ırksal farklılığın bir üstünlük belirtmesine inanarak başka ırktan olanlara haksızlık yapmak ve zarar vermek olarak görülmektedir. Cinsiyetçilik ise toplumsal cinsiyet nedeniyle insanlar arasında ayırım yapılması olarak bilinmektedir.⁹⁸ Bununla ilişkili olarak bakıldığında Singer'in de iddia ettiği gibi bazı yeteneklerin cinsiyet veya ırk ile ilgisi olmadığı durumda bunlara bağlı olarak insanlar arasında ayırım yapılmamasının ahlaki olarak doğru olacağı iddia edilebilir. Örneğin diferansiyel bir denklemi çözme konusunda yetenekli olmanın koşulu belli bir cinsiyete sahip olmak değilse veya natürlü sanatında yetenekli olmanın koşulu beyaz bir ırka sahip olmak değilse benzer şekilde bir yeteneğe sahip olan kişinin cinsiyeti ve ırkından bağımsız olarak o yetenekle ilgili hak sahibi olabilmesi ahlaki iyi olarak görülebilir. Bu durumda ırkçılık ve cinsiyetçilik karşıtı bir pozisyon alınması ise kişinin konu ile ilgili

⁹⁵ Zeynep Direk, **Cinsiyetli Olmak: Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 68.

⁹⁶ Ramon Grosfoguel, "What is Racism?", **Journal of World-Systems Research**, C. 22, No. 1, 2016, s. 10.

⁹⁷ Cambridge Dictionary "Racism" (çevrimiçi), <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/racism>, 8 Mart 2023.

⁹⁸ Cambridge Dictionary "Sexism" (çevrimiçi), <https://www.britannica.com/topic/sexism>, 29 Ekim 2022.

yeteneğe sahip olduğu durumda, kişinin ırkı veya cinsiyetinin o konuda hak sahibi olması için bir öncelik nedeni olmamasıyla sağlanır. Yani belli yeteneklere sahip olmak için cinsiyetin veya ırkın rolü yoksa o yetenekle ilgili hak sahibi olması gereken kişiler ırkı ve cinsiyeti dikkate alınmaksızın o hakka sahip olabilir.

İrkçılık ve cinsiyetçilik düşüncesinin adaletsiz bulunmasının ardında ırk veya cinsiyet farklılıkları yüzünden, bireylerin hak iddia etmek ile ilişkilendirilebilecek yeteneklerinin dikkate alınmadan eşitsiz bir yaklaşım uygulanması bulunmaktadır. Oysa Singer'in bahsettiği türçülük fikrinde tür farklılıkları nedeniyle bir hak iddia etmek ile ilişkilendirilebileceği halde ilişkilendirilmeyen bir yetenek var gibi görünmemektedir. Öyle ki Singer'in ahlaki önemsenme için kriter olarak koyduğu şey, canlının acı çekme kapasitesidir. Bu, bir canlının solungaçlı solunum yapabilmesi gibi herhangi bir özellik olarak görülebilir.

Singer, hayvanların acı çekme kapasitesi veya yeteneği olduğu için onların en asgari düzeyde acı çekmeme hakkına sahip olduklarını düşünmüştür.⁹⁹ Yani ona göre acı çekme kapasitesi, bir yetenek sahibi olmaya bağlı olarak bir hakka sahip olabilmek gibi acı çekmeme hakkına sahip olmayı sağlamalıdır. Hayvanlar vahşi doğada belli yeteneklere sahip olması sayesinde çeşitli kazanımlar elde edebilirler. Bu yetenekleri kendi faydalarına yönelik de kullanabilirler. Fakat her yetenek için bir hak iddia edebilmek milyonlarca hakka sahip canlının olduğu bir dünya oluşmasına sebep olur. Örneğin solungaç solunumu yapmak ve kış uykusunda besin depolamak gibi birçok özellik, kapasite veya yetenek birçok canlı türünde bulunmaktadır. Fakat bunun için neden solunum yapabilme niteliklerine bağlı olarak tüm canlıların eşit kabul edilmesi gerekmeceği sorusunu cevaplandırmak zordur. Aynı şekilde, canlılık özelliklerine bağlı bir yaşama sahip olmanın veya DNA içermenin bir hakka sahip olmak için ölçüt olarak kabul edilmesindeki engelin ne olduğunu, acıdan daha önemli olarak görebileceğimiz zekâ ile ilişkili özelliklerin niçin acıdan daha önemli olmadığını cevaplamak zordur.

⁹⁹ Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 227.

Singer; tıpkı solungaç solunumu yapabilmek, uçabilmek, yüzebilmek gibi bir durum olan acı çekebiliyor olma kapasitesini ahlaki önemsenme hakkına sahip olmak için gerek şart olarak görmüştür. Bunda, şüphesiz, faydacı etik yaklaşımın acı ve hazzı önemsiyor olmasının etkisi göz ardı edilemezdir. Fakat hayvanların acı çekme kapasitelerinin olmasından dolayı ahlaki alanda önemsenme hakkına sahip olmasında; insanların rasyonel düşünebilme ve tercih yapabilme yeteneğine sahip olmasından dolayı oy kullanabilme hakkı elde etmesindeki gibi bir ilişki yoktur. Veyahut bir kadının doğum yapabilme yeteneğinin kürtaj hakkına sahip olmasında, 40kg ağırlık kaldırma yeteneğine sahip birinin halter müsabakasına katılma hakkına sahip olmasındaki gibi bir ilişki de yoktur. Çünkü acı çekebilme kapasitesinden dolayı ahlaki önemsenme hakkı; tercih kabiliyeti nedeniyle oy kullanabilmek, manevra kabiliyeti nedeniyle otomobil ehliyetine sahip olabilmek, aynı fiziksel eforu göstermek nedeniyle eşit ücretle çalışabilmek, fiziksel yeteneğe sahip olmak nedeniyle spor müsabakalarına katılabilmek gibi bir hak olma niteliğinden uzaktır.

Singer, belli konuda bireyin bir yeteneği yoksa o konuda hak iddia edilemeyeceğini inkâr etmeyebilir. Nitekim doğum yapma yeteneği bulunmayan bir erkeğin kürtaj hakkı iddiasında bulunmasının anlamsız olacağını kabul etmektedir.¹⁰⁰ Yani bireyin belli bir konuda yeteneğe sahip olmadığı durumda o konuda hak iddiasında bulunmasının anlamsız olacağını düşünmektedir. Buna karşın Singer'in bakış açısında, hayvanlar acı çekme kapasitesine sahip olması nedeniyle acı çekmeme hakkına sahip görülmüştür.¹⁰¹ Bu durumun benzer şekilde, solunum yeteneği bulunan bir canlının solunumdan mahrum bırakılmama hakkını doğurması gerekir. Yürüyebilme yeteneği, yürümekten mahrum bırakılmama hakkını doğurmalıdır. Zarar verme yeteneği, zarar verebilme hakkını doğurmalıdır. Acı çekme kapasitesine bağlı olarak hayvanların belli haklara sahip olmasını iddia etmek bu durumlara benzemektedir. Bu durumda da yalnızca

¹⁰⁰ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 48.

¹⁰¹ Jardins, **Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, s. 227.

acı çekme kapasitesine sahip hayvanların değil, herhangi bir yeteneğe sahip tüm varlıkların hakları olduğundan söz etmek mümkün olmaktadır.

Kısacası türçülük fikrine, türçülüğün ırkçılık ve cinsiyetçilik düşüncesiyle benzeşmesi nedeniyle itiraz edilebilir. Çünkü bu benzetmenin, ırkçılık ve cinsiyetçiliğin kendine özgü tarihlerini ve karakterlerini göz ardı etmesi nedeniyle doğru bir benzetme olmayabileceği düşünülmektedir. İkinci olarak, bu benzerlik yetenek-hak ilişkisi üzerinden kurulduğunda tüm varlıkların birçok yeteneğinin göz önüne alınması gerekliliği ortaya çıkacağından, canlıların sahip olduğu tüm yeteneklerin benzer şekilde hak iddia etmekte etkili olabileceği bir durum ortaya çıkmaktadır. Bir canlının belli bir özelliğe sahip olması, o özelliğin karşıtıyla ilgili bir hak sahibi olmasına neden olmamalıdır. Yani acı çekebiliyor olmak acı çekmeme hakkını doğurmamalıdır.

Singer'in türçülük tanımı dikkate alındığında yalnızca hayvanların önemsenmesinin de bir çeşit türçülük olacağı düşünülebilir. Nitekim türçülük tanımı Singer tarafından "Bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ve yanlı davranmasıdır." olarak ifade edilmişti.¹⁰² Bu ifade hiçbir türün diğerine karşı yanlı davranmaması, daha fazla hak veya menfaate sahip olmaması, önyargılı olmaması gerektiğini belirtmektedir. Örnek olarak, bir tür olarak insanı yani Homo Sapiens'i, bozkurt kurdu yani Canis Lupus Campestris'i ve bahçe nanesi yani Mentha Spiata'yı düşünelim. Öncelikle bir tür olan binominal ismiyle Homo Sapiens yani insan; soyut düşünebilme ve kendini ifade edebileceği bir dili kullanabilme gibi özelliklere sahip bir canlıdır. İri memelilerden bir tür olan binominal ismiyle Canis Lupus Campestris yani bozkır kurdu da başka özelliklere sahip bir canlıdır. Türçülük karşıtı eşitlikçi bir yaklaşım Homo Sapiens ile Canis Lupus Campestris arasında ayrımcılık yapmayacak, türlerinin özelliklerine göre orantılı olarak eşit muamelede bulunacak ve onların acılarını eşit olarak önemseyecektir. Çünkü tıpkı Homo Sapiens gibi Canis Lupus Cambetris de menfaat sahibidir ve acı çekmeme hakkına sahiptir. Homo Sapiens hissedebilir tek tür olmadığından, menfaat sahibi tek tür de olamaz. Bu bakımdan

¹⁰² Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 53.

Homo Sapiens'in Canis Lupus Campestris'i yemek için öldürmesi veya deney için laboratuvarında kapalı bırakması insan lehine türücü bir uygulama olması nedeniyle Singer'e göre ahlaki bir kötülük olarak görülecektir. Canis Lupus Campestris'i bir bitki türü olan bahçe nanesi yani Mentha Spicata ile kıyasladığımızda ise ikisi de tür olmasına rağmen Singer'in türçülük yaklaşımı eşitlikten uzaklaşacaktır. Çünkü Mentha Spicata'nın kafese kapatılması veya deney için laboratuvarında kullanılması ahlaki önemsenme kapsamında olmayacaktır.

Mentha spicata bir tür olarak eşit önemsenme ilkesinin, kapsamına almayacağı bir canlı türüdür. Çünkü Singer, yalnızca bazı duyarlı hayvan türlerini önemsememenin kötülük olacağını düşünür. Ahlaki önemsenme kapsamını bazı hayvan gruplarını içine alacak şekilde daralttığından, bahçe nanesi Mentha Spicata ahlaki ilgi alanına dâhil edilmemiştir. Nitekim Singer'e göre bitki türleri hayvanlar gibi hissedebilir değildir ve acı çekmezler.¹⁰³ Yani bitki türleri de tür olmasına rağmen Singer'e göre bitki türleri diğer türlerle eşit derecede önemsenme ilkesinin uygulama kapsamı dışındadır. Ayrıca bitkilerin zekâsının ve duyarlılıklarıyla ilgili kabiliyetlerin neredeyse olmadığını düşünen Singer, eğer varsa da daha az acıya neden olmak için hayvanlardansa bitkileri yemek gerekeceğini savunur.¹⁰⁴ Fakat bu durumda Singer'in yaklaşımı yalnızca gelişmiş hayvanların menfaatlerini önemsemeyi gerektiren farklı bir türçülüğü savunmaktır. Çünkü bitkilerin eşitlik kapsamına alınmadığı ahlaki alanda, bitki türlerinin aleyhine önyargılı ve yanlış davranılacaktır. Oysa Singer'in tanımında olduğu üzere, bir türün lehine ve diğerinin aleyhine davranmak olan türçülük, eğer eşitsizlik nedeniyle ahlaki olarak kötüyse bu tanımlı gereği bütün türler için geçerli olmalıydı. Nitekim bir şey eğer türse, türçülük yapmıyor olmak için bakterilerden mantarlara, bitkilerden hayvanlara kadar evrendeki bütün türler eşit derecede önemseniyor olmalıdır. Dolayısıyla türçülük tanımlı gereği bahçe nanesi olarak bilinen bitki türü Mentha Spicata, başka bir hayvan türü olan Canis Lupus Campestris ile eşit menfaate sahip olmalıdır.

¹⁰³A.e., s. 350-351.

¹⁰⁴A.e.

Singer, belli nitelikler dolayısıyla türlerin menfaatlerini önemseme konusunda karar vermek için hissedebilir olma ayrımını yapmıştır. Evrimsel hiyerarşide yukarı basamakta olan ve acı çekeabilen, yani hissedebilen (*sensible*), canlıların olduğu kısımlara yakın bir sınır çizgisi çekerek o çizginin üstünde kalan canlıların ahlaki önemsenmesi gerektiğini savunmuş ve evrimsel hiyerarşide alt basamağa indikçe acı çekme göstergelerinin zayıfladığı düşüncesine dayanarak ahlaki önemsenmenin kriterini belirleyen sınır çizgisini evrimsel gelişmiş olan hissedebilir canlılar tarafına yakın çizmiştir.¹⁰⁵ Dolayısıyla Singer'e göre bir şeyin ahlaki önemsenmesini gerektirecek ve menfaat sahibi olmasını sağlayacak şartları belirleyen şey, yalnızca evrimsel açıdan gelişmiş türdeki canlıları kapsamaması olmuştur. Bu yaklaşımın türücü olma durumu değerlendirildiğinde, türücü olmakla itham edilen insanmerkezci yaklaşımlarla benzer nitelikte olduğu görülebilir. Öyle ki Singer'in benimsediği hayvanmerkezci yaklaşım da bitkiler gibi belli türleri dışarıda bırakması nedeniyle insanmerkezci yaklaşımın hayvan türlerini dışarıda bırakmasına benzer bir yaklaşımdır. Hayvanmerkezci yaklaşımda hayvanlar dışında kalan türler ahlaki ilgi alanında görülmezken, insanmerkezci yaklaşımda da insan dışında kalan türler ahlaki ilgi alanında görülmemiştir.

Özetle Singer'in hissedebilir hayvanların ahlaki önemsenmesini vaz eden hayvanmerkezci yaklaşımının da hayvanların lehine ve bitki türlerinin aleyhine olacak şekilde önyargılı ve yanlı davranması nedeniyle türçülük kapsamında olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Singer'in yalnızca hissedebilir olan hayvanları ahlak ilgi kapsamına aldığı hayvanmerkezci yaklaşımda ahlaki önemseme kriteri, yalnızca evrimsel gelişmiş türlerin lehine davranmayı öneren keyfi olarak çizilmiş bir sınır çizgisiyle belirlenmiş görünmektedir. Bu açıdan hayvanmerkezcilik de türçülükle itham edilen insanmerkezci yaklaşımda olduğu gibi bazı türleri ahlaki alandan dışlaması nedeniyle türçülükle itham edilebilir durumda görülmüştür. İnsanmerkezci yaklaşım nasıl ki insanı merkeze alması ve diğer canlı türlerinin menfaatlerini insanlar gibi önemsememesi nedeniyle türücü olarak görülüyorsa Singer'in benimsediği şekliyle

¹⁰⁵ A.e., s. 270.

hayvanmerkezci yaklaşımlar da bitkileri dışlıyor olması nedeniyle türücü olarak görülebilir niteliktedir. Oysa tüm canlı türlerini içine alan canlımerkezci yaklaşımın türçülükten kaçınılabilir nitelikte olduğu düşünülebilir. Tüm canlı türleri gibi bitkilerin de sahip oldukları yetenekleri vardır ve bu yetenekler, onların ahlaki statü sahibi olmasını sağlar nitelikte görülebilir.

Çevre etiğinde insanmerkezci yaklaşımın benimsenmesine karşıt fikirlerin doğması insanmerkezci yaklaşımın; hava kirliliği, su kirliliği, kimyasal zararlar gibi çevre kirliliğine neden olacak bir tutum sergilemesinden kaynaklı görülmektedir.¹⁰⁶ Buna karşın insanmerkezci olmayan yaklaşımlar hayvanlar ve bitkilere de ahlaki statü tanımıştır.¹⁰⁷ Bitkilere ahlaki statü veren yaklaşımlar dikkate alındığında ahlaki önemsenmeyi belirleyen ölçüt başka şekilde duyarlı ve zeki olduğu düşünülen veya başka yeteneklere sahip olan bitkiler için de genişletilebilir görünmektedir. Öyle ki ahlaki önemsenmeyi gerektiren şey Singer'in iddia ettiği gibi evrimsel gelişmişlik düzeyine bağlı bir hissedebilirlik olmadığında zeki ve kendine özgü yeteneklere sahip bitkilerle ilgili çeşitli özellikler de onların ahlaki alanda önemsenmesini gerektirebilir.

Hukuk Profesörü Christopher Stone; doğal nesnelerin, bitkilerin ve çevrenin de ahlaki ilgiye sahip olması gerektiğini söyler.¹⁰⁸ Yani hayvanlar, bitkiler, bakteriler, mantarlar gibi bütün doğal varlıkların ahlaki ilgiye sahip olması gerektiğini söyleyen bir etik yaklaşımının benimsenmesini önerir. Stone 'ye göre ahlaki önemsenme için önemli olan şey akıl olmaması gerektiğinden, akıl sahibi olmayan şirketlerin tüzel ehliyetleri olabildiği gibi doğal varlıklardan olan bitkilerin de tüzel haklara sahip olması mümkündür.¹⁰⁹ Yani tıpkı Singer gibi zekânın ahlaki önemsenme için bir ölçüt olmadığını düşünen Stone, aynı nedenden dolayı doğal varlıklardan olan bitkilerin de şirketler gibi tüzel haklara sahip olması gerektiğini savunmuştur. Singer'in acı ve haz duyabilme kapasitesini ifade eden hissedebilirlik kavramıyla hayvanlara ahlaki ilgi ehliyetinin

¹⁰⁶ Jardins, **Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, s. 46.

¹⁰⁷ **A.e.**, s. 47.

¹⁰⁸ **A.e.**, s. 220.

¹⁰⁹ **A.e.**, s. 222.

verilmesi gibi, Christopher Stone de doğal varlık olmaları nedeniyle bitkilere tüzel hakların verilebileceğini düşünmektedir. Her ne kadar Stone, bitkilerin akıllı veya zeki varlıklar olduğunu düşünmeden bitkilerin ahlaki alanda önemsenmesini savunmuş olsa da bitkilerin zeki türler olabileceğine ilişkin iddialarla da karşılaşmak mümkündür.

Zekâyı tanımlamaya çalışan pek çok psikolog ve nörobilimci zekânın ortak bir tanımını bulmakta zorlanmıştır ve insanlar için bile zekânın ortak bir tanımını yapmanın zor olduğu düşünülmektedir.¹¹⁰ Bu bakımdan insan için dahi belirlenmesi zor bir özellik olarak zekânın bitkilerde de tanımlanması zor görünmektedir. Çoğu zaman bitkilerin zeki türler olmadığı düşünülse de dünya üzerindeki 70 farklı zekâ tanımlamasını temel alarak zekâ tanımının bir ortalamasını bulan iddiaya göre bitkilerin; çevresiyle etkileşime girme davranışındaki başarısından, evrimsel amacına yönelik fayda elde etmedeki başarısından ve çevreye uyumdaki başarısından dolayı zeki türler olabileceği söylenmektedir.¹¹¹ Buna paralel olarak bitki zekâsını anlamaya yönelik birçok araştırma yapan biyokimyacı Anthony Trewavas’a göre bitkilerin çevresel uyaranlara karşı hayatta kalma ve mücadele edebilmek için seçim yaparak yeteneklerini kullanma becerileri, bitkilerin zeki türler olduğunu göstermektedir.¹¹² Zekâ tanımının çoğu zaman sinir sistemiyle ilişkili görülmesinden dolayı bitkilerin hayvanlarla aynı zekâ tanımıyla açıklanamayacağını da dile getiren Trewas; bitkilerin hem kendi içinde hem de diğer bitkiler, mikroorganizmalar ve böcekler arasında kurduğu kimyasal iletişim yeteneği, eskiden karşılaştığı patojenleri tanımaya yönelik hafıza yeteneği ve çevresel uyaranların değişen durumlarını tahmin ederek davranış gösterme yeteneği gibi pek çok durumun bitkilerde zekâ göstergesi olduğunu düşünür.¹¹³ Yani eğer canlıların zeki türler olduğunu belirleyen ölçüt sinir sisteminin gelişmişliği değilse ve sinir sisteminden bağımsız olarak bir türün yetenekleri değerlendirilirse, bitki türlerinin de zeki türler olduğu görülebilecektir.

¹¹⁰ Daniel A. Chamovitz , “Plants Are Intelligent; Now What?”, **Nature Plants**, C. 4 No. 9, 2018, s. 622-623.

¹¹¹ Paco Calvo, Monica Gagliano, vd. “Plants Are Intelligent, Here’s How”, **Annals of Botany**, C. 125, No. 1, 2020, s. 11–28.

¹¹² Leendert C. van Loon, “The Intelligent Behavior of Plants”, **Trends in Plant Science**, C. 21, No. 4, 2016, s. 292.

¹¹³ **A.e.**, s. 292.

Singer'in, hayvanların veya diğer canlıların acı çekme kapasitesine sahip olmasının ahlaki ilgiyi gerektirdiğini düşünmesi gibi bitkilere ait olan yetenekler de bitkiler için ahlaki ilgiyi gerektirebilir. Nitekim asıl önemli olan şey ahlaki ilgiyi belirleyen ölçüt olduğundan dolayı ahlaki ilgiyi belirleyen şeyler, canlıların acı çekme kapasitesinde olduğu gibi yeteneklerine göre de belirlenebilir. Bu bağlamda Peter Singer'in hayvanların acı çekmesiyle ilişkili olarak ortaya koyduğu sinir sistemi delili, bilinç teorileri açısından ikinci bölümde ayrıntılı bir biçimde değerlendirilecektir. Fakat bitkilerin sinir sisteminin olmaması, bu canlıları ahlaki alanın dışında tutmak gerektiğiyle ilgili iddiaları gündeme getirdiğinden dolayı bu konuya değinmek de önemli olmaktadır. Benzer sebeple Trewas ve benzeri düşünürlerin bitki zekâsını sinir sistemiyle ilişkilendirmeyen yaklaşımı kimi zaman eleştiri konusu olmuş ve bitkilerin hissedebilir türler olmadıkları, bitkilerin evrimsel açıdan hayvanlara oldukça uzak türler olmaları gibi durumlar neden olarak gösterilerek bitkilerin hayvanlar gibi değerlendirilemeyeceği de düşünülmüştür.¹¹⁴ Fakat sinir sisteminden yoksun olan bitkilerde ve bakterilerde, evrimsel açıdan gelişmiş canlıların sinir sisteminin işleviyle benzer işleve sahip biyolojik mekanizmaların olması ve benzer işlevleri farklı yollarla yerine getirebilmesi nedeniyle sinir sisteminin ayırt edici önemini azaltabilir nitelikte görülebilir. Örneğin sinir sistemine sahip olmayan tek hücreli canlıların, bakterilerin ve gelişmiş olan damarlı bitkilerin, kalsiyum (Ca^{+2}) sinyali ve elektriksel iletimi kullanarak zeki yanıtlar gösterebildiği haberleşme sistemleri bulunmaktadır.¹¹⁵ Bu durum, hayvanlar gibi sinir sistemleri olmayan diğer canlıların ve özel olarak da bitkilerin hayvanlarla benzer biyolojik fonksiyona sahip özelliklerinin bulunduğu düşüncesini destekler. Ayrıca, bitki türlerinden olan venüs sinekkapanı bitkisinin (*Venus Flytrap*) ve mimoza bitkisinin mekanik uyarılara elektrik sinyalleri yanıtı vermesi durumuna bakıldığında da bitkilerin, hayvanların

¹¹⁴ Hayvanlar gibi gelişmiş sinir sistemlerine sahip olmadıkları için bitkilerin hissedebilir türler olmadığı ve acı çekmediklerine dair iddialar içeren yaklaşıma dair detaylı araştırma için bkz. Adam Hamilton, Justin McBrayer, "Do Plants Feel Pain?". Disputatio: **International Journal of Philosophy**, C. 12 No. 56, 2020. Ayrıca Peter Singer tarafından bitkilerle ilgili iddiaları geçersiz olduğu düşünülen **The Secret Life of Plants** kitabı da bitkilerin yeteneklerinden bahsetmektedir. Bkz. Peter Tompkins, Christopher Bird, **Bitkilerin Gizli Yaşamı**, Çev. Sulhi Dölek, Türkiye, Sungur Yayınları, 1983.

¹¹⁵ Calvo vd., "Plants Are Intelligent, Here's How", s. 11-27.

anatomik ve fizyolojik yanıtlarıyla benzerlikler içerdiği düşünülmektedir.¹¹⁶ Yani bitki türlerinden bazıları hayvanlarla ortak anatomik ve fizyolojik işlevleri yerine getirebilmektedir. Dolayısıyla bitkiler, sinir sistemine sahip olmasa da özellikle bazı bitkilerin çevresel uyarılara verdikleri yanıtların hayvanlarla benzer olması yine sinir sisteminin önemini azaltabilir.

Hayvanların duysal ve lokomotor kapasiteleri bitkilerle kıyas edilemeyecek özellikte olmakla birlikte strese karşı gösterilen davranışlar incelendiğinde bitkilerin strese karşı hayvanlarınkine benzer davranışlar gösterdiği ve bitki hareketlerinin de hayvanlarla aynı işlevsel amaçları yerine getirebilecek biyolojik donanımına sahip olduğu söylenmektedir.¹¹⁷ Bitki çalışmaları yapan evrimsel ekolojist Antony David Bradshaw'ın bitkilerin ve hayvanların farklı türler olmalarına rağmen benzer işlevleri yerine getirebilmesini açıklayan “Bazı hayvanlar bitkiler gibidir, bazı bitkilerse hayvanlar gibidir”¹¹⁸ ifadesi, bu durumu iyi açıklar niteliktedir. Çünkü görülmektedir ki sinir sistemine sahip olmasalar da bitkiler, hayvanlarla benzer işlevleri yerine getirebileceği biyolojik organizasyona sahip olmaları nedeniyle hayvanlarla benzer tartışmaların konusu olabilirler. Hem bitki zekâsı hem de bitkilerin sahip oldukları çeşitli biyolojik özellikler nedeniyle bitkilerin de ahlaki önemsenmesi gerektiği bu nedenle gündeme getirebilir. Bu nedenle Christopher Stone'nin bitkilerin zeki canlılar olmasalar da ahlaki önemsenme kapsamına alınmaları gerektiği fikrinin kabul görebilmesinin yanı sıra bitkilerin çeşitli biyolojik özellikler nedeniyle hayvanlara benzer sahip olduğu yetenekler de bitkilerin ahlaki önemsenme kapsamına alınmalarında etkili olabilir.

Hayvanmerkezci yaklaşıma sahip olan Peter Singer, bitkileri ahlaki önemsenme alanının dışında tutması ve bitkilerin bazı yeteneklerini yok sayması nedeniyle eleştiri konusu olmuştur. Örneğin bitkiler için ahlaki önemsenme gerekmediği fikrini eleştiren Wandersee ve Schussler gibi isimler, bu tür yaklaşımları bitki körlüğü (*plant blindness*)

¹¹⁶ Chamovitz, “Plants Are Intelligent; Now What?” s. 622-623.

¹¹⁷ Raymond B. Huey vd. ,“Plants Versus Animals: Do They Deal with Stress in Different Ways?”, **Integrative and comparative biology**, C. 42, No. 3, 2002, s. 415-423.

¹¹⁸ A.e.

olarak tanımlamıştır.¹¹⁹ Bununla birlikte bitkilerin ahlaki alandan dışlanmasına neden olan bitki fizyolojisini anlamadaki eksiklikler gösterilmiş, insanmerkezci ve hayvanmerkezci yaklaşımlar da bitkilerin ahlaki alandan dışlanmasına neden olmaları nedeniyle suçlu bulunmuştur.¹²⁰ Görülmektedir ki Singer'in bitkileri, hayvanlar gibi acı çekme kapasitesine sahip olmamaları veya hissedebilir olmamaları nedeniyle ahlaki alanın dışına çıkarması da bitki türlerinin biyolojik yeteneklerini göz ardı etmesi nedeniyle bir çeşit kendi tanımladığı türçülük kapsamında olmasından dolayı başkaları tarafından eleştirilmiştir.

Sonuç olarak Singer'in, faydacı ahlak çerçevesinde insanlar gibi hissedebilir olan hayvanların ahlaki ilgiye ehil olduğunu savunduğu; hem hayvanları ahlaki ilgi alanının dışında tutması hem de ırkçılık ve cinsiyetçiliğe benzer bir eşitsizlik içermesi nedeniyle insanmerkezci türçülüğün ahlaki kötülük olduğunu düşündüğü görülmektedir. Fakat Singer'in eleştirmiş olduğu insanmerkezci etik yaklaşıma sahip filozofların fikirleri incelendiğinde görülmektedir ki insanmerkezciliğin, insanı diğer hissedebilir hayvanlardan farklı olarak özel bir konuma yerleştirmesi hayvanlara acı çektirmeyi gerektirilecek değildir. Bununla birlikte Singer'in insanmerkezci yaklaşımı eleştirerek savunduğu hayvanmerkezci etik yaklaşımın da kendisinin ahlaki kötülük olarak sunduğu türçülük tanımının kapsamında olduğu görülmektedir. Nitekim Singer'in insanmerkezci etik yaklaşıma hayvanların dışlanması nedeniyle yönelttiği eleştiriler, kendisinin savunduğu hayvanmerkezci etik yaklaşıma da bitki türlerinin dışlanması nedeniyle benzer şekilde yöneltilebilmektedir. Dolayısıyla yalnızca tüm türleri içerisine alan canlımerkezci yaklaşımlar, türler arasında ayrım yapmadığı ve eşitlik ilkesine göre hareket ettiği takdirde tutarlı bir türçülük karşıtı yaklaşım olarak görülebilir. Ek olarak ırkçılık ve cinsiyetçilik, kendi tarihine özgü süreçler içermesi nedeniyle birbirleriyle kıyaslanamaz nitelikte görülürken türçülük bu fikirlerle kıyaslanabilir görülmemektedir.

¹¹⁹ Matthew Hall, **Plants as Person: A Philosophical Botany**, New York, State University of New York Press, 2011, s. 5.

¹²⁰ A.e.

İKİNCİ BÖLÜM

HAYVANLARDA ACI ÇEKME KAPASİTESİ

Peter Singer ahlaki ilgi kapsamında gördüğü hayvanların, insanlar gibi hissedebilir canlılar olduğuna ilişkin deliller ortaya koymuştur. Bu bölümün amacı Singer'in, hayvanların da insanlar gibi acı çekebildiği ve hissedebilir olduğunu bilebileceğimiz iddiasına yönelik ortaya koyduğu delillerinin hem felsefi hem de bilimsel bir değerlendirmesini yaparak bu iddianın şüpheli olduğunu göstermeye çalışmaktır. İlk olarak Singer'in bir canlının acı çektiğini iddia etmek için öne sürdüğü deliller açıklanarak bir zihin durumu olan acının doğasını, canlılarda acı algısının varlığının nasıl bilinebileceğini araştıracağız. Bu bağlamda bilincin doğası ile acının varlığının ilişkisi üzerinden bir tartışma yapmayı amaçlamaktayız. Bu bakımdan öncelikle hayvanların acı deneyimleme durumlarına dair fiziksel göstergelerden olan beynin acı algısı ile ilgili bölgelerinin aktivasyonu, nosisepsiyon mekanizması, acı ile ilgili uyaranlara karşı verilen biyokimyasal tepkiler ve davranışlar açıklanarak bunlar bilinç kuramları açısından değerlendirilecektir. Ardından Singer'in öne sürdüğü deliller bu durumlarla kıyaslanarak onun, bilinç kuramları açısından pozisyonu belirlenecektir. Sonrasında ise bir zihin durumu olan acının öznel niteliği tartışılarak acı deneyiminin mahiyeti ve Singer'in iddialarıyla ilişkili olarak değerlendirilecektir. Bu bölüm, Singer'in öne sürdüğü delilleri bilinç kuramı açısından değerlendirmekle kalmayıp ayrıca onun evrimsel akrabalık ve davranış delillerinin epistemik ve bilimsel bir değerlendirmesini de içermektedir.

2.1. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesinin Varlığına Singer'in Delilleri

Acı ve haz, ahlak felsefesinin önemli konularından biri olmuştur. Örneğin antik dönem filozoflarından Yunanlı Epikür; hazzın istenilen, acının ise kaçınılan bir durum olduğunu düşündüğü için mutluluğa ulaşmakta hazzı ulaşmayı ve acıdan kaçmayı

hedefleyen bir yaklaşım benimsemiştir.¹²¹ Mutsuzluğu, ölümden sonra acı çekme endişesi ve tanrılardan korkmakla ilişkilendiren Epikür, bu düşüncesiyle David Hume açısından etkili olmuş ve yeryüzünde acı ile Tanrı'nın varlığını ilişkilendiren kötülük problemi gibi ahlaki konuların gündeme gelmesine de neden olmuştur.¹²² Jeremy Bentham'ın benimsediği faydacı yaklaşımda da David Hume'nin etkisi olduğu düşünülmektedir.¹²³ Bentham'ın Faydacı Ahlakı'nın ortaya koyduğu prensip (*principle of utility*), ahlaki iyiyi “maksimum sayıda insanın maksimum seviyede mutlu olması” olarak belirlemektedir.¹²⁴ Bentham'a göre insanı yöneten iki güç, kendinde iyi olan haz ve kendinde kötü olan acı olduğundan dolayı bireyler hazzı artırıp acıyı azaltma prensibiyle iyi eylemde bulunulabilirler.¹²⁵ Yani en yüksek sayıda bireyin iyiliği için bireylerin acıdan uzaklaşması ve haza yönelerek onu arttırması ahlaki iyi eylemin ölçütüdür. Antik dönemden günümüze değin ahlaki yargıları etkileyen acı ve haz, Bentham'ı takip eder biçimde Peter Singer tarafından da önemli bulunup onun, hayvanların ahlaki önemsenmesi gerekliliğini savunma nedeni olmuştur.

Singer'in, Jeremy Bentham gibi bütün varlıkların çıkarının eşit sayılması gerektiğini öne süren faydacı ahlak yaklaşımından tezin birinci bölümde bahsetmiştik. Singer, Bentham'ın ahlaki olarak eşit önemsenme hakkına sahip olmak için konuşabilmenin ve akıl yürütmenin bir önemi olmadığını ve acı çekmenin yeterli olduğunu düşünmesinden dolayı onun fikrini hayvan refahı için başlangıç noktası gibi görmekteydi. Öyle ki onun için rasyonel olma ve dil yeteneğine sahip olma gibi durumlar önemsiz görülmüş ve acı çekme kapasitesine sahip olmak bir varlığın eşit derecede ahlaki önemsenmesi için tek ölçüt olmuştur.¹²⁶ Yani pek çok faydacı felsefeci gibi Singer da acı ve hazzı, ahlaki iyi ve

¹²¹ Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi IV: Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 131-132.

¹²² Aydın Topaloğlu, “Kötülük Problemi”, **Din Felsefesi**, Ed. Latif Tokat, Ankara, Bilay Araştırma Yayınları, 2018, s. 237.

¹²³ Kenny, **Modern Dünyada Felsefe- Batı Felsefesinin Yeni Tarihi**, s. 15.

¹²⁴ **A.e.** s. 16.

¹²⁵ Martha Craven Nussbaum, “Mill between Aristotle & Bentham”, **Daedalus**, C. 133, No. 2, 2004, s. 62.

¹²⁶ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 54-56.

kötüyü belirlemekte önemli gördüğünden dolayı acı çekebilen tüm varlıkları ahlaki ilgi alanına dâhil etmiştir.

Singer'in faydacı ahlak görüşü, en yüksek sayıda kişi için en yüksek sayıda iyiyi hedeflemek ilkesini takip etmekte ve evrendeki acıyı minimum seviyeye indirmeyi hedeflemektedir. Ona göre acı çekebilen tüm canlılar ahlaki ilgi alanına dâhil edileceğinden, acı çektiği düşünülen hayvanlar da insanlar gibi eşit derecede ahlaki önemsenmeyi hak etmelidir. Dolayısıyla Singer'in faydacı ahlak yaklaşımına göre evrendeki acının minimuma inmesi için insanlar gibi acı çeken hayvanların ahlaki ilgiye ehil görülmesi ve acılarının azaltılması gerekmektedir. Bu bakımdan Singer'in hayvanları ahlaki ilgiye dâhil ettiği argüman şu şekilde formüle edilebilir:

1. Canlıların faydalarından bahsetmek yalnızca acı çekebilme ve haz duyabilme kapasiteleri varsa mümkündür.¹²⁷
2. İnsan olmayan hayvanlar¹²⁸ da acı çekebilme kapasitesine sahiptir.¹²⁹
3. İnsan olmayan hayvanların da faydaları vardır.

Argümanın 2. önermesi olan 'insan olmayan hayvanlar da acı çekebilme kapasitesine sahiptir' iddiasının gerçekliği yansıtma gücü hem felsefi hem bilimsel olarak tezin bu bölümünde sorgulanacaktır. Bu sorgulama, Singer'in hayvanlarda acı gibi bilinç durumlarıyla ilgili iddiasının bilinç teorileri kapsamında değerlendirilmesi için önemlidir. Singer 2. öncülde insan olmayan hayvanların acı çektiklerini delillendirmek için üç delil ortaya koymuştur. Bu deliller şunlardır:

1. Hayvanlar insanlarla benzer davranışlara sahiptir.
2. Hayvanlar insanlarla benzer sinir sistemine ve hissetme yetisine (*sensibility*) sahiptir.

¹²⁷ A.e.

¹²⁸ Singer, diğer tüm canlılar gibi insanın da bir hayvan olduğu düşüncesinden dolayı insan ve hayvan ayırımına gitmek istememektedir. Hayvan (*animal*) kelimesinin insan olmayan canlı anlamında kullanılarak insan türünden uzak bir yere konumlandırılmasından kaçınmak amacıyla Singer hayvanlar için "insan olmayan" ekini yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Singer, **Hayvan Özgürleşmesi** s. 43-44

¹²⁹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 64.

3. Hayvanlar insanlarla benzer evrimsel geçmişe sahiptir.¹³⁰

Bu delilleri kısaca; davranış delili, sinir sistemi delili ve evrimsel akrabalık delili olarak adlandıralım. Singer'in bunları, hayvanların acı çekiyor olması için delil olarak sunma nedenlerini açıklayalım.

Singer, insan olmayan canlıların acı çekebiliyor oldukları inancını delillendirmek için öncelikle insan olan bir canlının acı çekip çekmediğinin nasıl bilinebileceğinin yanıtını aramakla başlar. Nitekim ona göre insan canlılar arasındaki acı deneyimini kavrayışımızla insan olmayan hayvanlar arasındaki acı deneyimini kavrayışımız benzediği için insanların nasıl acı çektiklerini biliyorsak hayvanların da acı çektiklerini aynı yollardan bilebiliriz.¹³¹ Dolayısıyla hayvanlarda acının varlığı, insanda acı algısının tespit edilebildiği yolları bilerek tespit edilebilir.

Acının ne olduğunu bilmek canlıların acı çekiyor olma durumunu anlamak için önemlidir. Acı, canlıların deneyimlediği fiziksel ve zihinsel bir süreç olarak görülebilir. Singer de en başta acının bir zihin durumu olduğunu ve bu zihin durumunun dolaysız bir biçimde deneyimlenemeyeceğini söylemektedir.¹³² Buna karşın Singer, arkadaşımızın acı çektiği bir durumda arkadaşımızın acı çektiğini bilmemiz için arkadaşımızın gösterdiği bazı davranışları empati yeteneğimiz sayesinde rahatlıkla kavrayabileceğimiz gibi hayvanların da benzer davranışlarından, onların benzer zihin durumlarını kavrayabileceğimizi ve acı çektiklerini bilebileceğimizi düşünmektedir.¹³³ Yani bir zihin durumunu dolaysız bilmek zor olsa da empati yeteneği sayesinde insanların acı çekme durumlarını bildiğimiz gibi hayvanların da acı çekiyor olduğunu onların davranışlarından anlayabileceğimizi düşünmüştür. O, bu davranışları; kıvranma, inleme, yüzün kasılması ve acıdan kaçma girişimleri olarak örneklendirmiştir.¹³⁴ İnsanlarda acı çekme durumunda

¹³⁰ A.e., s. 56-60.

¹³¹ A.e., s. 57.

¹³² A.e.

¹³³ A.e., s. 58.

¹³⁴ A.e.

gösterilen bu çeşit davranışların hayvanlarda da benzer olmasından dolayı bu davranışların acı çeken bir zihin durumunun göstergesi olduğunu düşünmektedir.

Kısacası Singer'e göre bir zihin durumu olan acıyı dolaysız olarak bilemiyor olsak da insanların acı çekiyor olduğunu nasıl onların acı çekiyorken gösterdikleri kıvrınma, inleme, yüz kasılmaları ve acıdan kaçma girişimi gibi davranışlar yoluyla anlayabiliyorsak aynı şekilde hayvanların da belli durumlarda sergilemiş olduğu bu ortak davranışlar nedeniyle hayvanların acı çektiğini de anlayabiliriz. Acı çekiyor olma bilgisi; hayvanların, insanların acı çekme durumunda gösterdiği davranışların benzerini gözlemlene ve empati kurma yeteneği yoluyla elde edilebilmektedir. Davranış delili olarak adlandırdığımız bu iddiaya göre insanlarda acı çekme durumlarında ortaya çıkan davranışların hayvanlarda da benzer şekilde ortaya çıkması durumunda hayvanların insanlar gibi acı çektiklerinin bilinebileceği düşünülmektedir.

Başka bir delil de insan olmayan canlıların acı çekebiliyor oldukları inancını sinir sistemi ile açıklamaktır. Sinir sistemi, çevresel ve içsel uyarıların algılanıp yorumlandığı merkezi ve çevresel sinir sistemi olarak düşünülen yapıdır. Merkezi sinir sisteminin bir organı olan beyin de uyarıları algılama ve yorumlama konusunda çoğu zaman odak noktası olmuştur. Singer, bir nöroloğun beyni çeşitli araçlarla gözlemlemesinin acının kendisini gözlemliyor olmaya eş bir durum olmadığını dile getirir.¹³⁵ Buna karşın, insan olmayan hayvanların acı çekebiliyor oldukları savını delillendirmek için nöroloğun beyni gözlemlemesiyle elde edebileceği türden bir delile başvurmuş gibi görünmektedir. Nitekim sinir sistemi deliline göre bazı hayvanların sinir sistemlerinin insanlarınki kadar gelişmiş olması, o hayvanların da insanlarla benzer şekilde acı çektiklerini göstermektedir.¹³⁶ Yani sinir sisteminin insanlarla benzer düzeyde gelişmişliği, bir nöroloğun beyni gözlemlemesi ile acının kendisini gözlemlemesi gibi görülmemiş ve sinir sistemi, hayvanların insanlar gibi acı çektiği iddiasına delil olarak sunulmuştur. Bunda

¹³⁵A.e., s. 57.

¹³⁶A.e., s. 58.

şüphesiz insanda acı ve benzeri birçok deneyimin sinir sistemiyle ilişkilendirilerek açıklanabilmesinin etkisi vardır.

Singer, insan beyni ile diğer memelilerin veya tüm omurgalıların sinir sistemlerinin aynı şekilde işlemediğini ve beyin gelişmişliklerinin aynı olmadığını kabul eder. Öyle ki insana özgü gelişmişlikte olan beynin korteks bölgesinin gelişmişliğinden bahsederken bu bölgenin hayvanlardan farklı olarak insanın düşünme faaliyetiyle ilişkili olduğunu ifade eder.¹³⁷ Buna karşın, hayvanlardaki korteksin insanlar kadar gelişmemiş olmasını acı çekme kapasitesini belirlemedeki rolü açısından önemsiz bulmaktadır. Çünkü ona göre önemli olan, düşünmeyle ilgili olarak görülen korteksin gelişmişliği değil; duygu, dürtü ve hislerin geliştiği yer olduğu düşünülen diensefalonun hayvanlarda ve insanlarda ortak gelişmişlik düzeyinde olmasıdır.¹³⁸ Yani beynin düşünme faaliyeti ile ilişkilendirilen bölümü değil, acı çekme gibi hissetme ve duygular ile ilişkili olarak görülen bölümünün insan ve hayvanda ortaklığı, insan ve hayvanların ortak acı deneyiminin göstergesidir. Başka işlevleri olan yapıların ise acı algısı için önemsiz olmasından dolayı hayvanlar ve insanlar arasında sinir sistemi anatomisinde duygu durumlarıyla ilişkili olduğu düşünülen ortak yapıların, hayvanların da insanlar gibi acı çektikleri düşüncesini desteklemesinde bir hata olmadığı düşünülür.

Hayvanların insanlar gibi acı çektiklerini desteklemek için öne sürülen son delil ise evrimsel akrabalık delilidir. Singer'e göre insan canlısının diğer gelişmiş hayvanlarla olan evrimsel akrabalığı ve benzer evrimsel süreçlerden geçmesi, benzer duygu durumlarını deneyimleyebildiklerini göstermektedir.¹³⁹ Yani canlılar arasında evrimsel yakınlık, yine benzer sinir sistemi gelişmişliğiyle bağlantılı olarak benzer deneyimlere neden olacağından dolayı evrimsel olarak insana yakın olan hayvanların, insanlar gibi acı çektikleri düşünülmektedir.

¹³⁷ A.e., s. 59-60.

¹³⁸ A.e.

¹³⁹ A.e., s. 58-59.

Özetle Singer'e göre hayvanların acı çekiyor olmakla ilişkilendirilen kıvrınma, yüz ifadelerinde değişiklikler ve acı kaynağından uzaklaşma gibi davranışları; sinir sistemi anatomisinde insanlar ve hayvanlarda duygu ve hissetmeyle ilişkilendirilen bölgelerin ortaklığı; evrimsel süreçte insan ve hayvanların benzer gelişim göstermesi gibi durumlar hayvanların da insanlar gibi acı çektiğinin delilidir. Hayvanların ahlaki önemsenmesini gerektiren şey de onların insanlar gibi acı çekebilme kapasitesine sahip olmasıdır. Singer nihayetinde “hayvanların acı çekmediğini iddia etmek için ne bilimsel ne felsefi hiçbir geçerli sebep yoktur” şeklinde ifade ederek hayvanların acı çektiklerini bilmek için ortaya koyduğu bu delilleri ikna edici yeterlilikte görmüştür.¹⁴⁰ Dolayısıyla bu üç delilin hayvanların acı çektiklerini göstermek için güçlü olduğu, felsefi ve bilimsel hiçbir açık bırakmadığı ve böylece hayvanların da insanlar gibi ahlaki önemsenmelerinin gerekliliğinin kesin olduğu anlatılmak istenmiştir.

1973 yılında kurulmuş olan; acının araştırılması, tedavisi ve açıklanması için birçok çalışmada bulunan Acı Çalışmaları Uluslararası Birliği IASP (*The International Association on the Study of Pain*) acıyı şöyle tanımlamaktadır: “Acı, aktüel veya potansiyel doku hasarıyla ilişkili veya buna benzer olan rahatsız edici duyusal veya duygusal deneyimdir”.¹⁴¹ Buna ek olarak IASP acıyı, “biyolojik, psikolojik ve sosyal faktörlerden değişen derecelerde etkilenen kişisel bir deneyim” olarak tanımlamaktadır.¹⁴² Bu tanımdan anlaşılacağı üzere acı, doku hasarı ve benzeri durumlarla ilişkisi bakımından fizyolojik bir olgu ve kişisel bir deneyim olması dolayısıyla da öznel ve zihinsel bir durumdur.¹⁴³ Fizyolojik bir olgu olarak, tıbbi terminolojide oldukça yer eden bir literatüre sahip olan acıyı; nosiseptif, nöropatik, deafferentasyon, reaktif ve psikosomatik olmak üzere beş farklı mekanizmayla kategorilendirmek mümkündür.¹⁴⁴ Acının bu

¹⁴⁰ A.e., s. 63.

¹⁴¹ International Association for the Study of the Pain, (Çevrimiçi) <https://www.iasp-pain.org/resources/terminology/>, 31. Mayıs 2022.

¹⁴² International Association for the Study of the Pain, (Çevrimiçi) <https://www.iasp-pain.org/resources/terminology/>, 31. Mayıs 2022.

¹⁴³ İngilizce ‘de pain olarak kullanımda olan bu kavram Türkçe’de sıklıkla tıbbi terminolojide kullanılan ağrı kavramıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu tezde pain kavramının karşılığı olarak tıbbi terminolojide kullanılan ağrı yerine acı kavramı tercih edilecektir.

¹⁴⁴ Fatma Eti Aslan, **Ağrı Doğası ve Kontrolü**, Ankara, Akademisyen Tıp Kitabevi, 2014, s. 48.

mekanizmalarına ve tedavisine yönelik tıbbi literatürde oldukça yoğun bir çalışma bulunmakla birlikte, konumuz açısından IASP'nin de tanımından hareketle acının iki yönüne odaklanılacaktır. Bu iki yönden biri doku hasarıyla ilişkili olan fiziksel yönü, diğeri ise öznel bir deneyim olan kişisel boyutudur. Nitekim bu iki yön, ahlaki ilgi ehliyeti tartışılan hayvanların bilinç durumlarını araştıran zihin felsefesi açısından önemli olmaktadır.

IASP'nin tanımından hareketle acının doku hasarıyla olan ilişkisi, canlıların acı algısı ve deneyimlerinin fiziksel süreçlerle açıklanabileceğini ifade etmektedir. Acı algısını fiziksel olarak açıklayan mekanizmalardan biri olan nosisepsiyon mekanizması da IASP'nin doku hasarıyla ilişkili bulunduğu acı algısını açıklayabilmektedir. Nosisepsiyon mekanizması; elektro-kimyasal iletim sürecinin rol aldığı fizyolojik bir süreç olduğundan, canlıların dokuda hasara bağlı acı deneyimine dair açıklama sunmakta yeterli görünmektedir. Özellikle sinir sistemi gelişmiş omurgalı canlılarda Nosisepsiyon mekanizması, acı deneyiminin göstergesi olan fiziksel bir süreç olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁵ Konumuz açısından bu sürecinin nasıl doku hasarıyla ilişkili fiziksel bir süreç olduğunu açıklamak önemlidir.

Gelişmiş canlı organizmalarda acı veren bir uyarının algılanması için dokularda nosiseptör adı verilen özelleşmiş reseptörler bulunmaktadır.¹⁴⁶ Bu reseptörler; kimyasal, mekanik veya termal uyarıları algılamakta ve bu uyarıları bir sinir zinciri boyunca hareket ettirerek omurilikten (spinal cord) beyne kadar miyelinsiz C lifleri ve miyelinli A-delta (A δ) isimli sinir lifleri aracılığıyla taşımaktadır.¹⁴⁷ Böylelikle nosisepsiyon mekanizmasının aktifleştiği ve acı deneyiminin canlıda gerçekleştiği düşünülür. Kısaca, dokuda bulunan nosiseptörler acı algısını oluşturacak çeşitli uyarılar alırlar. Bu uyarılar; kimyasal, fiziksel veya sıcaklıkla algılanır. Uyarının iletim süreci de sinir sistemi

¹⁴⁵ Robert W. Elwood, Stuart Barr ve Lynsey Patterson, "Pain and Stress in Crustaceans?" **Applied Animal Behaviour Science**, C. 118, No.3-4, 2009, s. 128-136.

¹⁴⁶ Ülker Yağcı ve Mustafa Saygın, "Ağrı Fizyopatolojisi", **SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, C. 26, No. 2, 2019, s. 210.

¹⁴⁷ Rodney A.Rhoades ve David R.Bell, **Tıbbi Fizyoloji**, Çev. Mustafa Ayyıldız ve Mehmet Yıldırım, Ed. Erdal Açar, İstanbul, İstanbul Tıp Kitapevi, 2017, s. 61-67.

elemanları tarafından gerçekleştirilir ve hem iletim süreci hem de algının merkezi sistemde yorumu acı algısının fizyolojik bir süreç ile açıklanabilmesini sağlamaktadır. Görüldüğü üzere bu açıklama, Singer'in hayvanların da insanlar gibi acı çektikleri iddiasında delil olarak kullandığı sinir sisteminin benzerliği iddiasıyla uyum içerisindedir. Çünkü sinir sisteminde işleyen nosisepsiyon sürecinin acı algısı oluşturduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda başta memeliler olmak üzere birçok hayvan taksonunda görülen nosisepsiyon süreci ve nosifensif davranışsal yanıtlar, hayvanların acı algısına dair araştırmalarda da oldukça önemli olmuştur.¹⁴⁸ Bu nedenle, bazı algıların sinir sistemi gelişmiş canlılarda ortak olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda IASP'nin doku hasarıyla ilişkili fiziksel süreç olarak tanımladığı acının fiziksel sürecinin de nosisepsiyon sürecini içerdiği görülmektedir.

IASP'nin tanımında acının kişiye özgü bir deneyim olduğu ifadesi de bulunmaktadır. Bu ifadeden ise acının doku hasarıyla ilişkili olmayan öznel bir yönünün olduğu düşünülmektedir. Kişilerin acıya dair inanç ve yargılarının acı algısında etkisi ve acıya dair yaklaşımın kişiden kişiye göre değişmesi gibi durumlar, doku hasarıyla ilgili fiziksel süreçlerle değil, zihin dünyası ve öznel deneyimin içeriğiyle ilgili olduğundan dolayı acının başka bir yönünü yansıtmaktadır. Öyle ki acıyla ilişkili durumların kişilerin zihninde nasıl temsil edildiği ile ilgili öznel yorumunun, kişinin acıyı nasıl ve ne şekilde deneyimleyeceğini etkilediği ve bunun kişiler arasındaki acı deneyiminde fark oluşturduğu bilinmektedir.¹⁴⁹ Yani fiziksel olmayan süreçler acı deneyimini etkilediğinden dolayı bu durum acının kişiye özgü deneyimiyle ilişkili görülebilir niteliktedir.

Acı deneyiminde kişilerin öznel zihin durumlarının oldukça önemli olduğunu gösteren durumlar bulunmaktadır. Öyle ki tıbbi tedavisinde hastalara uygulanacak olan

¹⁴⁸ Matilda Gibbons, Elisabetta Versace vd., "Motivational Trade-offs and Modulation of Nociception in Bumblebees", **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, C. 119, No. 31, 2022, s. 1.

¹⁴⁹ Tetsuo Koyama vd., "The Subjective Experience of Pain: Where Expectations Become Reality", **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, C. 102, No. 36, 2005, s. 12952.

yöntemlerin, fiziksel süreçleri dikkate alan tektipleşmiş tedavi yöntemlerinden ziyade, kişinin zihinsel durumlarına yönelik özel tedavi yöntemleri olması da gündeme getirilmiştir.¹⁵⁰ Bu durumlar, acının herkes tarafından aynı şekilde deneyimlenmediğini ve canlıların öznel algısının acı deneyiminde etkili bir rolü olduğunu gösterir niteliktedir. Bununla birlikte, acı deneyiminde bireylerin inançlarının etkisi nedeniyle herkes tarafından aynı şekilde bir deneyim yaşanmadığına örnek olarak psikolojik katastrofikleştirme de gösterilebilir. Psikolojik katastrofikleştirme, acıyı deneyimleyen öznenin acıya dair; acının baş edilemez olduğu, yoğun ve hissedilenden daha büyük olduğu gibi düşünce ve inançlara sahip olmasının, acı algısını önemli derecede etkilemesidir.¹⁵¹ Bu nedenle de psikolojik katastrofikleştirme tedavilerinde kişilerin psiko-sosyal durumunu dikkate almanın önemi vurgulanmıştır.¹⁵² Bu örnekte de olduğu gibi bireylerin inanç ve düşünce gibi öznel zihin dünyalarıyla ilgili durumların acı algılarını etkilemesi, acının yalnızca fizyolojik süreçlerle açıklanmayan öznel süreçleri de barındırdığını gösterir.

Sonuç olarak acı, hem nosisepsiyon mekanizmasında olduğu gibi fizyolojik süreçlerle hem de karşılaşılan durumla ilgili öznenin kişiye özgü deneyimiyle açıklanmaktadır. Bir zihin durumu olarak karşımıza çıkan acının hem fiziksel süreçleri içermesi hem de öznel deneyimi içermesi, canlılarda birçok deneyim gibi acı deneyiminin de bilinç kuramları çerçevesinde tartışılmasını önemli hale getirir. Singer'in, hayvanların acı çekme kapasitesi olduğuna dair öne sürdüğü deliller de acı algısı araştırmalarıyla ilgili günümüzde bilinenler ve hayvanlarda bilincin doğasına dair tartışmalarla birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Özellikle onun sinir sistemi delili bilinç kuramları açısından oldukça önemli olmaktadır. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz, acı algısının sinir sisteminde iletim sürecini açıklayan nosisepsiyon mekanizması ile Singer'in, sinir sisteminin gelişmişliğini canlılarda acının var olduğuna delil olarak

¹⁵⁰ Birnie, McGrath ve Chambers, "When Does Pain Matter? Acknowledging The Subjectivity of Clinical Significance", **Pain**, C. 153, No. 12, 2012, s. 2311-2314.

¹⁵¹ Laura Petrini ve Lars Arendt-Nielsen "Understanding Pain Catastrophizing: Putting Pieces Together", **Frontiers in Psychology**, C. 11, No. 603420, 2020, s. 12.

¹⁵² A.e.

sunması benzemektedir. Bbir zihin durumu olan acının, sinir sisteminin elemanlarının incelenerek nöro-fizyolojik süreçlerle açıklanması sağlansa da bu fizyolojik işleyiş, psiko-fiziksel indirgemecilik sorunuyla karşı karşıya olması nedeniyle eleştirilmektedir.¹⁵³ Yani Singer'in de yaptığı gibi sinir sistemine dayalı bilince dair çıkarımlar, indirgemeci bilinç kuramı olması nedeniyle eleştirilmektedir. Dolayısıyla Singer'in öne sürdüğü delillerin de bilinç kuramları açısından değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

2.2. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesi ve Bilinç

Bu bölümde ilk olarak, Singer'in hayvanların acı çekme kapasitesine ilişkin öne sürdüğü delillerin bilinç kuramlarıyla ilişkisini göstereceğiz. İkinci olarak, canlılarda acı çekme durumunun nasıl tespit edildiğini ve bilinç kuramlarından biri olan maddeci bilinç kuramını destekler nitelikte olan acının fiziksel işleyiş süreçlerini açıklayacağız. Ardından, maddeci bilinç kuramıyla ilişkili olarak Singer'in hayvanların acı çekme kapasitesine dair öne sürdüğü delilleri değerlendirecek ve Singer'in hayvan bilinci konusunda ne tür pozisyonda olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Son olarak ise canlılarda bilincin öznel niteliğinden olan acı deneyimini bazı nörofizyolojik süreçlerle açıklayan Singer'in iddialarına yönelik eleştiriler sunacağız. Böylece Singer'in hayvanlarda acının insanlar gibi olduğunu öne sürmek için ortaya koyduğu delilleri maddeci bilinç kuramı açısından değerlendirmiş olacağız.

2.2.1. Acı Çekme Kapasitesi ve Bilinç Kuramlarıyla İlişkisi

Hayvanlarda acı ve haz gibi deneyimlerin olduğunu iddia etmek için hayvanlarda bilincin doğasının da bilinmesine ihtiyaç vardır. Nitekim Singer'in, hayvanlarda haz duyma ve acı çekme kapasitesini ifade etmek için kullandığı hissedebilirlik (*sensibility*) kavramı, günümüzde zihin felsefecisi Thomas Nagel'in 'o şey olmak gibi bir şey' olarak tanımladığı bilinç kavramına atıfla açıklanmaktadır.¹⁵⁴ Yani hayvanlarda hissedebilir olmak, bilinç durumlarıyla ilişkili tartışılmaktadır. Singer hayvanlarda acının varlığına

¹⁵³ Peter Harrison , “Do Animals Feel Pain?”, **Philosophy**, C. 66, No: 255, 1991, s. 27.

¹⁵⁴ Heather Browning ve Jonathan Birch, “Animal Sentience” , **Philosophy Compass**, C. 17, No. 5, 2022, s. 1.

ilişkin ortaya koyduğu deliller sayesinde hayvanların acı çektiğine yönelik ne felsefi ne de bilimsel hiçbir şüphe kalmadığını düşünmekteydi.¹⁵⁵ Bu bakımdan Singer'in hayvanların acı ve haz duyabilme kapasitesi veya hissedebilirliği için öne sürdüğü delillerin hayvan bilincine yönelik iddialar olması nedeniyle bu iddiaların hem felsefi hem de bilimsel olarak tartışılması gerekmektedir.

Hayvan etiği için hayvan bilincini anlamamanın mümkün olmadığını ve bunun hayvan refahı için önemli olmadığını düşünenler vardır. Örneğin hayvan refahı için önemli çalışmalar yapan biyolog Marian Stamp Dawkins, bilinci anlamamanın bilimsel bir yöntemle mümkün olmadığını ve bununla birlikte hayvanların bilinçli olduğunu bilmenin de hayvan refahı için gerekli olmadığını düşündüğü için hayvan refahını hayvanların biyolojik şartlarını iyileştirmekle sağlamayı önermiştir.¹⁵⁶ Yani hayvan bilincini anlamamanın zorluğu nedeniyle onların bilinç durumlarını bilmeye çalışmadan ahlaki olarak önemsenmesini gündeme getirmiştir. Aynı zamanda hayvanlarda bilinci anlamamanın zorluğunu kabul edenler, hayvanlarda bilincin doğasını çözmeye çabalamak yerine onları bilinçli varlıklar gibi varsayarak ahlaki ilgi alanına dâhil etmeyi de düşünmüştür.¹⁵⁷ Yani Dawkins ve diğerleri gibi hayvanların bilinçli varlıklar olduklarını bilmenin bilimsel olarak mümkün olmadığını veya çok zor olduğunu düşünenler, bunu bilmeye çalışmak yerine onların da insanlar gibi bilinçli olduklarını varsayarak veya bu problemi çözmeyi bir kenara koyarak hayvan refahını yükseltmeyi amaçlamıştır.

Hayvanlarda bilinci anlamamanın zorluğuna ve bilimsel araştırmalarla hayvanların bilincini anlamamanın mümkün olmadığı iddialarına karşın, insanlardaki gibi hayvanlarda da bilincin var olduğu iddiasının bilimsel araştırmalara dayanarak savunulduğu görülebilmektedir. Örneğin, bilinç durumlarına dair bilimsel araştırmalarda önemli görülen morfin ve analjezik gibi maddelerin hayvanlarda da etkili olduğunu gösteren deney sonuçları, hayvanların da insanlar gibi bilinç sahibi olduğunu destekler nitelikte

¹⁵⁵ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 63.

¹⁵⁶ Marian Stamp Dawkins, "Animal Welfare and The Paradox of Animal Consciousness", **Advances in the Study of Behavior**, C. 47, 2015, s. 27.

¹⁵⁷ Browning ve Birch, "Animal Sentience", s. 5.

görülmüştür.¹⁵⁸ Dolayısıyla her ne kadar hayvanlarda bilinci anlamının bilimsel olarak mümkün olmadığı düşünülse de bilimsel araştırmalarla hayvanların bilinç durumlarını tespit edebileceğimize yönelik bir ümit vardır. Aynı zamanda görülüyor ki hayvanlarda bilincin tabiatını anlamaya yönelik bilimsel araştırmalar veya varsayımlara dayanan birçok farklı iddia, hayvanlarda bilinci anlamının zorluğunu ve karmaşıklığını da göstermektedir. Çünkü kimilerince bilinmesi zor olan bilinci kimilerine göre var kabul etmek için bilimsel nedenler bulunmaktadır. Bu nedenle hem hayvanlarda bilincin tabiatını anlamak için hem de Singer'in iddialarının hayvanlarda bilinçle ilgili ne ifade ettiğini tespit etmek için günümüzde tartışılan bilinç kuramlarının konuyla ilgili görüşlerini incelemek önemli olacaktır.

Canlı veya insan bilincini açıklamak için geliştirilen kuramlar genelde dualist kuram ve maddeci kuram olarak adlandırılan iki bilinç kuramı altında şekillenmektedir. Evrende var olanı açıklamaya yönelik bu iki yaklaşımın, bilincin doğasına dair çeşitli farklı yorumları farklı isimlendirilebilmektedir. Örneğin maddecilik; indirgemeci maddecilik, elemeci maddecilik, belirimci maddecilik, mikrofizikselcilik gibi çeşitli şekillerde maddesel evrende olanı açıklamaya yönelik yaklaşımlar geliştirmiştir ve farklı isimlendirmeler almıştır.¹⁵⁹ Dualizm de etkileşimcilik, epifenomalcilik ve koşutçuluk gibi çeşitli yöntemlerle maddi olan ve olmayanın doğasını anlamaya yönelik açıklama getirmektedir.¹⁶⁰ İddialarının içeriğine bağlı olarak farklı isimlendirmeler alsalar da temelde dualist ve maddeci kuram, canlıların deneyimlerini açıklamak adına zihin-beden düalizminin temel iki yaklaşımını oluşturmaktadır. Bu bilinç kuramları hem bir zihin durumu olan acının fiziksel olarak açıklanabilen ve fiziksel olarak açıklanamayan durumlarını anlamak hem de hayvan bilincini anlamak açısından önemlidir.

Maddeci kuram evrende veya evrenin ötesinde maddi olmayan hiçbir şeyin bulunmadığını ve her şeyin madde ile açıklanabileceği tezidir. Fiziksel durumları, zihinsel

¹⁵⁸ Daniel M. Weary vd., "Identifying and Preventing Pain in Animals", **Applied Animal Behaviour Science**, C. 100, No. 1-2, 2006, s. 64-76.

¹⁵⁹ Antti Revonsuo, **Bilinç: Özneliğin Bilimi**, Çev. Selim Değirmenci, İstanbul, Küre Yayınları, 2010, s. 54-55.

¹⁶⁰ **A.e.**, 37-76.

durumlara eş veya özdeş olarak gördüğü için maddecilik, özdeşlik kuramı olarak da adlandırılabilir. ¹⁶¹ Bununla birlikte maddecilik kavramı yerine fizikselcilik ve materyalizm kullanımlarına da rastlanabilmektedir. Evrende her şeyin fiziksel olduğunu iddia eden fizikalizm kimi zaman natüralizm yerine kimi zaman materyalizm yerine kullanılmıştır. ¹⁶² Fakat her şeyi doğada gören ya da yalnızca doğa bilimi yöntemleriyle gerçeği anlama çabasında olan natüralizm, genelde, fizikselcilikten daha kapsayıcı nitelikte görülmüştür. ¹⁶³ Bu yazıda zihinsel durumları fizyolojik işleyişiyle açıklayan ve maddesel olanla ilgilenen kuramı adlandırmada sıklıkla maddecilik kavramı tercih edilecektir.

Evrende tek bir tözün olduğunu ve bu tözün ise maddesel olduğunu öne süren maddecilik, evrenin bir parçası olan zihnin de maddesel olduğunu öne sürmektedir. Nitekim insan zihnini açıklayan maddeci bilinç kuramı; bilincin, nörofizyolojik süreçleri ihtiva eden bir işleyişle açıklanabileceğini iddia eder. ¹⁶⁴ İnsan davranışlarını ve bunun zihinsel karşılıklarını araştıran nörobilim ise canlılarda bu nörofizyolojik işleyiş süreçlerini açıklayan bilim dalıdır. Maddeci kuramı destekleyebilecek veriler ortaya koyan bir disiplin olarak nörobilim, sinir sisteminin nasıl çalıştığını ve beynin davranışlarımızı nasıl şekillendirdiğine dair bilimsel açıklamalar sunmaktadır. ¹⁶⁵ Bu sayede de nörobilim, insan zihnini ve davranışlarını açıklamanın nöro-fizyolojik süreçlerle olacağını iddia eden maddeci kuramın iddialarını güçlendirecek nitelikte bilgi üretmektedir. Bununla birlikte, insan zihnini ve davranışlarını açıklayan tek disiplin nörobilim değildir. Örneğin, Psikoloji biliminin de insan zihnini ve davranışlarını açıkladığı görülmektedir. Bu açıdan Psikoloji bilimi ve nörobilim arasında bir rekabet görülebilir.

Nörobilimin insan zihni ve davranışlarını açıklamakta ileride daha yetkin olacağı ve psikoloji bilimine ihtiyaç duyulmayacağı kanısı vardır. Örneğin, kognitif psikoloji

¹⁶¹ John Hospers, **An Introduction to Philosophical Analysis**, Oxford, Prentice-Hall, 1968, s. 399.

¹⁶² Kemal Batak, **Naturalizm Çıkmazı**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2017, s. 45-46.

¹⁶³ **A.e.**, s. 49.

¹⁶⁴ **A.e.**, s. 54.

¹⁶⁵ **A.e.**, s. 57.

biliminin, zihni temsillerle açıklamasına ve semantik özelliklerine göre değerlendirmesine karşın gelecekte zihinsel süreçlerin nörobilim aracılığıyla bilişsel durumları fiziksele indirgeyerek ve kognitif psikolojinin yöntemlerini dışlayarak davranışları açıklayabileceği savunulmaktadır.¹⁶⁶ Bu açıdan zihni nörofizyolojik süreçlerle açıklayan nörobilimin ve zihni semantik özelliklerine göre de değerlendiren psikolojinin açıklama gücü arasındaki disiplinlerarası mücadele, bilinç kuramları arasındaki mücadele gibi de görülebilir. Öyle ki zihnin nöro-fizyolojik olarak açıklanmayan durumlarının bulunması, nörobilimin verilerinden destek bulan maddeci bilinç kuramının yetersizliğini gösterebilir. Yahut Psikoloji biliminin yöntemlerine ihtiyaç duyulmadan canlı davranışlarını nörobiyolojik süreçlerle açıklamak, maddeci bilinç kuramının bilinç konusunda haklı olduğunu gösterebilir.

Maddeci kuramdan farklı olarak fiziksel durumların zihinsel durumlarla aynı şey olmadığını iddia eden ikici (*dualist*) kuramlara göre ise evren kategorik olarak öznel olan zihin ve fiziksel olan madde olmak üzere iki ayrı tözden oluşmaktadır.¹⁶⁷ Töz ikiciliği olarak da adlandırılan düalizmin, René Descartes tarafından zihin-beden ayrımını ortaya koyacak şekilde sistemleştirilmiş olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁸ Zihin-beden ayrımına göre uzayda yer kaplama, maddesel olma ve herkesin erişebileceği bilimsel yöntemlerle gözlemlenebilme gibi durumlar bedenle; uzayda içerilmeyen, maddesel olmayan ve özneye özgü niteliklere sahip olan durumlar da zihinle ifade edilmiştir.¹⁶⁹ Yani zihin, maddeci bilinç kuramının nörofizyolojik işleyişle kapsamlı bir biçimde açıklayabileceği bir şey olarak görülmemiştir. Buna karşın dualist kuram fiziksel alanda varlığı inkâr etmez; fakat fiziksel alanın ötesinde başka bir varlık alanının da bulunduğunu iddia eder.¹⁷⁰ Dolayısıyla düalizm, insanı açıklarken fiziksel olan ve fiziksel olmayan ikili bir yapıdan bahsetmektedir. Bedenin fiziksel alanda bir işleyişi olmakla birlikte zihin de

¹⁶⁶ Peter J. Marshall ,“Relating Psychology and Neuroscience, Taking Up the Challenges”, **Perspectives on Psychological Science**, C. 4, No. 2, 2009, s. 114-117.

¹⁶⁷ Revonsuo, **Bilinç: Özneliğin Bilimi**, s. 36.

¹⁶⁸ John Heil, **Zihin Felsefesi**, Çev. Seda Akbıyık ve Merve Bilgili, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 49

¹⁶⁹ **A.e.**, s. 50.

¹⁷⁰ Revonsuo, **Bilinç: Özneliğin Bilimi**, s. 37.

fiziksel olmayan bir alanda işlevseldir. Görüldüğü üzere dualist bilinç kuramları, insanın zihinsel durumlarının ve buna eşlik eden davranışlarının yalnızca nöro-fizyolojik süreçlerle açıklanamayacağını iddia ederek maddeci bilinç kuramınının karşıt tezini oluşturmaktadır.

Bilinci nörofizyolojik işleyişle açıklayan maddeci bilinç kuramı ve bilinci dualist bir yapı olarak gören dualist kuramlar, bilinci anlamak açısından önemli olmakla birlikte bilincin neye göre atfedileceğini belirleyen kuramlar da bilinci anlamak açısından önemlidir. İnsanda nörofizyolojik işleyişi bilinçle ilişkilendiren maddeci bilinç kuramının yaklaşımında olduğu gibi başka canlıların da biyolojik faaliyetleri bilinçlilikle ilişkilendirilmiştir. Örneğin biyolog Ernst Haeckel, hayvanlara bilinç atfeden hayvanmerkezcilik (*zoopsişizm*) ile bütün nesnelere bilinç atfeden pansişist yaklaşım arasında bir konumda sınıflandırdığı canlımerkezcilik (*biopsişizm*) yaklaşımı, tüm canlı organizmalara bilinç atfeden bir yaklaşım olarak tanımlar.¹⁷¹ Görülmektedir ki insan bilincine odaklanan maddeci ve dualist bilinç kuramları, Singer'in yaklaşımı olan hayvanmerkezcilik değerlendirilmesinde etkili olabileceği gibi canlımerkezcilik değerlendirilmesinde de etkili olabilir. Nitekim hissedebilir olmayı bilinçle açıklayan tartışmalar, hissedebilir olan tüm canlıların bilinç durumlarının bilinç teorileri içerisinde değerlendirilebilmesini de mümkün kılar.

Özetle hayvanlarda bilinci anlamaya yönelik farklı iddialar bulunmaktadır. Kimilerince bilincin varlığı bilimsel araştırmalar altında şekillenecek görülürken kimilerince ise bilinci anlamının bilimsel olarak zor veya imkansız olduğu düşünülmüş ve hayvan refahına yönelik çalışmalarda bilinç dışlanmıştır. Fakat bilimsel olarak hayvanlarda bilinç durumlarının tespit edilebileceğini düşünenler gibi Singer'in de hayvanların acı çekme kapasitesi olarak da ifade edilebilen hissedebilirlik tezini ortaya koyması, onun hayvanlarda acı çekme kapasitesinin bilinebileceğini iddia ettiğini göstermektedir. Bu bakımdan maddeci bilinç kuramının, canlılardaki deneyimleri

¹⁷¹ Evan Thompson, "Could All Life Be Sentient?" **Journal of Consciousness Studies**, C. 29, No.3-4, 2022, s. 229-265.

nörofizyolojik işleyişle eşit görmesi ve Singer'in, canlıların acı çektiğine yönelik ortaya koyduğu delillerin karşılaştırmalı olarak tartışılması gerekmektedir.

2.2.2. Acının Tespitinde Fiziksel Göstergeler ve Maddeci Bilinç Kuramı

Sinir sisteminin; canlı davranışları, canlıların duygu ve zihin durumunu açıklama kapasitesi, özellikle beyin araştırmalarının ve bilimin çağımızda geldiği noktadan bakıldığında önemli aşamalar kaydetmiştir. Canlılarda acı algısına dair en çok bilgiye tıbbi bilimlerden anatomi ve fizyoloji alanında geliştirilen yöntemler sayesinde ulaşılmıştır.¹⁷² Canlılarda acı, korku, öfke, mutluluk gibi birçok duygunun karşılığı olarak düşünülen beyin bölgelerinin araştırılması da duygu durumlarının fiziksel süreçlerini açıklığa kavuşturmada oldukça etkili olmuştur. Örneğin fMRI, BT, PET, EEG gibi çeşitli beyin görüntüleme araçlarını kullanarak yapılan araştırmalar, sinir sisteminin işleyişi ile zihinsel durumların ilişkisini gösterebilmekte önemli ölçüde başarılı olmuştur.¹⁷³ Bu nedenle sinir sisteminin işleyişi ve canlılarda acı algısıyla ilgili bilimsel araştırmalar, acının tabiatını anlamak açısından önemli olmuş ve maddecilik bu açıklamalardan destek bulmuştur. Bu bölümde sinir sisteminin işleyişi ve acı algısına yönelik bilimsel ölçme yöntemleri açıklanarak bu durumların bilinci nörofizyolojik süreçlerle açıklayan maddeci bilinç kuramını desteklediği gösterilmeye çalışılacaktır.

Canlılarda acı deneyimi, günümüzde sinir sisteminin merkezi organı olan beynin belli bölgelerinin aktivasyonu ile açıklanabilmektedir. Yapılan araştırmalar ışığında beyin görüntüleme yöntemlerinden biri olan fMRI cihazı ile yapılan ölçümlerle tespit edildiği üzere limbik bölgede yer alan anterior singulat korteks'in (ACC) aktivasyon göstermesi canlılarda acı deneyimiyle ilişkilendirilmiştir.¹⁷⁴ Bununla birlikte beyinde Talamus, SI, SII, insula, PFC ve serebellum bölgelerinin aktivasyon göstermesi de acı deneyimiyle

¹⁷² Roselyne Rey, **The History of Pain**, England, Harvard University Press, 1995, s. 2-10.

¹⁷³ Revonsuo, **Bilinç: Öznelğin Bilimi**, s. 118.

¹⁷⁴ Stuart W.G Derbyshire vd., "Pain Processing During Three Levels of Noxious Stimulation Produces Differential Patterns of Central Activity", **Pain**, C. 73, No. 3, 1997, s. 431-445.

ilgili görülmüştür.¹⁷⁵ Dolayısıyla beyin görüntüleme cihazlarının yardımıyla tespit edilen beynin ACC, talamus, SI, SII, insula, PFC ve serebellum bölgelerinin aktivasyonu, canlıların acı deneyimi yaşadıklarına dair nörofizyolojik işleyişle ilgili olan açıklamalardandır.

Beynin belli bölgelerinde aktivasyonun gerçekleşmesi ile organizmada sinir lifleri aracılığıyla iletilen acı bilgisine dair yanıtın oluşmasını sağlayan süreç, nosisepsiyon mekanizması ile gerçekleşmektedir. Nosisepsiyon sürecinin sinir sistemi ile ve canlılarda acı algısı ile ilişkisinden önceden de bahsetmiştik. Bilindiği üzere hayvanlarda ve insanlarda ortak olarak gerçekleşen nosisepsiyon süreci, insan ve hayvan sinir sisteminin anatomik ve fizyolojik süreçlerinin benzer olmasından kaynaklanır. Bu bakımdan hayvanlarda nosisepsiyon mekanizmasının aktif olduğu durumlar, hayvanların insanlarla aynı veya benzer şekilde acı (*pain or pain-like*) deneyimlediklerini düşündürmüştür.¹⁷⁶ Dolayısıyla acı iletim sürecini gerçekleştiren nosisepsiyon mekanizması ve bahsettiğimiz üzere bu iletinin yorumlandığı yer olan beynin ilgili bölgelerinin aktivasyon göstermesi, canlılarda acının sinir sistemindeki işleyiş süreci ile ilgili açıklama sunmaktadır.

Canlılarda acı deneyimine karşılık gelen nosisepsiyon süreci ve beynin ilgili bölgelerinin aktivasyonunu görüntüleme araçlarıyla gözlemlemek dışında özellikle hayvanlarda acı deneyimini araştırmak için çeşitli deneyler tasarlanmış ve metotlar geliştirilmiştir. Bu metotlar genellikle davranışsal tepkileri ölçmek üzerine kuruludur. Kuyruk vuruşu (*Tail flick test*), sıcak plaka (*hot-plate test*) gibi klasik testlerde ve kantitatif acı ölçme testlerinde temel olarak hayvanların uygulanan ısıya karşı kuyruğunu çekme, zıplama ve acı kaynağından kaçma gibi davranışlar gösterip göstermediğine bakılarak canlıların doku düzeyinde acı algılarının tespit edilmesi sağlanır.¹⁷⁷ Kuyruk vuruşu ve sıcak plaka gibi testlerde acı kaynağı olarak görülen şey olan termal uyarana karşı verdiği yanıtı bakılmaktadır. Fakat yalnızca sıcaklık etkisi değil aynı zamanda kimyasal

¹⁷⁵ Koyama vd., “The Subjective Experience of Pain: Where Expectations Become Reality”, s. 12954.

¹⁷⁶ Gordon Blackburn-Munro, “Pain-like Behaviours in Animals - How Human Are They?” **Trends in pharmacological sciences**, C. 25, No. 6, 2004, s. 299-305.

¹⁷⁷ **A.e.**, s. 300.

uyaranların etkisine bakılarak da hayvanların acı algısı ölçülebilmektedir. Örneğin hayvanların kapsaisin ve formalin gibi kimyasallara maruz bırakıldığı araştırmalarda yalama, ısırma, arka pençeleri esnetme gibi davranışlar göstermesi yine hayvanların acı deneyimi yaşadıklarıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁷⁸

İnsanlar ve hayvanlar arasında acı algısını ölçmeye yarayan tüm testler ortak olarak uygulanamamaktadır. Örneğin insanların kişisel ifadelerine yer verilerek ölçüm yapan McGill Pain Questionnaire gibi anketler, hayvanların konuşma ve ifade kabiliyetinden yoksun olmalarından dolayı hayvanlara uygulanamayacak olan testlerdendir.¹⁷⁹ Her ne kadar her test hayvanlarda ve insanlarda acıyı ölçmek için ortak olarak uygulanamasa da hayvanların genel olarak termal veya kimyasal olan acı uyaranlarına karşı göstermiş olduğu kuyruk çekme, kaçma, zıplama, yalama, ısırma, arka pençeleri hareket ettirme gibi birçok davranış, hayvanların acı çektiğini düşündürmüştür. Yani hayvanlar için tasarlanmış olan acıyı tespit etmeye yönelik kimyasal veya termal uyaranların acı kaynağı olduğu deneylerde de nosisepsiyon mekanizmasının aktivasyonu gerçekleşmekte; dokuda bununla ilgili zararlı uyaranın sinir lifleri aracılığıyla iletimi sonucunda davranışsal yanıtlar oluştuğu düşünülerek davranışsal göstergelerle hayvanların acı çektikleri sonucuna ulaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere hem beynin belli bölgelerinin aktivasyonu hem termal ve kimyasal uyaranların nosisepsiyon mekanizmasını aktifleştirmesi hem de bunların canlılarda davranışsal tepkilere neden olduğu düşüncesi, canlılarda acı algısının fiziksel süreçlerle açıklanabilmesini sağlamaktadır. Yine görüldüğü üzere davranışsal yanıtlar da nöro-fizyolojik süreçlerle ilişkilendirilmektedir. Yani her ne kadar davranış bilimi biyokimyasal ve nörofiziksel bir işleyiş olmasa da bunlara eşlik eden ve yanıt oluşturan fiziksel bir süreç olarak yorumlanmaktadır. Bu ilişkiyi kurmayı sağlayan şey ise davranış bilimlerinin günümüzdeki maddeci yaklaşıma sahip olmasıdır.

¹⁷⁸ A.e., s. 301.

¹⁷⁹ A.e.

Davranış biliminin tarihsel sürecine baktığımızda, Antik Yunan'da canlı veya cansız tüm nesnelere (*insan, hayvan, bitki*) ruh (*psykhe*) atfeden panpsişistik bir yaklaşımın bulunduğu görülmektedir.¹⁸⁰ Aristoteles ve Platon'un ruh görüşlerinin etkili olduğu bu dönemde, davranışların bilinçlilikle açıklanamayacağı (*mindless*) ve fiziksel süreçleri ihtiva etmediği düşünülmüştür.¹⁸¹ Ardından modern dönemde Descartes'ın dualist görüşü etkili olmuş ve bu dönemde bazı davranışlar fiziksel olarak açıklanabilir görülürken bazı mekanik hareketler ise materyal olmayan ruhun epifiz bezinde bedenle etkileşime girerek davranışları yönlendirmesinden kaynaklı görüldüğünden, o davranışların nedeni fiziksel olarak açıklanamaz görülmüştür.¹⁸² Yani dualist kuramın davranış yaklaşımında, canlıların bazı hareketlerinin fiziksel olmayan ruh tarafından yürütülüp yönlendirilebileceği düşüncesi bulunmaktadır. Burada bedensel hareketlerin tek yürütücüsünün beden kendisi olmadığı düşüncesi vardır. Antik dönemde panpsişistik yaklaşıma göre tüm canlılara bilinç atfedilmiş ve bu canlıların davranışları ise bilinçle ilişkilendirilmemiştir. Günümüzde ise davranış bilimi dualist ve panpsişist teorilerden oldukça uzak bir yaklaşım benimsemiş görünmektedir. Nitekim günümüzde davranış; fiziksel olan madde, ilişkiler ve enerji düzeyinde açıklayan maddeci bir yaklaşım takip edildiği düşünülmektedir.¹⁸³ Davranış bilimlerinde maddeci yaklaşımı benimsemeye yönelik güvenin artmasında da özellikle 17.yüzyılda fizik, kimya ve biyoloji bilimlerinin gelişiminin etkisinin de yadsınamaz olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁴ Dolayısıyla davranış bilimi geçmişteki panpsişistik veya dualist yaklaşımdan uzak bir biçimde, günümüzde, hayvanlarda ve insanlarda davranışın nedenlerini fiziksel süreçlerde arayan maddeci bir yaklaşım benimsenerek sürdürülmektedir. Bu nedenle acı algısı ile davranışsal tepkilerin incelenmesi de acı algısının nörofizyolojik işleyişiyle ilgili bilimsel bilgi niteliğinde görülür.

¹⁸⁰ Gary Cziko, **The things we do: Using the Lessons of Bernard and Darwin to Understand The What, How, and Why of Our Behavior**, Cambridge, MIT press, 2000, s. 15.

¹⁸¹ A.e., s. 20.

¹⁸² A.e., s. 20, 22.

¹⁸³ A.e., s. 24-25.

¹⁸⁴ A.e., s. 27.

Hayvanlarda duygu durumlarının ve acı algısının tespit edilmesi için bir başka yöntem de hayvanların fiziksel görünümünde değişikliklere ve biyokimyasal yanıtlarına bakmaktır. Bu sayede hayvanlarda olumsuz duygu deneyimi olup olmadığı tespit edilebilmektedir. Örneğin hayvanlarda yiyecek ve su alımı miktarının tespit edilmesi, vücut ağırlığının ölçülmesi, kan plazmasında duygu durumuyla ilişkili bulunan hormonların yoğunluğuna bakılması, hayvanlarda fiziksel değişikliklere ve biyokimyasal bulgulara bakarak acının tespitini sağlamaktadır.¹⁸⁵ Bu ölçümlerin acı algısını yansıtabilme gücü, canlı türlerine göre değişse de temelde biyokimyasal göstergeler oldukça etkili olmaktadır.¹⁸⁶ Fiziksel görünümünde değişiklikler de önemli olmakla birlikte biyokimyasal bulgulara bağlı değişiklikler daha belirgin görülebilir. Nitekim biyokimyasal göstergelere bakılmasında nöroendokrin sistemin yani sinir sisteminin ve hormonal sistemin birlikte işlevi dikkate alınmaktadır.

Nöroendokrin süreçler temel olarak çevresel uyaranlara karşı canlıların algılarını oluşturan sinir sistemi ve bu uyaranlara karşı verilen hormonal cevap sürecini içermektedir. Örneğin, adrenalin hormonunun çevresel uyaranlara karşı canlıların duygu durumunu düzenlemek amaçlı işlevi hormonal bir yanıt olarak görülebilir. Organizmada “savaş ya da kaç” (*fight or flight*) olarak tanımlanan yanıtın verilmesinde görevli olan adrenalin hormonunun işlevini açıklayan Fizyolog Walter Bradford Cannon bu hormonun canlılarda çevresel uyarana karşı davranış oluşturmada etkisini açıklamıştır.¹⁸⁷ Biyokimyasal bir yanıt olarak adrenalin hormonu, sinir sistemi aracılığıyla zararlı çevresel uyaran olarak algılanan durumlara karşı bir yanıt oluşturmada etkili olup böylece bu yanıtın davranışa dönüşmesini sağlamaktadır. Adrenalin hormonunun işlevi nöroendokrin sistemin canlılarda duygu durumunu dengeye getirmek için hormonlar ve sinir sisteminin işbirliğiyle çalıştığını gösterir. Nöroendokrin bir geçit olan HPA’nın (*Hipotalamus-*

¹⁸⁵ Weary vd., “Identifying and Preventing Pain in Animals”, s. 65.

Ayrıca Bkz. Neville G. Gregory, “Sickness and Disease”, **Physiology and Behaviour of Animal Suffering**, Oxford, Blackwell, 2004.

¹⁸⁶ A.e.

¹⁸⁷ David S. Goldstein ve Irjin J. Kopin, “Adrenomedullary, Adrenocortical, and Sympathoneural Responses to Stressors: A Meta-analysis” **Endocrine Regulations**, C. 42, No: 4, 2008, s. 111–119.

Hipofiz-Adrenal Aks) aktivasyon göstermesiyle adrenalinin nörotransmitter hali olan ve sinir hücreleri arasında iletişimi sağlayan nöradrenalinin artması, canlılarda kalp hızında değişikliklere neden olmaktadır.¹⁸⁸ Yani duygu durumuyla ilişkili olan nöroendokrin süreçlerin gerçekleşmesiyle canlıda fiziksel değişiklikler de görülür.

Sinir sistemi gelişmiş diğer canlılarda da insanlarda da stres anında metabolizmada meydana gelen değişiklikler bu şekilde benzer nöroendokrin süreçleri içerir. Benzer şekilde HPA (*hypothalamic-pituitary-adrenocortical*) aksisi aktivasyon gösterir ve nöroendokrin sistem devreye girerek adrenalin, noradrenalin, ACTH seviyelerinde değişiklik gözlenir.¹⁸⁹ Hayvanlarda duygu durumlarıyla ilişkilendirilen bu değişiklikler insanlarda da benzer şekilde duygu durumunu anlamak için oldukça önemlidir. Örneğin ACTH'yi uyararak glikokortikoidlerin salınımını düzenleyen CRH, hayvanlarda da merkezi sinir sistemine direkt verildiğinde yeme ve uyku alışkanlıklarında değişim, kalp hızında ve damar basıncında artış gibi insanda depresyon durumunda gözlenen durumlara benzer özellikler göstermiştir.¹⁹⁰ Yani insanlarda ve hayvanlarda sinir sisteminin ve endokrin sistemin benzerlikleri, duygu durumlarının da benzer olduğunu düşündürmüştür. Bu nedenle insanlarda olduğu gibi hayvanlarda da duygu durumu belirteci olarak hormonal yanıtlara, fiziksel bütünlükteki değişikliklere ve nöroendokrin sistem elemanlarına bakılmaktadır. Biyokimyasal bulgular, genellikle stres ve benzeri durumlarla ilişkili görülse de canlıların benzer anatomik ve fizyolojik işleyişe sahip olmasının benzer duygu durumlarıyla ilişkili olduğunu düşündürmesi bakımından önemlidir. Bu açıdan bakıldığında canlılarda hormonal veya kimyasal yanıtların da duygu durumlarına ilişkin bilgi verici niteliği yine zihinsel durumlara dair fizyolojik açıklama sunan maddeci kuramı destekler niteliktedir.

Sonuç olarak, insanlarda ve hayvanlarda ortak aktivasyon gösteren bölgeler, davranışsal yanıtlardaki benzerlikler, fizyolojik işleyişte ve biyokimyasal yanıtlardaki

¹⁸⁸ Weary vd. "Identifying and Preventing Pain in Animals", s. 65.

¹⁸⁹ Goldstein ve Kopin, "Adrenomedullary, Adrenocortical, and Sympathoneural Responses to Stressors: A Meta-analysis", s. 111-119.

¹⁹⁰ Ertuğrul Eşel, "Depresyondaki Nöroendokrinolojik Bulgular", **Turkish Journal of Clinical Psychiatry**, C. 5, No. 4, 2002, s. 35-50.

benzerlikler, insan ve hayvanların benzer acı deneyimi yaşadıklarının göstergesi olan fizyolojik süreçlerdir. İçsel veya çevresel durumların zihindeki yorumuyla açığa çıkan his veya duyguların nörofizyolojik süreçlerle açıklanması ise maddeci bilinç kuramını desteklemektedir. Öyle ki beynin belli bölgelerinin daha aktif olması, nosiseptif iletinin beyne ulaşip yanıt oluşturulması, biyokimyasal ve davranışsal yanıtların da bu fiziksel açıklamaların bir sonucu olarak görülmesi ve bununla ilişkili nöroendokrin süreçlere eşlik eden hormonal yanıtlar, canlılarda acı deneyiminin fiziksel veya maddesel açıklamalarını sunarak maddeci bilinç kuramını desteklemektedir. Maddeci bilinç kuramının acı deneyimini açıklar nitelikte gördüğü bu nörofizyolojik, nöroendokrin ve davranışsal süreçler Singer'in hayvanların da insanlar gibi hissedebilir olduğu iddiasına delil olarak sunduğu durumlara benzer nitelikte olması nedeniyle önemli olmuştur.

2.2.3. Singer'in Delilleri ve Maddeci Bilinç Kuramı

Singer'in insanlarla hayvanlar arasında davranışlar, sinir sistemi ve evrimsel gelişmişlik düzeyiyle ilgili benzerlikleri, hayvanların da insanlar gibi acı çektiklerine ilişkin delil olarak sunduğundan bahsetmiştik. Bu iddialar aynı zamanda hayvanlarda acı çekme kapasitesi veya hissedebilirlik olarak ifade edilen bilince atıfla açıklanmıştı. Bu bölümde Singer'in hayvanlarda acının varlığına ilişkin delil olarak sunduğu bu benzerlikleri önceki bölümde maddeci kuramı destekler nitelikte olan nörofizyolojik süreçlerle karşılaştırarak değerlendirecek ve onun delillerinin nasıl maddeci bilinç kuramıyla uyumlu olduğunu göstermeye çalışacağız.

Singer'in ortaya koyduğu davranış delili, evrimsel akrabalık delili ve sinir sistemi delili birbirleriyle oldukça bağlantılı olmakla birlikte bu üç delilden belki de en güçlüsü sinir sistemi delilidir. Filozof Peter Harrison, Singer'in acının varlığını göstermek için öne sürdüğü davranış delilinin sinir sistemi ile birlikte ele alındığında güçlü hale gelebileceğini söyler.¹⁹¹ Çünkü Singer'in evrimsel akrabalık delili sinir sisteminin gelişmişlik düzeyiyle ilgili olarak evrimsel yakınlığı bulunan canlıların sinir sistemlerinin yakınlığını dikkate alırken, aynı şekilde davranış delili de sinir sisteminin benzerlik

¹⁹¹ Harrison, "Do Animals Feel Pain?", s. 27.

düzeyine göre davranışsal benzerliği dikkate almaktadır. Yani davranış delili ve evrimsel akrabalık delili, sinir sisteminin gelişmişliğine dayandığı için bu deliller sinir sistemi ile birlikte düşünüldüğünde hayvanlarda acının varlığı anlam kazanır. Bunu destekler biçimde önceden bahsettiğimiz üzere, Singer'e göre bitkilerin acı çekmediklerini düşünmesinin nedeni onların merkezi sinir sistemine sahip olmamaları ve bunla ilişkili bir davranış göstermemeleridir.¹⁹² Yani ona göre sinir sisteminin olmaması bir canlının acı çekme kapasitesinin olmadığını, hissedebilir olmadığını veya bilinçli olmadığını gösteren bir kriterdir. Çünkü ona göre evrimsel akrabalık da davranışsal yanıtlar da sinir sistemi gelişmiş olan hayvanların acı çekiyor olduklarına dair bir delil niteliğinde görünmektedir.

Singer davranış delilinde, sinir sistemi gelişmiş olan hayvanlarda daha sık rastlanan kıvrınma, inleme, yüz kaslarında değişimler ve acı kaynağından uzaklaşma yönelimi gibi davranışların, bu canlıların da insanlar gibi acı çektiklerine dair delil niteliğinde olduğunu söylemiştir.¹⁹³ Öyle ki insanlar arasındaki bu davranışsal göstergeler kişilerin acı çekiyor olduklarına ilişkin bilgi verdiği gibi hayvanların da benzer davranışlar gösteriyor olması, onların da acı çektiklerinin işareti olarak yorumlanmaktaydı. Böylece acı kaynağı olarak görülen uyarana karşı gösterilen davranışsal yanıtlar, hayvanların da insanlar gibi acı deneyimi yaşadıklarını göstermekteydi. Bu davranışsal göstergeler davranış biliminin nöro-fizyolojik süreçleri takiben ortaya çıkan bir yanıtı olarak değerlendirmesinden dolayı önceki bölümde maddeci kuramı destekleyici nitelikte değerlendirilmişti. Dolayısıyla Singer'in de bu göstergeleri nörofizyolojik işleyişin bir yanıtı olarak görmesinden, onun da aynı şekilde maddeci bilinç kuramına göre hayvanlarda acı çekme kapasitesinin varlığını delillendirdiği görülebilir.

Singer'in insanlarda ve hayvanlarda sinir sistemlerinin anatomik ve fizyolojik benzerliğini de bir delil olarak sunduğundan da bahsetmiştik. Hatırlanacağı üzere duygu durumlarıyla ilişkili gördüğü sinir sisteminin bir elemanı olan diensefalonun hayvanlarda insanlarla aynı işlevi göstermesi, hayvanların insanlar gibi acı deneyimi yaşadıklarını

¹⁹² Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 351.

¹⁹³ **A.e.**, s. 58.

iddia etmek için önemli olmuştur.¹⁹⁴ Bu durum, önceki bölümde bahsettiğimiz acı iletisinde rol alan nosisepsiyon mekanizması ve merkezi sinir sistem elemanı olan beynin belli bölgelerindeki aktivasyonla ilgili açıklamalarla benzer fizyolojik açıklamaları içermektedir. Yani beynin ACC, talamus, SI, SII, insula, PFC ve serebellum bölgelerinin aktivasyonu ile ilişkilendirilen acı algısının, Singer'e göre diensefalonda gerçekleştiği iddia edilerek yorumlanmıştır. Bunu takiben Singer, beynin korteks bölgesi hayvanlarda bulunmasa da bunun acı algısıyla ilgili bir işlevi olmadığını söylemişti.¹⁹⁵ Bu gibi durumları içeren sinir sistemi deliliyle birlikte düşünüldüğünde Singer'in, acı algısını beynin belli bölgelerinin aktivasyonu ile açıkladığı görülmektedir. Sonuç olarak bu durumlar da bir önceki bölümde nörofizyolojik işleyişle zihinsel durumların açıklanabileceğini düşünen maddeci bilinç kuramının iddiasıyla uyum içerisindedir.

Singer, hayvanlarda da insanlara benzer şekilde nabız ve tansiyon değişiklikleri, terleme, göz bebeklerinde daralma veya genişleme gibi çeşitli uyaranlara karşı fiziksel yanıtlar verilmesini de hayvanlarda acının varlığını kanıtlamak için örnek olarak göstermiştir.¹⁹⁶ Bu örnekte de bir önceki bölümde bahsettiğimiz, zararlı çevresel uyaranlara karşı tepki olarak hormonal yanıtların oluşmasını sağlayan nöroendokrin süreçlerin kast edildiğini görebiliriz. Yani Singer, stres ve benzeri durumlarda adrenal hormonunun etkisine bağlı olarak kalp hızında artış gibi fiziksel değişimlerin gözlenebildiği nöroendokrin süreci örnek vermektedir. Dolayısıyla, bu örnekler de fiziksel durumlarla zihinsel durumların açıklanabileceğini düşünen maddeci bilinç kuramının iddiasıyla uyum içerisindedir.

Canlıların gelişmiş sinir sistemi elemanlarına, nöro-fizyolojik işleyişin bir sonucu olan davranışlara ve sinir sisteminin gelişmişliğiyle ilgili olan evrimsel gelişmişlik düzeyine dayanarak acı çektiklerini iddia etmek, yalnızca fiziksel açıklamalarla hayvanlarda acının varlığına delil sunmaktır. Yalnızca nörofizyolojik işleyişle canlıların bilinç durumunu

¹⁹⁴ A.e., s. 59.

¹⁹⁵ A.e., s. 59-60.

¹⁹⁶ A.e., s. 58.

açıklamak ise eğer maddeci bilinç kuramı haklıysa, hayvanlarda acının varlığını gösterebilir.

Singer, acının doğasına dair deliller ortaya koyarken fizyolojik süreçlerin zihinsel durumlara eşitlenebilir olduğu maddeci bilinç kuramını savunduğunu açıkça söylememiştir. Fakat acının varlığına delil olarak sunduğu fiziksel açıklamalar acının özne tarafından nasıl deneyimlendiğini ve yorumlandığını dışlayan bakış açısı nedeniyle onun delilleri yalnızca fiziksel durumlar olarak görünmektedir. Çünkü Singer bu delilleri, hayvanların acı çektiğini bilmek için yeterli görmesi nedeniyle “hayvanların acı çekmediklerine dair ne felsefi ne de bilimsel hiçbir gerekçe olmadığını” ifade etmişti.¹⁹⁷ Bu nedenle hayvanların insanlar gibi acı çektiği iddiasını yalnızca bu fiziksel süreçlerle açıklamıştır.

Özetle Singer’in felsefi ve bilimsel olarak ortaya koyduğu delillerin sadece nöro-biyolojik açıklamalar içermesine bakıldığında Singer’in maddeci bilinç kuramına dayanarak hayvanlarda acı çekme kapasitesinin olduğunu iddia ettiği görülebilir. Singer “teorik olarak diğer insanların acı çektiklerine dair yanılıyor olmamız daima mümkündür.” ve “öyle olmadığını hiçbir zaman mutlak kesinlikte bilemeyiz” şeklinde ifadeler yer vermiş olsa da bu durumu felsefi bir bilmece olarak görmüş ve empati yeteneğimiz sayesinde insanların acısından şüphe etmeyeceğimiz gibi başka canlıların acılarını, davranışsal yanıtlara bakarak şüphesiz bilebileceğimizi söylemiştir.¹⁹⁸ Dolayısıyla bilinç durumlarına ilişkin bu bilinmezliğe rağmen o, bilinç durumlarıyla ilgili bilgiye fiziksel durumlarla ulaşılabileceğini düşünmektedir. Bu yüzden onun hayvan bilincine olan yaklaşımının, yalnızca fiziksel işleyişle canlılarda acı algısının varlığını tespit eden maddeci bilinç kuramının yaklaşımıyla örtüştüğü söylenebilir.

2.2.4. Singer’in Delillerinin Bilincin Öznelliği Açısından Eleştirisi

Singer’in hayvan bilincine olan yaklaşımında maddeci kuramla örtüşür biçimde acının yalnızca fiziksel süreçlerle açıklanabileceği iddiasına karşı acının yalnızca nörofizyolojik

¹⁹⁷ A.e., s. 63.

¹⁹⁸ A.e., s. 58.

süreçlerle açıklanmayan durumlarının bulunacağını iddia etmek mümkündür. Nitekim önceden bahsedildiği üzere IASP'nin tanımında acının kişiye özgü, psikososyal faktörlerden etkilenen bir durum olduğu bilinmektedir. Bu nedenle eğer nöro-biyolojik süreçlerle acı algısını açıklayan maddeci kuram ikna edici değilse, hayvanların acı çektiklerini yalnızca bilimsel veriler ve fiziksel açıklamalar kullanarak iddia etmek hayvanların da insanlar gibi acı çektiklerini kanıtlamak için yetersiz kalacaktır. Bu bölümde Singer'in de delilleriyle örtüşür biçimde canlılarda acının varlığını, bahsettiğimiz nöro-biyolojik süreçlerle açıklayan maddeci kuramın açıklama gücünün yetersiz olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bir bilinç durumu olan acının mahiyetini bildirmek adına nöro-biyolojik olarak açıklanmayan durumlardan olan bilincin öznel yapısı, bu açıdan önemli olacaktır. Bu, acı araştırmalarında otorite bir kurum olan IASP'nin canlılarda acı algısına dair tanımıyla ilişkili olarak değerlendirilecektir.

Zihnin özneliği bilinç tartışmaları açısından oldukça tartışılan bir konu olmuştur. Bir zihin durumu olarak görülen acının da benzer şekilde öznel bir yönü olduğu düşünülmektedir. Nitekim IASP; acıyı çeşitli faktörlerden etkilenen, kişiye özgü bir deneyim olarak tarif etmiştir.¹⁹⁹ Yani acı, bir zihin durumu olarak duysal mekanizmaların ortaya çıkmasına neden olan fizyolojik mekanizmaların dışında kişiye özgü olan bir yön de barındırmaktadır. Yine buna eşlik eder biçimde psikolojik katastrofikleştirme durumlarında olduğu gibi bireylerin çeşitli durumlarla ilgili değişen inanç ve düşüncelerinin acı deneyimini etkilemesinden bahsetmiştik. Bunun akabinde kişilerin öznel deneyimlerini dikkate alan ve kişiye-özü tedavilerin, tek tipleşmiş fiziksel tedavilere tercih edilmesine yönelik önerilerin olduğundan da bahsetmiştik. Bunlarla ilişkili olarak bakıldığında canlılarda acı, yalnızca fiziksel mekanizmalarla açıklanan ve tedavisi yalnızca fiziksel yollarla sağlanan bir durum olarak görülmemektedir. Maddeci kuramın ve maddeci kuramı takip eden Singer'in; canlılarda acı deneyimini açıklama gücüne sahip tek yaklaşımı nörofizyolojik ve nöroendokrin süreçler olarak görmesi, maddeci kuramın ve Singer'in acı algısına dair açıklamaları ve yaklaşımları yetersiz

¹⁹⁹ International Association for the Study of the Pain, (Çevrimiçi) <https://www.iasp-pain.org/resources/terminology/> 31 Mayıs. 2022.

olabileceğini gösterir. Nitekim zihnin öznel yapısının dışardan ulaşılamaz olması, zihnin açıklamaya elverişli olmayan durumları barındırması ve zihin durumlarının fiziksel olana eşitlenemeyeceğine yönelik iddiaların bulunması, bir zihin durumu olan acının da yalnızca fiziksel olarak açıklanamayacağını düşündürmektedir. Acının öznel yönü, fiziksel olarak açıklanamıyorsa hayvanların acı çektiğine yönelik nöro-fizyolojik ve nöro-endokrin süreçleri ihtiva eden deliller de hayvanların acı çektiklerinin bilgisini kesin olarak vermeyecektir.

Öznel deneyimimiz, zihin doğasının fiziksel olarak açıklanmasını zorlaştıran durumların başında gelir. Çünkü fizyolojik açıklamaların o zihin durumunu tam olarak karşılamakta her zaman yetersiz kalacağı düşünülebilir. Fiziksel bir durumun zihinsel bir duruma eşit olmadığını nar lokumundan aldığımız lezzetin özneliğiyle örneklendirebiliriz. Öyle ki glikozun moleküler yapısını, karbonun, oksijenin ve hidrojenin nasıl bağlandığını, dilde papillalardaki tat tomurcuklarındaki reseptörlerin nasıl tatlı olan şeker tadını algıladığını ve bu algının trigeminal sinirlere nasıl ulaştığını bilmek nar lokumundan aldığımız tadı tarif etmeye yetmeyecektir. Her ne kadar nar lokumundan aldığımız tat bu fiziksel süreçlerle gözlemlenebiliyor olsa da buna eşlik eden öznel deneyimimiz fiziksel süreçten farklıdır. Yani zihinsel bir süreç, fiziksel işleyen sürece eşlik etse de onun birebir kendisi değildir. Zihinsel bir sürecin fiziksel çıktıları keşfedilebilir ve bunlar zihinde belli bir durumun işareti de olabilirler. Fakat bir oyunun tüm kurallarını bilmekle o oyunu oynamanın aynı olmayacağı gibi özneye ait deneyim ve fizyolojik işleyiş de birbirine eşit olamazlar.

Fiziksel durumların zihinsel olaylara eşlenemeyeceğini gösteren filozof Frank Jackson da bir düşüncüyü deneyi olan ‘Mary’nin odası’ ile bunu göstermeye çalışmıştır. Mary bir bilim kadınıdır.²⁰⁰ Her nasılsa bir şekilde dünyayı siyah beyaz bir odada algılamaya ve her şeyi siyah beyaz görüntü veren bir televizyon ekranıyla öğrenip araştırmak durumunda kalmış biri olarak görmenin nörofizyolojisini araştırmıştır ve

²⁰⁰ Frank Jackson, “Epiphenomenal Qualia”, *Philosophical Quarterly*, No. 32, 1982, s. 130.

öğrenmiştir.²⁰¹ Bu açıdan bilim insanı Mary'nin canlının görme mekanizmasıyla ilgili bütün optik ve fiziksel süreçleri bildiği varsayılmaktadır.²⁰² Örneğin göz küresindeki katmanlardan retinayı ve buradaki ışığı algılayan foto-reseptörlerin yapısındaki rod ve koni hücrelerinin işleyişini, 11-cis retinalin görme üzerindeki etkilerini, fitokimyasallarla sinir sistemine gönderilen iletinin nasıl renkli bir görüntü oluşturacağını ve buna dair renkli bir cisim görmenin bütün fiziksel işleyişini en detaylı şekilde bildiği varsayılmaktadır. Fakat Jackson Mary'in bu siyah-beyaz odadan çıkarıldığı ve ilk kez renkli bir cisimle karşılaştığı durumda Mary'in yeni bir şey deneyimlediğini ve daha önceki optik mekanizmasına dair bilgisine farklı bir şey eklediğini düşünür.²⁰³ Yani Mary'in renkli görme ile ilgili tüm nöro-fizyolojik işleyişi biliyor olsa da renkli bir cisim gördüğünde bu onun için yeni bir şey olarak görülmüştür. Maddeci kurama eleştiri olan bu düşünce, öznel bir deneyimin fiziksel işleyişiyle eş tutulamayacağını göstermeye çalışmaktadır. Tıpkı Mary'nin odası düşünce deneyinde olduğu gibi, acı deneyimi de renkli görme algısına benzer niteliktedir. Nosisepsiyon mekanizmasını, biyokimyasal yanıt süreçlerini, acı algısının merkezi sinir sistemi elemanlarıyla nasıl aktarıldığını ve beyinde ACC, talamus, SI, SII, insula, PFC ve serebellumun nasıl aktifleştirdiğini veya acı algısına dair keşfedilmiş tüm fiziksel süreçleri bilmek, acının öznel deneyimini bilmeye eş tutulamaz. Eğer Mary'nin odası deneyi canlıların acı deneyimi için de uyarlansaydı ve her ne kadar zor görünse de hiç acı hissetmemiş bir insan varsayılabilseydi bu insanın acı deneyimi fizyolojik açıdan kapsamlı açıklanamayan yeni bir şey olurdu.

Zihnin fizyolojik işleyişle açıklanmasının önünde bilincin doğasından da kaynaklı zorluklar bulunur. Bilincin sübjektif ve karmaşık yapısına vurgu yaparak bilincin doğasına dair keşif zorluğunu göstermeye çalışan nörofelsefeci David Chalmers 'bilincin zor problemi' olarak adlandırdığı durumla bunu açıklamaya çalışmıştır.²⁰⁴ Ona göre bilincin

²⁰¹ A.e.

²⁰² A.e.

²⁰³ Ari N. Schulman, "What Is It Like to Know?" **The New Atlantis**, No.51, s. 45.

Ayrıca bkz. Frank Jackson, "Epiphenomenal Qualia", **Philosophical Quarterly**, No. 32, 1982, s. 130.

²⁰⁴ David Chalmers, "The Hard Problem of Consciousness", **The Blackwell Companion to Consciousness**, Ed. Max Velmans ve Susan Schneider, New Jersey, Wiley-Blackwell, 2017, s. 225.

doğası yalnızca çevresel uyarıları algılamak, onlara karşılık vermek gibi basitçe açıklamaya elverişli olmayan durumları da içermektedir.²⁰⁵ Bundan dolayı Chalmers zihinsel durumları, açıklamaya elverişli olması açısından zor problem ve kolay problem olmak üzere ikiye ayırmıştır.²⁰⁶ Bilincin kolay problemleri, sinir sistemindeki işleyişin bu sisteme adapte edilebilen ve bu sistemden veri elde edilebilen hesaplayıcılara kolaylıkla duyarlı olabilen durumlarla ilgili olduğundan ve uyarıya etki-tepki gibi basit mekanizmalar içerdiğinden, bilincin açıklanması imkân dâhilinde durumlar olarak görülür.²⁰⁷ Yani bilincin birtakım durumlarının bilimsel yöntemlerle açıklanmaya açık olmasından dolayı bu durumlar bilincin kolay problemleri arasındadır. Bu durumda bir görsel uyarana dair beyin görüntüleme yöntemlerinden biri olan elektroensefalografi (EEG) cihazını kullanarak ve cihazdan elde edilen verileri analiz ederek görsel uyararla bilincin nasıl bir işleyiş sürecinde olduğuna dair tespitte bulunabilmek zihnin kolay problemleri arasında görülebilir.

Zihin, Chalmers'e göre yalnızca bilincin kolay problemindeki durumlar gibi bilimsel yöntemlere adapte edilebilir açıklıkta durumlardan ibaret değildir. Öyle ki Chalmers eğer zihnin her durumu kolay problem olsaydı ve bilimsel yöntemlerle açıklansaydı, bu durumda zaten zihnin karmaşıklığını anlamamıza dair bir çabaya hiç ihtiyaç olmayacağını dile getirmiş ve bu nedenle zihnin zor problemlerinin aşılamayacağını söylemiştir.²⁰⁸ Gerçekten de zihnin her durumu açıklanabilir olsaydı bütün zihinsel süreçler bilimsel ölçüm cihazları ve hesaplamalarla gösterilerek tamamlanır ve zihnin doğası bütün fizyolojik işleyişiyle açıklığa kavuşturulurdu. Fakat durum böyle görünmemektedir. Bilincin zor problemi bilincin kolay probleminden farklı olarak bilimsel açıdan açıklamaya açık olmayan öznel deneyimlerimizin olduğu alanı anlatan Chalmers, bunu “deneyim sorunu” olarak nitelendirmiştir.²⁰⁹ Yani deneyimleri yaşayan özne olarak içsel gözlemimiz bize fiziksel süreçlerden başka bir alanda zengin ve

²⁰⁵ A.e.

²⁰⁶ A.e.

²⁰⁷ A.e.

²⁰⁸ A.e., s. 226.

²⁰⁹ A.e.

karmaşık bir içerik sunduğu deneyimlerin, fiziksel süreçlerden farklı olması problemi ortaya çıkmaktadır.

Chalmers'e göre fiziksel araçlarla açıklamaya elverişli olmayan bilincin bu durumlarının, indirgemeci maddecilik ile izah edilebilmesi mümkün gibi görünmemektedir.²¹⁰ Çevresel uyaranların nörofizyolojik süreçlerden nasıl geçtiği gibi hesaplamaya elverişli durumları açıklamak ve bilincin belli durumlarını anlamak mümkünken bilincin fiziksel işleyişe eşlik eden deneyimsel özünün nasıl ortaya çıktığını anlamak zor olduğundan dolayı bilincin zor problemi Chalmers'e göre çözülemezdir.²¹¹ Dolayısıyla öznellik, fiziksel açıklamaya elverişli olmayan durumlar arasında görülmüş ve maddeci bilinç kuramlarının canlılardaki deneyimleri açıklamada yetersiz olma nedeni olarak gösterilmiştir. Benzer şekilde nosisepsiyon mekanizması ve aktivasyon gösteren merkezi sinir sistemi elemanlarının çalışmasının beyin görüntüleme teknikleriyle gösterilebilmesi ya da duygu durumlarında salgılanan hormonal yanıtların duygu durumlarını açıklaması gibi durumlar bilincin kolay problemleriyle ilgili görülebilir. Bununla birlikte acıyı deneyimleyen canlının perspektifinden gözlenen o karmaşık öznel deneyimin açıklanmak için bilimsel yöntemlerin elverişli olmaması da Chalmers'in zor problemiyle ilişkilendirilebilir. Sonuç olarak da acı deneyimi gibi zihinsel durumları yalnızca nörofizyolojik işleyişle açıklayan maddeci kuramın açıklamasının, canlılarda acı deneyimi için de yeterli olmadığını ve bunun nedeninin de acının öznel deneyimi olduğunu söyleyebiliriz.

Mary'in odası düşünce deneyindeki gibi canlılarda algının fiziksel açıklamasının deneyimle eşit olmadığını veya Chalmers'in öne sürdüğü gibi bilincin fiziksel açıklamaya elverişli olmayan yönlerinin bulunması, acı deneyiminin de fiziksel olarak açıklanmasıyla ilişkilendirilerek bu açıklamaların yetersizliğini gösterebilmektedir. Bu örnekler genelde insan bilincinin doğasını anlamaya yönelik görülebilir. Nitekim insana özgü durumlar tartışılarak insanlarda öznel deneyimden bahsedilmektedir. Bununla

²¹⁰ A.e., s. 234.

²¹¹ A.e., s. 228.

birlikte biyolojik organizasyonları farklı olan farklı türden canlıların bilinç durumlarının anlaşılma oranının aynı türden olan insanların bilinç durumlarının anlaşılma oranına kıyasla daha zor olacağı düşünülebilir. Bunun için ise Thomas Nagel'in başka bir canlının öznel zihinsel durumunun bilinemez olduğuna ikna etmekte oldukça başarılı olan 'Yarasa olmak nasıl bir şeydir?' (*What is like to be a bat?*) isimli düşünce deneyi örnek gösterebilenlerdir.

Nagel'e göre filogenetik ağaçta insana evrimsel yakınlığı bulunan ve insan gibi memeli bir hayvan olan yarasanın, zihinsel fenomenlere sahip olma veya bir bilince sahip olma ihtimali yüksektir.²¹² Burada pek tabii gelişmiş omurga ve sinir sistemine sahip, vücudu kıllarla kaplı, kaslı diyaframa sahip, temiz kan dolaşımına sahip sıcakkanlı canlılar olan yarasalarla ortak özellikler bulmamızın bir teke böceğine kıyasla çok daha kolay olacağını düşünebiliriz. Üstelik Singer'in evrimsel akrabalık ve yakınlıkla acı deneyimini benzetmesinde de bunun dikkate alındığını görebiliriz. Bize yakın türlerin bilincinin olduğunu ve bir öznel yaşama sahip olduğunu düşünmemiz daha muhtemeldir. Hatta bu nedenle Singer'in hissedebilirlik (*sentience*) kavramının da bilinç kavramıyla açıklandığını söylemiştik.²¹³ Dolayısıyla Nagel de Singer gibi canlılarda benzer bilinç durumlarının varlığını evrimsel yakınlığa bağlı olarak daha yakın ilişkili göreceğinden, insana yakın bir tür olan yarasalar onun tarafından bir başka canlının bilincini anlamaya konu edilmiştir.

Yarasa olma deneyiminin yarasa olmayanlar tarafından anlaşılabilmesi için Nagel, yarasa olmaya dair çeşitli senaryolar üretir. Böylelikle bizler başka türden bir canlı olan yarasanın nasıl bir bilince sahip olduğunu anlamak için üçüncü şahıs bakış açısından uzaklaşarak öznelliğin alanında olan birinci şahıs bakış açısına erişebilmenin yollarını deneyimlemeye çabalarız. Nagel, insanın başka bir türden canlı olan yarasa olduğunu hayal ederek veya onu taklit ederek yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu

²¹² Thomas Nagel, "What Is It Like to Be a Bat?", *The Philosophical Review*, C. 83, No. 4, 1974, s. 438.

²¹³ Adam Hamilton ve Justin McBrayer, "Do Plants Feel Pain?" *Disputatio: International Journal of Philosophy*, C. 12, No. 56, 2020, s. 75.

deneyimleyebilmesini sorgulamıştır.²¹⁴ Yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu anlamak için onun günlük yaşamını taklit yoluyla deneyimlemeyi sorgulayan Nagel, yarasaymışçasına geçirilmeye çalışılan günün sonunda bu deneyimin insanın kötü bir şekilde yarasayı taklit etmesinden öteye gitmeyecek başarısız bir çaba olduğunu söylemiştir.²¹⁵ Kolaylıkla görülebilir ki kanatları olmayan uzun ekstremitelere sahip insan türünün başka türden bir canlı gibi kanat çırpması uçmasını sağlamayacak, her türlü böceğe iştah duymakta ve kendisini taşıyacak bir dala oturup tünemekte oldukça zorlanacağı kötü bir tecrübe yaşayacaktır. Yani insan türünün başka bir canlı türünün bilinç durumunu bilmesine insan türünün biyolojik organizasyonunun farklı olması bir engel olabilmektedir.

Nagel bizlere yarasa ve insanlar arasındaki açlık, korku, acı, şehvet gibi ortak deneyimlere odaklanarak başka bir türün bilincini anlamamanın bir senaryosunu kursa da bunun da başarısız olacağını düşünmektedir.²¹⁶ Çünkü yarasanın sonarlarıyla ses algısı, insanın ses algısı ile benzemediğinden, ortak deneyimlere odaklanmak ortak olmayan deneyimleri eksik bırakmaktadır.²¹⁷ Yani bir türün başka bir türle ortak deneyimlere odaklanmasıyla o türden canlının öznel zihin durumunu bilmesinin yine türlerin biyolojik farklılıklarını dışarda bırakmasından dolayı mümkün olmadığı görülür. Yarasa da insan olmak için aynı şeyi denese muhtemelen o da başarısız olurdu. Bunda yine biyolojik farkların bulunmasının bir başka canlı bilincini deneyimlemeyi zorlaştıran etkisinin göz ardı edilemeyeceğini görmekteyiz. Nitekim her ne kadar tüm canlılar gibi memeli canlılardan olan yarasa ve insan, beslenmeye ihtiyaç duysa da iştahları ve çeşitli besinlere olan ilgileri farklıdır. Besinlere olan psikolojik ilginin canlıların açlık durumlarında belirleyici olabileceği de hesaba katılırsa, açlık yalnızca insan ve yarasada değil belki de aynı türde canlılar arasında bile yiyeceklere göre değişen farklı bir deneyim ve bilinç durumu olabilir.

²¹⁴ A.e., s. 439.

²¹⁵ Revonsuo, **Bilinç: Öznelliğin Bilimi**, s. 9.

²¹⁶ Thomas Nagel, "What Is It like to Be a Bat?", s. 439.

²¹⁷ A.e.

Nagel, yarasaya bilincini deneyimlemek için bizlere üçüncü olarak çok ileri bir teknolojinin gelişmesiyle metamorfozun gerçekleştiği ve insan türünün önce yarasaya sonra da tekrar insana dönüştüğü bir düşünce deneyinden bahsetmiştir.²¹⁸ Bu dönüşümde muhtemeldir ki Nagel, insan olarak yarasaya bilincini anlamayı hedeflediğinden dolayı önce yarasaya sonra tekrar insana dönüşmeyi amaçlayan ardışık olaylar dizisi hazırlamıştır. Böylelikle önceki hayatında yarasaya olmuş bir insan olarak yarasaya olmanın ne olduğunu bilmeyi denemiş olmak hedeflenir.

Yarasaya dönüşebilmiş bir insanın tekrar insana dönüştüğünde yarasaya olduğu zamanı hatırlamaması; her zaman fetüsten meydana gelen insanın ne anne karnındaki ne de doğumundan sonraki bebeklik dönemini hatırlamamasına benzetilmekte ve başarısız bir girişim olarak görülmektedir.²¹⁹ Bu durum çocuk amnezisi olarak adlandırılan doğumunu ve fetüs olduğu dönemi hatırlamayan çocuğun duruma benzetilmektedir.²²⁰ Bu nedenle yarasaya dönüşen insanın geçmiş dönemdeki dönüşüme dair bilinç durumunu hatırlamayacağı düşünülmüştür. Hayatında önceden yarasalıği deneyimlemiş insan ile hayatında önceden fetüs olmayı deneyimlemiş insan benzetmesi çocuk amnezisinin beynin belli bölgelerindeki olgunlaşmasından kaynaklı olduğu düşünülürse uygun bir benzetme olmayabilir. Çünkü çocuk amnezisinin nedeninin bellekle ilgili olduğu düşünülen beynin ön tarafında yerleşimli olan pre-frontal korteksin olgunlaşmasıyla,²²¹ amigdala ve hipokampusün işleviyle²²² ilişkili görülmektedir. Dolayısıyla belki de gelişmiş bir sinir sistemine sahip yetişkin bir yarasaya dönüşmek, bebek bir yarasaya dönüşmeye kıyasla sinir sisteminin gelişmişlik düzeyine ve beynin belli bölgelerinin olgunlaşmasına bağlı olarak farklı bir tecrübe olabilir. Fakat her ne kadar fetüsten yetişkin insana geçiş ve insandan yarasaya dönüşüm gelişmişlik düzeyinden kaynaklı olarak birtakım farklılıklar içerse de yarasaya bilincini deneyimlememiş insanın

²¹⁸ Revonsuo, **Bilinç: Özelliğın Bilimi**, s. 91 ve bkz. Thomas Nagel, “What Is It like to Be a Bat?”, s. 439.

²¹⁹ **A.e.**, s. 92.

²²⁰ **A.e.**

²²¹ Nora S. Newcombe vd., “Remembering Early Childhood: How Much, How, and Why (or Why Not)”, **Current Directions in Psychological Science**, C. 9, No. 2, 2000, s. 55–58.

²²² Elizabeth A. Phelps, “Human Emotion and Memory: Interactions of The Amygdala and Hippocampal Complex”, **Current Opinion in Neurobiology**, C. 14, No. 2, 2004, s. 198.

yarasaya dönuştükten sonra eski haline gelmesi durumunda da yarasalığı bildiği söylenemez. Burada belleğin doğasından kaynaklı aktarıma bağılı veya eski dönemde dönüşülmüş yarasanın bilişsel durumundan kaynaklı sorunlar da ortaya çıkabileceği düşünülebilir. Bu nedenle Nagel'in insan-yarasa metamorfozu da bize yarasalığın ne olduğu bilgisini sunmayacaktır. Nagel bu şekilde biyolojik olarak farklı bir türün öznel bilinç durumunun, insan türü tarafından bilinmesindeki zorlukları göstermiştir. Öyle ki hayal ve taklit, ortak deneyimlere odaklanmak veya dönüşüm geçirmek gibi yollarla insana evrimsel olarak çok yakın bir tür olan yarasanın dahi öznel bilinç durumunu bilmenin bir yolu yoktur.

Nagel, öznel bilinç durumunun yalnızca onu deneyimleyen özne tarafından erişilebilir olduğunu düşündüğünden, bilinç durumlarının fiziksel açıklamasının zor olduğunu düşünmektedir.²²³ O aynı zamanda nesnel açıklamada bulunan bilimlerin bilincin temeli olan öznelliği göz ardı eden açıklamalar yapmasını, bilincin doğasını bilmek adına yetersiz bulduğundan dolayı maddeciliğin bir türü olan fiziksel indirgemeciliğin başarısızlığını dile getirmektedir.²²⁴ Bu demektir ki başka bir canlının zihin durumunu nörobiyolojik süreçlerle açıklayan maddeci bilinç kuramının yetersizliği, bilincin öznelliği ile gösterilebilir. Bu açıdan maddeci kuramın ve Peter Singer'in açıklamalarıyla örtüşen biçimde ihtiva ettiği nöro-endokrin, nöro-fizyolojik ve bunlara eşlik eden davranışsal süreçlerin de hayvanların acı çeken bir zihin durumda olduklarını göstermekte yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla Singer'in öne sürdüğü sinir sistemi delili, evrimsel akrabalık delili ve davranış delili de maddeci bilinç kuramıyla uyum içerisinde olması nedeniyle hayvanların insanlar gibi acı çektiklerini göstermek açısından kesin deliller sunmamaktadır. Zihnin öznelliği dikkate alındığında bu deliller, hayvanların insanlar gibi acı deneyimi yaşadıklarını bilebileceğimiz iddiasının en azından şüphe edilemeyecek şekilde doğru olmadığını göstermektedir.

²²³ Nagel, "What Is It Like to Be a Bat?", s. 441.

²²⁴ A.e., s. 445.

Zihnin öznel yapısının maddeci bilinç teorisinin yetersizliğini gösterdiği iddiasına itiraz edebilir. Nitekim bilimsel kuramların dönüşümüyle ve bilimin gelişmesiyle bir yanlıgı olan öznel bilincin fizyolojik işleyişinin açıklanacağı, bilinçli görünen yapının da aslında nörofizyolojik işleyişin sağladığı bir üst algı olduğu şeklindeki iddialar, maddeci bilinç kuramının bilinci kapsamlı açıklama yetkinliğinin bulunduğunu iddia etmektedir.²²⁵ Yani öznel olan bilincin de nörofizyolojik işleyişle açıklanabilmesi bilimin gelişimine bağılı olarak mümkün görülebilmektedir. Ya da öznel bilincin nörofizyolojik işleyişle ortaya çıkan bir üst algı olduğu düşünölebilmektedir. Ayrıca sinir sisteminin işleyiş sürecindeki aksaklıkların zihinsel durumları etkilediğini gösteren birçok vaka da, fiziksel olandan başka bir şekilde zihnin açıklanamayacağı düşüncesini destekleyebilmektedir. Dolayısıyla birçok sebepten zihnin öznelliğinin maddeci bilinç kuramının yetersizliğini göstermediğı iddia edilebilir. Fakat filozof Peter Harrison'un söylediğı üzere yine de fizyolojik olan faktörlerden olmayan kültürel etmenlerin, hipnozun, plasebonun etkisi dikkate alınırda yalnızca nöro-fizyolojik süreçlerle zihinsel olanın kapsamlı bir şekilde bilinemeyeceğı iddia edilebilir.²²⁶ Harrison'a göre acı gibi bir zihinsel durum da sinir sisteminin işleyişine eşlik etmesi nedeniyle fiziksel açıdan bilinebilir durumlar içerse de bilincin kişiye özgü doğası henüz çözölmediğinden, maddeci kuramın açıklama gücünün yeterli olmadığı bilinmektedir.²²⁷ Yani fiziksel işleyişin zihinsel durumlarla ilgili kısıtlı açıklama gücüne sahip olduğu ve öznel durumlara tam bir fiziksel açıklama sunamadığı iddiası halen geçerliliğini sürdürmektedir. Önceden de bahsettiğimiz üzere Chalmers'in bilincin doğası çözölseydi zor problemin olmayacağını söylemesi de fiziksel açıklamanın bilincin doğasını kapsamlı olarak anlatmakta yeterli olmadığını göstermektedir. Üstelik maddeci bilinç kuramının gelecekte nörofizyolojik işleyişle bilincin öznelliğini açıklayabileceğine dair vaadi şu anda açıklanamayan öznelliğe dair de bize hiçbir bilgi vermemektedir.

²²⁵ Revonsuo, **Bilinç: Öznelliğın Bilimi**, s. 54-55.

²²⁶ Harrison, "Do Animals Feel Pain?", s. 29.

²²⁷ **A.e.**, s. 27.

Zihnin öznel durumlarını tespit etmenin zorluğuna da itiraz edilebilir. Çünkü insan türleri arasında öznel bilinç durumlarının bilinebilirliğinin olduğu düşünülebilmektedir. Örneğin insanların öznel bilinç durumlarını birinci kişi bakış açısıyla, yani öznenin kendisi olarak içgözlem yoluyla elde edemesek de yalnızca insan türüne ait bir özellik olan dille ifade (*testimony*) etmeleri sayesinde bilebileceğimiz düşünülmektedir.²²⁸ Fakat türümüze özgü olan bu özelliğin hayvanlar ve insanlar arasında bir zihin durumunu tespit etmek söz konusu olduğunda, zihin durumlarını ifade ve yargılara dönüştürebilen insan için zihnin öznel durumlarına erişimin hayvanlardan daha muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü hayvanların öznel durumlarını tarif edebilecek bir dil kullanma yeteneği bulunmamaktadır. Singer, hayvanların insanlar gibi dil yeteneği olmadığı iddiasına karşı hayvan davranışlarının da bir iletişim biçimi olduğunu ve şempanze gibi insana yakın bazı türlerin dil öğrenebildiğinin de görülmesiyle bu ayrımın da ortadan kalktığını söyleyerek itiraz etmiştir.²²⁹ Fakat Biyolog Ernst Mayr'e göre şempanzelere uygulanan dil öğretme çalışmaları şempanzelerin insanlar gibi sentaksı ve grameri anlayamamaları ve kullanamamaları nedeniyle başarısızdır.²³⁰ Dolayısıyla insan türleri gibi ifade yeteneğiyle zihinsel durumları aktarma özelliğinin diğer türlerde olmamasına bakıldığında ve Nagel'in de başka bir tür olan yarasa ile örneklendirmesi düşünüldüğünde insan dışındaki hayvanların acı çektiklerine dair bir bilinç durumunun olduğunu söylemek yine de zordur.

Özetle bu bölümde bilincin öznelliği dikkate alınarak canlılarda acı deneyimini açıklamanın zorluğunu gösterdik. Bu açıdan, başlangıçta bahsetmiş olduğumuz IASP'nin canlılarda acıyı hem doku düzeyinde hasara bağlı fiziksel olarak tanımlamasıyla birlikte hem de kişiye özgü bir deneyim olarak öznel tanımlaması, canlılarda acının öznelliği açısından belirleyici olmuştur. IASP'nin de tanımında bahsettiği üzere acının öznellik yönünün bulunması fiziksel duruma eşlik etse de fiziksel olarak açıklanabilir görülmediğinden, maddeci bilinç kuramını benimseyen Singer'in delillerinin canlılarda

²²⁸ Hamilton ve McBrayer, "Do Plants Feel Pain?", s. 76.

²²⁹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 62.

²³⁰ Ernst Mayr, **Evrin Nedir?**, Çev. Nurdan Soysal, Ankara, Say Yayınları, 2001, s. 313.

acının varlığını göstermekte yeterli olmadığı dile getirilmiştir. Nitekim acı algısının fiziksel açıklamalarının, Mary’in odası deneyinde olduğu gibi öznenin acıyı algılamasına eşit olmamasıyla örneklendirilerek gösterilmiştir. Yine Chalmers’in zihnin açıklamaya elverişli olmayan durumları olarak tarif ettiği zihnin zor problemlerinin acının öznel deneyimiyle ilişkisi gösterilmiştir. Thomas Nagel’in gösterdiği üzere başka türden canlıların öznel durumlarını bilmenin gözleyen özne açısından mümkün olmaması, maddeci kuramın zihinsel durumlara ilişkin fiziksel açıklamalarının yeterli ve kapsamlı bir açıklama gücüne erişmemiş olduğunu düşündürmektedir.

Acıya dair deneyimlerimizin hayvanlar tarafından da insanlardaki gibi algılandığını bilmek için hayvanların öznel acı deneyimlerinin kıfayetinin bilinmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Acı algısının sinir sisteminde işleyen fiziksel süreçlerine odaklanmak, acıyı deneyimleyen canlının biricik, öznel ve fiziksel olarak açıklanamaz olan iç dünyasının eşlik ettiği deneyimini eksik bırakmaktadır. Singer’in öne sürdüğü sinir sistemi delili ve buna eşlik eden diğer delillere dayanarak hayvanların insanlar gibi acı deneyimi yaşadıklarının kesin olarak bilinebilmesi, bilincin öznel doğasının bilinemezliği nedeniyle mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bölümün başlangıcında açıklamış olduğumuz Singer’in faydacı yaklaşıma hayvanları da dâhil ettiği argümanda 2.öncülün kesin doğru olmadığı görülmektedir. Bu bakımdan onun söylediği gibi “hayvanların acı çekmediklerine dair felsefî veya bilimsel hiçbir gerekçe olmadığı”²³¹ ifadesinin de yanlış olduğu düşünülmektedir. Fiziksel deneyimler her ne kadar zihinsel süreçlere eşlik etse de ve acının fiziksel doğasını anlamamıza katkı sağlasa da zihnin öznel deneyiminin fiziksel süreçlerle açıklanamaması, acının mahiyetine ilişkin daha kapsamlı bilinç teorilerine ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hayvan bilincinin öznel doğası bilinmeden hayvanların da insanlar gibi acı çektikleri kesin olarak söylenemez.

‘Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesi ve Bilinç’ adlı bu bölümde Singer’in, hayvanların acı ve haz duyabilme kapasitesi veya hissedebilirliği için ortaya koyduğu delillerin hayvan bilincine yönelik iddialar içermesi nedeniyle, bu iddiaları maddeci bilinç

²³¹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 63.

kuramı açısından değerlendirik. İlk olarak Singer'in hayvanların acı çekme kapasitesine ilişkin öne sürdüğü delillerin bilinç kuramlarıyla ilişkisi, ikinci olarak bilinç kuramlarından biri olan maddeci bilinç kuramını destekler nitelikte olan acının fiziksel işleyiş süreçleri açıklandı. Ardından maddeci bilinç kuramıyla ilişkili olarak Singer'in, hayvanların acı çekme kapasitesine dair öne sürdüğü deliller değerlendirilerek Singer'in hayvan bilinci konusunda maddeci yaklaşımla uyum içerisinde olduğu gösterildi. Böylece Singer'in sinir sisteminin gelişmişliğini dikkate alarak ortaya koyduğu delillerin maddeci bilinç kuramının kapsamında olduğu anlatıldı. Son olarak ise canlılarda bilincin öznel niteliğinden olan acı deneyimini bazı nörofizyolojik süreçlerle açıklayan Singer'in iddialarına yönelik bilincin özneliği eleştirisi sunuldu. Böylece Singer'in, hayvanlarda acının insanlardaki gibi olduğunu öne sürmek için ortaya koyduğu delillerin hayvan bilincine yönelik iddiaları değerlendirilmiş oldu.

2.3. Hayvanların Acı Çekme Kapasitesine Dair Davranış Delilinin Eleştirisi

Bir önceki bölümde bahsettiğimiz acı deneyimini sinir sisteminin işleyişi veya nörofizyolojik süreçle özdeş gören maddeci kuramın, bir zihin durumu olan acının öznel deneyimini göz ardı etmesi nedeniyle canlılarda acı deneyimini kapsamlı olarak açıklamakta yeterli olmadığını dile getirmiştik. Bunun akabinde günümüzde davranış biliminin de maddeci kuram etkisinde olması nedeniyle davranışların da sinir sistemine eşlik eden bir yanıt olarak yorumlanmasından bahsetmiş ve davranışsal yanıtların da bu kapsamda değerlendirilebileceğini dile getirmiştik. Dolayısıyla davranış delili maddeci kuramla ilişkisi açısından da değerlendirilmişti. Fakat davranışsal yanıtlar aynı zamanda gözleme dayalı bilgi de içerebilmektedir. Bu nedenle bu bölümde Singer'in öne sürdüğü davranış delilini bu açıdan değerlendireceğiz. Davranışsal göstergelere dayanarak bir zihin durumunu bilmenin imkânını sorgulayacağız.

Hatırlanacağı üzere Singer, empati yeteneğimiz sayesinde, insan olmayan hayvanların insanlar gibi kıvrınma, inleme, yüzün kasılması ve acıdan kaçma girişimleri gibi davranışlar göstermesinin bu canlıların acı çektiklerini bilmenin bir delili olarak

sunmuştu.²³² Bir arkadaşın acı çektiğini arkadaşın davranışlarını gözlemleyip kendimize benzer olması nedeniyle empati kurarak bilebileceğimiz gibi hayvanların da acı çektiklerini davranışlarını gözlemleyerek bilebileceğimizi düşünmüştü.²³³ Davranış delili olarak adlandırdığımız bu davranışsal yanıtlara dayanarak hayvanların da insanlar gibi acı çektiğini iddia etmek, bir canlıyı üçüncü şahıs bakış açısı tarafından gözlemleyerek acının varlığının bilinebilir olduğunu iddia etmektir. Yani davranış deliline göre canlıda acının varlığının tespiti, onun birinci şahıs bakış açısı tarafından acısının bilinebilirliğini iddia etmemektedir.

Singer, hayvanların insanlar gibi konuşma ve dille ifade etme yetenekleri olmasa da davranışları bir iletişim yolu olarak görmüş ve insanlara benzer davranışları göstermelerini acı çekiyor olma durumlarıyla ilgili ikna edici bulmuştur.²³⁴ O aynı zamanda, acının bir zihin durumu olduğundan ve dolaysız olarak deneyimleneceğinden de bahsetmiştir.²³⁵ Fakat hayvanların insanlara olan benzerliğinden yola çıkarak, insanların kendi içsel durumlarını davranışlarla göstermesine benzer şekilde hayvanların davranışlarının da kendilerinin içsel durumlarından olan acıya karşılık olarak görülebileceğini düşünmüştür.²³⁶ Bundan dolayı içsel olan veya bir zihin durumu olan acının varlığını davranışlarla bilebilmek, içsel durumlara birinci kişinin dolaysız gözlemi sayesinde ulaşılmasa da mümkün görülmüştür. Yani ona göre üçüncü kişi bakış açısı tarafından başka bir öznenin zihinsel durumuna dair elde edilen bilgi, o öznenin zihin durumu olan acının davranışlarına yansıtacağı düşünülerek sağlanabilmektedir.

Davranışsal gözlem çıkarımı veya davranış delili, üçüncü bakış açısıyla başka bir canlının zihinsel durumunu gözlemlemek olduğundan dolayı acının bir zihin durumu olarak dolaysız deneyimlenmesine kıyasla bizleri o canlıların acı çekiyor oldukları bilgisine ulaştırmakta zayıf bir yöntem olarak görülebilir. Çünkü davranışlar üzerinden dolaylı gözleme dayalı olarak bir canlının zihinsel durumunun tespit edilebileceği yöntem,

²³² A.e., s. 58.

²³³ A.e.

²³⁴ A.e., s. 63.

²³⁵ A.e., s. 57.

²³⁶ Hamilton ve McBrayer, "Do Plants Feel Pain?", s. 77.

canlının zihinsel durumunu dolaysız olarak tespit eden yönteme kıyasla daha karmaşıktır. Acı çekmekte olan canlıların bizatihi kendi zihinsel fenomenine dair gözleminin, başka bir öznenin bir canlıdaki zihin durumunu o canlının davranışsal tepkilerine göre tespit etmesine kıyasla daha güvenilir bir yöntem olacağını ise basitlik prensibi gereği söyleyebiliriz.

Ockhamlı William ismiyle bilinirlik kazanan ve hala bilimsel alanda günümüzde geçerliliğini sürdüren basitlik prensibi, Ockham'ın usturası ve tutumluluk ilkesi olarak da anılır.²³⁷ Bu ilkeye göre “varlıklar gerekli olmadıkça çoğaltılmamalı” ve bir konuda açıklamada bulunurken olabilen en basit, en az düzeyde eleman kullanılarak yapılan basit açıklama, karmaşık olan açıklamaya tercih edilmelidir.²³⁸ Bu prensibi canlıların davranışsal göstergelerine bakarak acı çektiklerini iddia etmek için değerlendirdiğimizde, üçüncü kişi bakış açısından zihinsel durum bilgisine ulaşmanın karmaşık bir süreç olması nedeniyle basit olmadığı ve tercih edilmeyeceği düşünülebilir. Nitekim canlının bizatihi kendisinin acıyı deneyimleyerek acı çektiğini bildiği durum, başka bir canlının onun acı çektiğini gösteren davranış ve işaretleri değerlendirerek acı çektiğinin bilinmesine kıyasla daha basit bir açıklama sunabilmektedir.

Davranış delilinin karmaşıklığı için örneğin termal bir acı uyarana karşı bir canlının o kaynaktan kaçma girişimini düşünelim. Bu durumda termal uyarının bir acı kaynağı olabileceği, bu acı kaynağının canlıların sinir sisteminde iletimi ve bu iletimin davranışsal yanıtının o kaynaktan uzaklaşarak gösterileceği gibi pek çok aşamayı içeren karmaşık bir süreç görürüz. Ek olarak davranışları ortaya çıkaran süreçlerle o canlının bilinç durumu arasında özdeşliğin olduğu durumları da düşünmek gerekmektedir. Nitekim davranışlarla bir zihin durumu olan acının eşlenebilmesi için davranışlarda bilinç olup olmadığı da sorgulanacaktır. Oysa o canlının kendi zihin durumuna dair bilinçli gözlemi, acı çektiğinin bilgisini en basit yoldan vermektedir. İçgözlem (*introspection*) olarak adlandırılan bu metod, kişilerin kendi zihinsel durumlarını açık olarak bilebileceği bir

²³⁷ Kenneth Shouler, **Her Yönüyle Felsefeyi Anlamak**, Çev. Esra Çakıruylası, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2008, s. 93.

²³⁸ A.e.

yöntem olarak görülmektedir.²³⁹ Öznenin kendi zihin durumunu bilebileceği düşüncesine dayanan ve Descartes'in açıkladığı bu metot, onun düşünen özneyi keşfettiği ve açık olan bilgiyle yanılmazlığa ulaştığı bir metot olarak görülmektedir.²⁴⁰ Bu metot öznenin zihinsel fenomenlere dair dolaysız bilgisini sağlamaktadır.²⁴¹ Öyleyse iç gözlem yoluyla zihinsel fenomenler özneye açık olacağından, acıyı deneyimleyen öznenin bizatihi kendisinin yani birinci şahıs bakış açısının acı çekiyor olma durumunu bilmesi davranışsal göstergelerle başka bir canlının zihin durumunun bilinmesine göre daha basit ve dolaysız bir açıklama sunmaktadır. Nitekim içgözlem yoluyla zihnin içeriğini gözlemleyen özne, zihinsel durumlarını ve faaliyetlerini dolaysız bilebilir. Benzer şekilde zihinsel bir fenomen olan acı çekiyor olma durumuna da iç gözlem yoluyla dolaysız ve vasıtasız ulaşabilir. Dolaysız bir yöntem olan içgözlemin yalnızca öznenin kendi içsel durumlarına uygulanabileceği ve başka canlıların zihinsel fenomenlerine ise bu yöntemle ulaşılamayacağı düşünülmektedir.²⁴² Dolayısıyla bu dolaysız yoldan zihinsel bir duruma dair elde edilen bilgi yalnızca öznenin kendisi tarafından elde edilebilir görünmektedir.

Sonuç olarak, davranış delili kendi zihnini gözlemleyebilen bir öznenin aynı şekilde başka bir zihnin düşüncesine yanıt olarak verdiğini düşündüğü davranışı gözlemlemesi ve bu davranışın kendisindeki gibi olduğunu düşünmesine dayandığı için içgözleme kıyasla dolaylı yoldan bilgi elde etme yoludur. Bu ise karmaşık bir yoldur. Basitlik prensibi gereği karmaşık olan davranış delili basit olan içgözleme tercih edilmez. Bu nedenle basitlik prensibine dayanarak içgözlem yöntemiyle bir zihinsel durumun bilgisini elde etmenin basit ve dolaysız olduğu gerekçesiyle onun muhtemel doğru olduğunu söyleyebiliriz.

İçgözlemin yani öznenin bizatihi kendisinin zihinsel fenomenlerine dair bilgi etme yolunun davranışsal yanıtı dayalı gözlemden daha basit olduğu iddiasına itiraz olarak öznenin bilinçli olmadığı ve zihinsel fenomenlerin kendisine apaçık olmadığı iddia

²³⁹ Paul Montgomery Churchland, **Madde ve Bilinç**, Çev. Berkay Ersöz, İstanbul, Alfa yayınları, 2012, s. 20.

²⁴⁰ **A.e.**, s. 27.

²⁴¹ Hamilton ve McBrayer, "Do Plants Feel Pain?", s. 76.

²⁴² **A.e.**

edilebilir. Muhtemeldir ki Singer da benzer şekilde düşünerek davranışlar üzerinden bir duygu veya bilinç durumuna atıf yapmadan açıklamada bulunmak gerekiyor ise bu durumda kendi davranışlarımızı açıklamanın aynı şekilde eksik bırakılacağını düşünmüş ve basitlik iddiasını yetersiz bulmuştur.²⁴³ Muhtemelen içgözlem yoluyla zihinsel fenomenlerin bilinmesi ve davranışlarımızla ilişkilendirilmesi, bilinç veya duygulara atıf olmaksızın eksik açıklama sunacağından dolayı zihinsel bir durumun bilinmesi için basit bir açıklama olmadığı düşünülmektedir.

İnsanın kendi zihinsel durumunu bildiğini iddia etmesi için de bilince atıf yapması gerekebilir. Bu düşünceye eşlik edecek şekilde insan zihninin kendisine apaçık olmadığı ve zihnin yalnızca bilinçli durumlarla açıklanamayacağı düşüncesi, psikanalist Sigmund Freud tarafından da dile getirilmiştir.²⁴⁴ İçgözlem yöntemiyle zihnin her faaliyetinin araştırılamayacağını düşünen ve bunu ‘bilinçdışı’ olarak isimlendirdiği bir alanla ilişkilendiren Freud, bu alanın; öznenin kendisine açık olmayan bir zihin durumu olduğunu düşünmüştür.²⁴⁵ Yani zihinsel fenomenlerin özneye açık olması ve özne tarafından davranışlarla ilişkilendirilmesi, öznenin bilinci özneye açık olmadan mümkün görülmemiştir.

Singer’in Freud ile paralellik gösterir biçimde insan zihninin kendine apaçık olmayabileceği ve bilincin de beraberinde açıklanması gerektiğini iddia ettiği düşünülebilir. Bu durumda ise buna şöyle yanıt verilebilir: İnsan zihninin kendisine açık olmadığı ve onun kendi davranışlarını da bir bilinç durumuna atıfta bulunmadan açıklaması eksik kalıyorsa, bu yalnızca insanın kendi davranışlarını açıklamasının eksikliğini gösterir. Bu bizleri davranışsal gözlem çıkarımının daha basit bir açıklama sunduğu sonucuna götürmez. Aksine bu durumda hayvanların da kendi zihinsel fenomenlerini gözlemleyen bilinç durumuna sahip olması ve davranışlarıyla zihin durumlarını ilişkilendirmesini açıklamak gerekeceğinden, davranış delili bu durumda daha karmaşık hale gelecektir. Bu nedenle bir bilinç açıklığına sahip olup olmadığını

²⁴³ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 59.

²⁴⁴ Revonsuo, **Bilinç: Özneliliğin Bilimi**, s. 114.

²⁴⁵ **A.e.**, s. 115.

bilmenin zorluğundan dolayı hayvanların ahlaki ilgiye sahip olup olmayacağı halen tartışılmaktadır.²⁴⁶ Yani bu durum, davranış delilinin basit bir açıklama sunamayacağı iddiasını daha da güçlendirir.

Eğer Freud haklıysa ve Singer, buna paralellik gösterecek şekilde, öznenin kendi zihinsel fenomenleriyle ilişkili davranışlarını bilince ve bilincin açıklığına atıf yapmaksızın açıklayamayacağını düşünüyorsa bu, bizleri hayvanların davranışlarını gözlemleyerek acı çektiklerini bilebileceğimiz sonucuna değil, insanların da kendi zihinsel fenomenlerini açıklamakta yetersiz olduğu sonucuna götürebilir. Yani hem içgözlem yöntemi hem de davranışsal gözlem çıkarımı birlikte başarısız olabilirler ve bilinç olmadan öznenin zihinsel durumlarının içgözlemle bilinmeyeceği iddiası da hayvanların davranışsal göstergelerine bakarak acı çekmediği iddiası da birbirleriyle tutarsız olmayacaktır. Fakat eğer Singer Freud'un aksine; bir bilinçdışı durumunun olmadığını, öznenin kendi davranışlarını açıklamasında bir eksiklik olmadığını, tüm zihinsel faaliyetlerin öznenin kendisine açık veya öznenin bilinçli olduğunu düşünüyorsa, bu durumda basitlik itirazı geçerliliğini korumaktadır. Çünkü bu durumda hayvanlarda acının varlığını iddia etmek için hayvanların davranışlarının da bilinçli zihin durumuyla ilişkisinin olup olmadığı, davranış ile zihin durumu arasında tutarlılık olup olmadığı ve davranışın hangi duygu durumuna karşılık geldiğinin kategorilendirilmesi gibi pek çok karmaşık açıklamaya daha ihtiyaç duyulduğundan dolayı bilinçli içgözlem yoluyla zihinsel fenomenlerin bilgisine ulaşmak, yine en basit açıklama olarak tercih edilecektir.

Singer basitlik prensibiyle ilgili olarak, hayvanlarla insanların benzeyen sinir sistemine sahip olmasının benzer şekilde acı çektiklerini varsaymak için yeterli basitlikte olduğunu da dile getirmektedir.²⁴⁷ Bu, sinir sistemi delilinden güç alan bir açıklama olduğundan, davranış delilinin tek başına güçlü olmadığı görülebilir. Maddeci kuram çerçevesinde Singer'in öne sürdüğü delilleri tartıştığımız bölümde davranışların sinir sistemiyle olan ilişkisinin önemi gösterilmişti. Filozof Peter Harrison'un da Singer'in

²⁴⁶ Browning, ve Birch, "Animal Sentience", s. 1.

²⁴⁷ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 60.

acının varlığını göstermek için öne sürdüğü davranış delilinin sinir sistemi ile birlikte düşünülmediğinde daha güçsüz olduğunu ifade ettiğinden bahsetmiştik. Dolayısıyla sinir sisteminden bağımsız şekilde yalnızca davranışsal göstergeleri dikkate alarak hayvanlarda acının varlığını iddia etmenin zorluğu ortadadır.

Davranışsal göstergeler ve tepkiler bütün canlılarda ortaktır. Canlılık beraberinde çevresel uyaranlara tepkiyi de içerdiğinden dolayı az veya çok gelişmiş tüm canlılarda davranış, uyaranlara tepki veya hareket gözlenir. Örneğin, farklı yaşam formuna sahip tek hücreli mikroorganizmalardan olan bakteriler, zararlı uyarlardan (*noxious stimuli*) kaçma davranışı gösterirler.²⁴⁸ Bitkilerde beyin ve nöronlar olmasa da nöronlardaki sinapslarda fiziko-kimyasal iletişim biçimine benzer şekilde hücreler arası iletişim bulunur ve bitkiler de uyaranlara karşı kimyasal ve elektriksel yanıt verirler.²⁴⁹ Bedenimizdeki organlar dahi bir şeyleri seçerek kimyasal iletişim kurar ve tepkiler verir. Örneğin, pankreas yüksek kan şekere karşı insülin hormonu salgılayarak tepki verir fakat buna rağmen pankreasın bir öznel deneyiminin olmadığı düşünülür.²⁵⁰ Görülüyor ki Singer'e göre davranışların bir zihin durumu olan acı ile ilişkilendirilebilmesi için sinir sisteminin gelişmişlik düzeyi en önemli ölçüt olmuştur. Yoksa bütün canlılarda hareket, tepki veya davranışın olduğu görülmektedir.

Sinir sisteminin gelişmişliği, canlıların acı çektiklerini düşünmek için önemli olduğundan dolayı kedilerin acı kaynağından kaçma davranışı, bakterilerin acı kaynağından kaçmasına kıyaslandığında çoğu zaman kedilerin davranışı ikna edici bulunurken bakterilerin ya da diğer canlıların tepki ve davranışları da ikna edici bulunmamıştır.²⁵¹ Bu durum aslında bize canlıların ahlaki önemsenmesine sebep olan acı çekebilme kapasitelerinin varlığının gelişmiş sinir sistemi olan canlılara bilinç atfedilmesiyle sağlanabildiğini gösterir. Çünkü yalnızca gelişmiş sinir sistemine sahip olan canlıların davranışları çekilen acının göstergesi olacaktır. Sinir sistemi bulunmayan

²⁴⁸ Callum Miller, "Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?", *Philosophia*, C. 49, No. 1, 2021, s. 374.

²⁴⁹ Hamilton ve McBrayer, "Do Plants Feel Pain?", s. 83.

²⁵⁰ *A.e.*, s. 89.

²⁵¹ Miller, "Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?", s. 374.

veya az gelişmiş olan canlıların ise bilinç durumları olmadığı, öznel bir yaşama sahip olmadığı ve acı çekmedikleri düşünülmüştür. Oysa bir bilince sahip olmanın koşulunu bir şey olmak olarak gören panspsişizm veya bir canlı olmak olarak gören biopsişizm gibi alternatif yaklaşımlar da bulunur.²⁵² Sinir sisteminden bağımsız olarak canlılara bilinç atfedildiğinde bütün canlıların davranışsal yanıtlarının onların acı çektiklerinin göstergesi olabileceği de ihtimaller arasındadır.

Sinir sistemlerini dikkate almadan sadece davranışa bakıldığında canlıların davranışlarının onların bilinçli varsayılan içsel durumlarıyla ilgili olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Peter Harrison bunu kuşların beyinlerinde görmeyle ilgili olan korteks (*visual cortex*) bulunmamasına rağmen kuşların gözlerine ve davranışlarına baktığımızda onların görerek davrandığını düşünmemizle örneklendirir.²⁵³ Bu durum görmeyle ilgili nöro-fiziksel bir işlev bulunmasa da kuşların davranışlarının görme davranışı olduğunu düşünme eğilimimizin gerçekte örtüşmediğini gösterir. Yani sinir sistemiyle bilinç durumları eş görülmediğinde, sinir sistemiyle ilgili eleman bulunmasa da davranışa bilinç atfedebilmekteyiz.

Nörolojik yetersizliklerden dolayı görmeleri bilinçli bir biçimde olmayan kör-görü hastalarının bilinçli gibi davranmaları da sinir sistemi-bilinç ilişkisinde karışıklıklara neden olmuştur. Kör görü hastalarında primer görsel korteksin hasarlı olması nedeniyle görme alanının bir bölgesinin kaybolduğu bilinmesine rağmen hastanın o alanla ilgili bir uyarının varlığını, şeklini ve hareketini bilebildiği tespit edilmiştir.²⁵⁴ Harrison kör-görü hastasının normalde belli alanı görmeyle ilgili sinirsel donanıma sahip olmamasına rağmen o alandaki nesneleri bilinçsiz bir şekilde tarif edebilmesini, bilinç olmadan da görsel deneyime sahip olmanın mümkün olmasıyla açıklayarak hayvan davranışının da bunun gibi bilinçsizce verilen tepkiler içerebileceğini söyler.²⁵⁵ Yani kör-görü vakaları sinir sistemi elemanları olmadan da bir duruma dair bilinçlilik var olabileceğini göstermiş

²⁵² Hamilton ve McBrayer, “Do Plants Feel Pain?”, s. 92-93.

²⁵³ Harrison, “Do Animals Feel Pain?”, s. 30.

²⁵⁴ Revonsuo, **Bilinç: Özneliğin Bilimi**, s. 194-196.

²⁵⁵ Harrison, “Do Animals Feel Pain?”, s. 30.

ve sinir sistemi ile bilinç arasında bir nedensellik olmayabileceğini düşündürmüştür. Böylelikle hayvan davranışlarının da benzer şekilde bilinçsizce gerçekleşebileceği düşünülmüştür.

Sinir sistemi ve bilinç ilişkisinin sorgulanmasına neden olan bir başka örnek de yapay zekânın davranışlarıdır. Bizimle satranç oynayan bir bilgisayarın tepkilerini ya da kodlanan robotların davranışlarını gözlemleyerek onlara kazanma hırsı gibi zihinsel durumlar atfedebileceğimizi söyleyen Harrison, aslında onların hiçbir zihinsel durumu olmamasına benzer şekilde sinir sistemlerinden bağımsız düşünüldüğünde davranışsal gözlem çıkarımıyla hayvanlarda acının varlığı bilgisinin aşılamaz bir mutlaklık içermediğini dile getirir.²⁵⁶ Yani eğer sinir sistemine bilinç atfedilmezse hayvan davranışları da robotların davranışları gibi bilinçsiz yanıtlar olarak görülebilir. Bu nedenle hiçbir sinirsel donanımına sahip olmayan, en ilkel anlamda dahi biyokimyasal mekanizmadan yoksun olan robotların tepki veya davranış gösterebileceği düşünüldüğünde Singer'in acının varlığını göstermek için öne sürdüğü davranış delili, sinir sisteminden bağımsız olarak oldukça zayıf bir delildir. Harrison bunu destekler şekilde sinir sisteminden bağımsız olarak düşünüldüğünde kendilerini korumaya programlanmış olan robotların göstereceği davranışların içsel bir durumun karşılığı olmayacağı gibi hayvanların da bilinçsizce davranışlar göstermelerinin içsel acı çekme durumlarının karşılığı olmayabileceğini söylemiştir.²⁵⁷ Yani hayvan davranışlarının bilinçsiz olabileceği ve hayvanların acı çekme gibi bir zihin durumuna sahip olmadıkları düşünülmektedir. Bilinçsiz davranışlar tıpkı omurilik refleksinde olduğu gibi insanın ateşten aniden elini çekmesi veya yaralanma durumunda topallama refleksi gibi bilinç düzeyinde olmadan otomatikleşmiş ve iradesiz tepkiler olarak da yorumlanmaktadır.²⁵⁸

Bilincin karmaşıklığı ve gizemi göz önünde alındığında hayvan davranışlarını bilinçle ilişkilendirmek için daha güçlü delillere ihtiyaç vardır. Bununla beraber sinir sisteminin, bilinç veya içsel durumların davranışlarla nedenselliğini göstermenin zorluğu

²⁵⁶ A.e., s. 35.

²⁵⁷ A.e., s. 27.

²⁵⁸ Weary vd., "Identifying and Preventing Pain in Animals", s. 73.

da göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle davranışsal gözleme dayanarak canlılarda acının varlığını iddia etmek için acı uyararı ve bu uyarana tepki olan davranış arasında nedensellik olması gerektiğini göstermek gerekmektedir. Çünkü bir uyararı her zaman bir davranışa neden olmayacağı da düşünülebilir. Öyle ki canlılar acı uyararına karşı kendini tutarak hiç etkilenmemiş gibi tepkisiz davranabileceği veya sahte davranışlar da gösterebildiği ve bu nedenle zararlı uyarılar ile kaçma davranışı gösterme arasında zorunlu bir bağlantı olmadığı yine Harrison tarafından dile getirilmektedir.²⁵⁹ Harrison buna örnek olarak bazı ebeveyn kuşların yırtıcıları kendinden uzaklaştırmak maksadıyla yaralanmış numarası yaptıklarını veya kayda değer ölçüde bir yaralanma durumunda olan hayvanların bu yaralayıcı uyarana karşı tepki vermediğini ve kaçma davranışı göstermediğini göstermektedir.²⁶⁰ Bu demektir ki davranışlara bakarak bir zihin durumunu bilmeye çalışmak canlıların sahte davranışlar gösterebilmesi veya davranış göstereceği düşünülen bir duruma tepkisiz kalması nedeniyle de yanıltıcıdır. Burada sinir sistemi elemanlarının sağlığı ve gelişmişlik düzeyi ya da bilincin varlığı önemsizdir. Çünkü bunların varlığında dahi acı uyararına beklenen davranışın gösterilmediği görülür.

Özetle bu bölümde Singer'in hayvanların acı çektiklerini bilmek için öne sürdüğü davranış delili, maddeci bilinç kuramından bağımsız olarak değerlendirilmiştir. Davranış delili, iç gözlem yöntemine göre daha karmaşık ve dolaylı bir yöntem sunması nedeniyle hayvanların acı çeken bir zihin durumunda olduğunu bilmek için muhtemel yanlış görülmektedir. Bununla birlikte davranışlar, sinir sistemi ve bilinç durumları arasındaki ilişki tartışılmış ve sinir sisteminden bağımsız düşünüldüğünde hayvan davranışlarına bilinç atfetmenin zorluğu gösterilmeye çalışılmıştır. Bu da hayvan davranışları, kör-görü vakası, yapay zekâ gibi durumlara kıyasla açıklanmaya çalışılmıştır. Hayvanların davranışsal yanıtlarının bilinç ile arasında bir nedensellik kurulmasının zorluğuyla ilgili örnekler gösterilmiş ve davranışlarla bilinç durumları arasında zorunlu bir ilişki olmadığı da dile getirilmiştir. Nihayetinde Singer'in davranış delili, sinir sisteminden bağımsız

²⁵⁹ Hamilton ve McBrayer, "Do Plants Feel Pain?", s. 89.

²⁶⁰ A.e.

olarak düşünöldüğünde canlılarda acının varlığını göstermek için zayıf bir delil olarak görölmüştür.

2.4. Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesine Dair Evrimsel Akrabalık Delilinin Eleştirisi

Singer'in canlıların acı çektiklerini düşünmek için öne sürdüğü bir delilin de evrimsel yakınlığa dayandığından bahsetmiştik. Singer; insan olmayan, hayvanlarla insanların ortak bir kökenden gelmesini, evrimsel akrabalığın bulunmasını ve evrimsel süreçte insanların geçtiğı süreçlerden hayvanların da geçerek gelişmesini hayvanlarda acının varlığına delil olarak sunmuştur.²⁶¹ O bunu takiben Darwin'in Evrim Teorisi'ni de hayvanların acı çektiklerini göstermek için önemli bulmuştur.²⁶² Nitekim insana Tanrı tarafından bahşedildiğı düşünölen özel konumdan insanı uzaklaştıran ve ona bir hayvan olduğunu gösteren Darwin'in Evrim Teorisi, ona göre insan ve hayvan arasındaki keskin sınırları ortadan kaldırıp insanın hayvan ile benzer özelliklere sahip olduğunu göstermiştir.²⁶³ Bu benzer özellikler nedeniyle Singer, evrimsel olarak yakın türlerin duysal deneyimlerinin birbirine benzeyeceğini düşünmüştür.

Her nasılsa evrim teorisini ortaya atan Charles Darwin'in kendisi ve onun izinden giden takipçileri Singer'in etik uygulamasından uzak olan navegan bir tutum sergilemesinden dolayı Singer tarafından eleştirilir.²⁶⁴ Örneğın Darwin'in yaklaşımını benimseyen İngiliz biyolog Thomas Henry Huxley, insan ve hayvanlar arasındaki benzerliklerin insanın özel konumundan bir şey eksiltmeyeceğini düşündüğü için Singer'in kendisini türcülükten kurtulamamakla itham etmesine sebep olmuştur.²⁶⁵ Oysa evrim teorisinin insanın özel konumunu değıştirmeyeceğini düşönen tek evrimci biyolog Huxley değildir. Örneğın Darwin'in Evrim Teorisi'nin günümüzde önemli takipçilerinden biri olan biyolog Ernst Mayr da insanın diğör canlılardan farklı olan eşsiz bir tür olduğunu

²⁶¹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 59.

²⁶² Harrison, "Do Animals Feel Pain?", s. 32.

²⁶³ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 310.

²⁶⁴ **A.e.**, s. 319.

²⁶⁵ **A.e.**, s. 320.

düşünmektedir.²⁶⁶ Dolayısıyla Darwinci biyologların yaklaşımlarından görülür ki evrimsel biyoloji insanı, onu diğer türlerden ayıran özellikleri nedeniyle özel bir konumda görmektedir. Bu durum insanın deneyimlerinin de türüne özgü ve eşsiz olabileceğini göstermektedir. Bu bakımdan evrimsel akrabalığın ve bunun beraberinde getirdiği anatomik ve fizyolojik işleyişin benzerliğinin, hayvanlarla benzer duygu deneyimini yaşadığımız ve benzer şekilde acı çektiğimiz sonucuna ulaştırmadığı fikrini Biyoloji bilimi de desteklemektedir.

Biyolojik olarak bakıldığında insanlarda sinir sisteminin elemanlarından olan prefrontal serebral korteksin işlevi dolayısıyla insanlarda acı algısının prefrontal korteksi olmayan hayvanlardan farklı olarak rahatsız edici bir ıstırap (*suffer*) olarak algılandığı ve bu nedenle hayvanların acı deneyiminin insanlara benzer olmadığı dile getirilmiştir.²⁶⁷ Bu argüman, korteks yoksa acı da yok (*no pain no cry*) argümanı olarak da bilinmektedir.²⁶⁸ Evrimsel açıdan insan türüne özgü biyolojik farklılıklardan olan prefrontal korteks varlığından dolayı insanların hayvanlardan farklı duyuşal deneyim yaşadıkları bilimsel olarak görüldüğünden, evrimsel yakınlığın insanın özel konumunu değiştirmeyeceğini düşünen Darwin ve takipçileri haklı görünmektedir. Nitekim evrimsel yakınlık bazı ortaklıkları içerse de türe özgü farklılıklar da deneyimleri farklılaştırabilir. İnsana özgü prefrontal serebral korteks gibi biyolojik farklar onun deneyimlerini diğer hayvanlardan farklılaştırabilir.

Teizm ve hayvan refahı konularında çalışan din felsefecisi Michael Murray da benzer şekilde prefrontal korteksleri bulunmayan hayvanların prefrontal korteksi bulunan insanlar ve insansılar (*humanoids*) gibi acı çekmeyeceklerini iddia etmiştir.²⁶⁹ Yani prefrontal korteksin işlevi nedeniyle Murray, insan olmayan canlıların insanlara benzer şekilde acı deneyimi yaşayamadıklarını söylemiştir. Murray acılı uyarıyı somatosensör korteks üzerinden talamustaki nükleuslara ileten yoldan (*discriminatory pathway*) farklı

²⁶⁶ Mayr, **Evrimsel Nedir?**, s. 312.

²⁶⁷ Weary vd., “Identifying and Preventing Pain in Animals”, s. 72.

²⁶⁸ Browning, ve Birch, “Animal Sentience”, s. 4.

²⁶⁹ Miller, “Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?”, s. 384.

şekilde talamusun intralaminar çekirdeklerinden anterior singulat ve prefrontal kortekse geçen yolağın (*affective pathway*) hayvanlardan farklı olarak yalnızca insanlar ve insansılarda (*humanoid*) kötü ve rahatsız edici bir acı hissine yol açtığını iddia etmektedir.²⁷⁰ Yani insan ve insansılarda prefrontal kortekse gelen iletinin acı deneyimine eşlik ettiği bu mekanizma acının gerçekten rahatsız edici olmasını sağlamaktadır. Diğer türlerde ise acı bu şekilde rahatsız edici olarak hissedilmez.

Acının rahatsız edici olmadığı durumda ahlaki önemsenmeye gerek olmadığını düşünen Murray hayvanlarda prefrontal korteks üzerinden iletilmeyen acının da rahatsız edici olmadığını ve bu nedenle Singer'in iddia ettiği gibi hayvanların ahlaki önemsenmesine gerek olmadığını söylemiş ve hayvanların acısını ağrı asembolisi hastalarının durumu gibi karşılamamız gerektiğini ifade etmiştir.²⁷¹ Nitekim ağrı asembolisinde de hastanın, acı verecek zararlı bir uyarana karşı o dokuda duyarlılığı olmasına ve hatta kaçma davranışı göstermesine rağmen acıyı rahatsız edici bulmadığı bilinmektedir.²⁷² Dolayısıyla Murray acı asembolisine sahip hastaların acı algısını hayvanların acı algısına benzetmiş ve bu türden acıların hastaları rahatsız etmediği gibi hayvanları da rahatsız etmediğini düşünerek hayvanlardaki acının ahlaki önemsenme kapsamına girmeyeceğini düşünmüştür. Hayvanlardaki acı algısını rahatsız edici olarak görmemesinin nedeni ise hayvanların insanlardaki gibi sinir sistemindeki bir yolakla prefrontal kortekse ulaşan acı iletisinden yoksun olmalarıdır. Yani prefrontal kortekse sahip olmayan hayvanların acı algısı onları rahatsız etmediğinden, bu hayvanlar ahlaki ilgi kapsamında değildir. Yalnızca insan ve insansı türlerin acıyı rahatsız edici bir biçimde deneyimlediklerini düşündüğünden dolayı yalnızca insanların ahlaki önemsenmesini gündeme getiren bu iddia, biyolojik farklılıklara dayanmaktadır. Bu durum evrimsel akrabalık delilinin biyolojik benzerliklere dayanarak hayvanlarla insanların benzer duygu

²⁷⁰ A.e., s. 375- 376.

²⁷¹ A.e., s. 384.

²⁷² Paul Schilder ve Stengel Erwin , "Asymbolia for Pain", Archives of Neurology & Psychiatry C. 25, No. 3, 1931, s. 598-600.

deneyimi yaşadığı iddiasına karşıttır. Çünkü biyolojik benzerliklere rağmen prefrontal korteks gibi biyolojik farklar da farklı deneyimlerin oluşmasına neden olmaktadır.

Yalnızca insanların acı deneyimledikleri başka durumlar da vardır. Örneğin insanların öz-farkındalık sahibi olması fakat hayvanların öz-farkındalığının olmaması hayvanların acı deneyimlerini insanlar gibi yaşamadıklarını düşündürmüştür.²⁷³ Hayvanlar, insanlar gibi özgür iradeli olmadıklarından dolayı ahlaki fail (*moral agent*) olarak görülmediği ve kötülük kasıtlı eylemde (*mens rea*) bulunamayacakları için hayvanların, insanlar gibi bilinçli olarak deneyimlemediklerine neden olarak gösterilmiştir.²⁷⁴ Yine hayvanların rasyonel olmaması da bilinçsiz bir deneyim olarak acılarının ve davranışlarının anlamsız olabileceğini düşündürmüştür.²⁷⁵ Yani öz farkındalıklarının olmaması, özgür eylemde bulunamıyor olmaları ve rasyonel olmamaları da hayvanların insanlar gibi acı çekmediklerini düşündüren, insana özgü niteliklerden görülmüştür. Acının rahatsız edici bir durum olarak ahlaki öneme sahip olması için öz-tanıma (*self-recognition*), öz-kimlik (*self-identity*) ve geçmişle şimdi arasında anı oluşturacak bir benlik hissi (*self-attribution*) gibi durumlar da gerekli görülebilmektedir.²⁷⁶ Pek tabii bazı hayvanlarda bunların varlığına ilişkin yapılan araştırmalar hayvanlarda da buna benzer durumların olabileceği ihtimaline dikkat çekebilir. Fakat bu durumda da yalnızca insana çok yakın insansılardan olan canlıların öz-farkındalık, özgür irade ve benlik hissine sahip olmaya aday oldukları, diğer canlıların ise bu hislere sahip olmamalarından dolayı benzer deneyimlere sahip olmadıkları düşünülebilir.

Sonuç olarak, hayvanlar ve insanlar arasındaki biyolojik farklılıklar insanlarla diğer türler arasında evrimsel yakınlıklar bulunmasına rağmen insanlar ve hayvanların farklı şekilde duygu deneyimi yaşadıklarını gösterebilmektedir. İnsan veya insansı olmayan türler dışında canlıların prefrontal korteksi olmaması nedeniyle acıyı aynı şekilde

²⁷³ Harrison, "Do Animals Feel Pain?", s. 35.

²⁷⁴ A.e., s. 36.

²⁷⁵ A.e., s. 37.

²⁷⁶ Miller, "Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?", s. 376.

deneyimlemedikleri iddiası bunu desteklemektedir. Yine insan türüne özgü öz farkındalık, özgür irade gibi farklılıklar da acı deneyiminin farklı şekilde deneyimlenebileceğini düşündürmesi nedeniyle bunu desteklemektedir. Bu nedenle Singer'in öne sürdüğü evrimsel akrabalık delili hayvanların da aynı insanlar gibi acı çektiklerini göstermek için yeterli değildir.

'Korteks yoksa acı da yoktur' argümanına itiraz edilebilir. Örneğin, prefrontal korteksin acının rahatsız edici olmasıyla ilişkilendirilmesi nedeniyle korteksi olmayan canlıların acıyı prefrontal korteksi olanlar gibi deneyimlemedikleri iddiasını desteklemeyeceği de iddia edilebilir. Prefrontal korteksi deneyimin niteliği için önemsiz gören bu yaklaşıma göre benzer deneyim için canlılarda aynı fiziksel yapıların bulunması gerekmemektedir.²⁷⁷ Yani farklı nöral yapıların aynı deneyimi oluşturacakları düşünülebilir.²⁷⁸ Nitekim burada önemli olan öznel deneyimin her ne yapıdan kaynaklanırsa kaynaklansın ortaya çıkmasıdır. Yani acı deneyimini benzer şekilde tecrübe eden canlıların sinir sistemi elemanlarının aynı olmasının gerekmediği iddia edilmektedir. Sinir sisteminin farklı elemanlarının benzer öznel bir deneyim olan acı deneyimini farklı canlılarda aynı şekilde ortaya çıkarabileceği iddia edilmektedir. Fakat eğer öznel bir deneyim evrimsel süreçte oluşan nöral yapıya özdeş olacak bir biçimde açıklanamıyorsa bu hem sinir sisteminin öznel deneyimi oluşturan lokalize yapılarla ilişkisini zayıflatacak nitelikte hem de bilincin sinir sistemiyle ilgili elemanlarından bağımsız düşünülebileceği düşüncesini güçlendirecek niteliktedir. Bununla ilişkili eleştirileri maddeci bilinç kuramı açısından sinir sistemini değerlendirirken dile getirmiştik. Bu bağlamda değerlendirildiğinde bu durumun, sinir sisteminin gelişmişliğine bağlı evrimsel yakınlık iddiasının da karşısında olduğu görülebilir. Nitekim eğer bilince veya öznel deneyime sahip olmanın nedeni öznel deneyimi açığa çıkardığı düşünülen benzer sinir sistemi elemanlarından kaynaklanmıyorsa, bu durumda öznel deneyime sahip olmanın koşulları oldukça genişletilebilir. Öznel deneyimi oluşturan bilinç her türlü nesneye veya canlıya atfedilebilir. Bu durumda her şeyin bilinci olduğunu düşünen panpsişizmin veya yaşayan

²⁷⁷ Browning, ve Birch, "Animal Sentience", s. 4.

²⁷⁸ Weary vd., "Identifying and Preventing Pain in Animals", s. 73.

her şeyi bilinçli kabul eden biopsişizmin²⁷⁹ tutarlı olabileceğini söyleyebiliriz. Yani birçok canlı türünün farklı biyolojik donanıma sahip olmasına rağmen benzer duygu deneyimini yaşayacaklarını da düşünebiliriz. Örneğin bitkiler, hayvanlar gibi bir sinir sistemi donanımına ve nöronlara sahip olmasalar da kendilerine özgü iletim sistemleri sayesinde hayvanlarla aynı duygu deneyimine sahip olabilirler.²⁸⁰ Dolayısıyla öznel deneyimi oluşturan bilincin, özelleşmiş bir sinir sistemi elemanına bağlı olmadan açıklanabilmesi her nesnenin ya da her canlının acı çektiğini söylemeyi de mümkün kılar. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, özel olarak sinir sisteminin elemanı olan prefrontal korteksin insanlarda acı deneyimini farklılaştırdığı düşünülüyorsa sinir sisteminin hiçbir elemanının acı deneyimini ortaya çıkarmak için zorunlu olmayacağı da düşünülebileceğinden, her nesnenin ya da canlının acıyla ilgili benzer bir deneyime sahip olabileceği iddia edilebilir. Burada belirleyici olan şey, bir nesneye veya canlıya öznel deneyimi oluşturan bilincin neye dayanarak atfedildiğidir.

Singer acıdan kaçma ve hazzı artırmayı benimseyen faydacı ahlak yaklaşımını benimsediğinden ve hayvanların da acı çekme kapasiteleri olduğu için ahlaki önemsenmesi gerekliliğini savunduğundan dolayı acının azaltılması gerektiğini düşündüğünden de bahsetmiştik. Fakat acı, evrimsel açıdan acının canlıyı korumaya ve onun hayatta kalmasını sağlamaya yönelik geliştirmiş olduğu bir adaptasyon olarak bilinmektedir.²⁸¹ Singer de acıyı türün devamlılığını sağlaması, hayatta kalması ve kendisine zararlı olabilecek şeylerden kaçması gibi türün faydasına olacak bir adaptasyon olduğu fikrine katılmaktadır.²⁸² Fakat acı evrimsel açıdan türün faydasına olabilirken iyi olanı elde etmek için kaçınılması gereken bir durum olarak görülmüştür. Acının organizma için evrimsel yararını belirlemenin zorluğu düşünüldüğünde ne tür bir acının ahlaki öneme sahip olacağı bu nedenle bir tartışma konusudur. Evrimsel fayda zarar dengesinden bakıldığında acının kaçınılması gereken durumlarını belirlemek zordur.

²⁷⁹ Hamilton ve McBrayer, “Do Plants Feel Pain?”, s. 92-93.

²⁸⁰ Bkz. Bununla ilgili eleştirilere Tezin 1.bölümünde çizgi çekme sorunu isimli başlık altında da yer verilmiştir.

²⁸¹ Harrison, “Do Animals Feel Pain?”, s. 32.

²⁸² Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 59.

Örneğin katekolaminlerden olan adrenalin, noradrenalin ve dopaminin salgısı kimi zaman acıyla ilgili olsa da bu hormonal yanıtların aynı zamanda haz alma deneyimlerine eşlik ettiği görülmektedir.²⁸³ Yani rahatsız edici, zararlı veya strese neden olduğu düşünülen durumlarla ilişkili hormonal yanıtlar aynı zamanda haz veren durumlarla da ilişkili olabilmektedir. Bu aslında türün çeşitli nedenlerle faydasına olabilecek acı deneyimini ve çoğu zaman mutlulukla ilişkilendirilen haz deneyimini oluşturan etmenleri belirsizleştirmektedir.

Zararlı uyaranlara karşı salgılanan hormonların ve verilen kimyasal yanıtların haz deneyimine eşlik etmesinde olduğu gibi belirsiz durumlar sinir sisteminde acı algısını ileten mekanizmayı aktive eden fakat organizma için yarar sağlayan durumlarda da bulunur. Örneğin insanda acı algısının iletimini sağlayan ve nosisepsiyon mekanizmasını aktif hale getiren kapsaisin maddesini hem bir acı hem de bir haz unsuru olarak görebiliriz. Acı biberin aktif maddesi olan kapsaisin acı tat algısına yol açan madde olarak bilinmektedir.²⁸⁴ Kapsaisin TRPV1 isimli nosiseptif ileti oluşturan ve acılı uyaranların iletilmesini sağlayan reseptör aracılığıyla etki ederek canlıda acı algısını oluşturmaktadır.²⁸⁵ Nosiseptif mekanizmayı aktive eden sinir lifleri aracılığıyla iletilen acı algısını oluşturan kapsaisin, aynı zamanda dokuda duyarsızlaşma ve uyaranların etkisini azaltma gibi analjezik özelliklere de neden olduğundan dolayı pek çok araştırmanın konusu olmuştur.²⁸⁶ Bu nedenle kalp damar ve sinir sistemi sağlığı açısından olumlu etkilerinden ve metabolizma üzerinde etkisi nedeniyle kilo kontrolüne katkı sağlamakta olduğundan bahsedilmektedir.²⁸⁷ Görülüyor ki fiziksel acı mekanizmasını aktif eden bir madde aynı zamanda organizmanın yararını sağlayacak işlevde olabilir. Kapsaisin nedeniyle oluşan acı tat, canlılar için hem bir haz unsuru hem de sağlık açısından fayda

²⁸³ Weary vd., “Identifying and Preventing Pain in Animals”, s. 73.

²⁸⁴ Surinder Kumar Sharma, Amarjit Singh Vij, Mohit Sharma, “Mechanisms and Clinical Uses of Capsaicin”, **European Journal of Pharmacology**, C. 720, No. 1–3, 2013, s. 55-62.

²⁸⁵ Barbara Frias ve Adalberto Merighi, “Capsaicin, Nociception and Pain”, **Molecules**, C. 21, No. 6, 2016 s. 6.

²⁸⁶ Janet Winter, Stuart Bevan ve Elizabeth A. Campbell, “Capsaicin and Pain mechanisms”, **British Journal of Anaesthesia**, C. 75, No. 2, 1995, s. 157.

²⁸⁷ Sharma, Vij ve Sharma, “Mechanisms and Clinical Uses of Capsaicin”, s. 55-62.

unsuru olabilir. Dolayısıyla acı, haz ve fayda gibi durumları nörofizyolojik veya nöroendokrin süreçlerle belirgin biçimde ortaya koymak zordur.

Evrimsel akrabalık delilinin hayvanlar ile insanların aynı duyguyu yaşadığını göstermesine engel durumlardan biri de hayvan modellerinin insan modelleriyle uyuşmamasıdır. Hayvan araştırmalarının insanlarla ilgili bilgi elde etmekte yanıltıcı olabileceğinden dolayı İslam filozofu İbn Sina insanlarla ilgili bilgi elde etmek için insanları hayvan araştırmalarına tercih etmek gerektiğini söylemiştir.²⁸⁸ Nitekim ilaçların ve çevresel etmenlerin etkisine bakılan hayvan araştırmalarının insana uyarlanması zorluğu görülmektedir.²⁸⁹ Bununla birlikte yalnızca hayvan modelleri, kimyasal ve çevresel etmenler değil aynı zamanda hayvanlarla ilgili acı algısı modellerinin insanlarla uyuşmaması da hayvanlar üzerinden insanlara dair bilgi elde etmede yanıltıcı olabilir. Örneğin hayvanlarda nöropatik ağrı modellerinin insanlardaki sonuçlarının tutarsız olduğu durumların bulunduğu ve bu modellerin klinik etkilerinin tutarlılığının da oldukça az olduğu düşünülmektedir.²⁹⁰ Dolayısıyla görülüyor ki biyolojik benzerliklere odaklanılarak kurgulanan hayvan modelleri, insanlardaki durumlarla tutarsızlık göstermektedir. Evrimsel akrabalık delili, sinir sisteminin gelişmişliğiyle ilgili olarak deneyimlerdeki benzerliği göstermeyi hedeflese de türler arasındaki biyolojik farklılıkların deneyimsel farklılıklara da neden olabileceği durumunu göz ardı etmiş görünmektedir.

Özetle bu bölümde sinir sisteminin yakın düzeyde gelişmişliğine göre canlıların benzer acı deneyimleri yaşadıklarını iddia eden Singer'in evrimsel akrabalık delilini inceledik. İnsanlar ve hayvanlar arasında önemli bir biyolojik farklılık olan prefrontal korteks sebebiyle insanların acı deneyimlerinin hayvanlardan farklı biçimde rahatsız edici bir durum olarak yorumlanabileceğini ifade ettik. Özellikle Michael Murray'in

²⁸⁸ Michael B. Bracken, "Why Animal Studies Are Often Poor Predictors of Human Reactions to Exposure". **Journal of the Royal Society of Medicine**, C. 102, No. 3, 2009, s. 120-122.

²⁸⁹ A.e.

²⁹⁰ James N. Campbell ve Richard A. Meyer, "Mechanisms of Neuropathic Pain", **Neuron**, C. 52, No. 1, 2006, s. 78.

hayvanların prefrontal kortekse sahip olmaması nedeniyle insanlar gibi rahatsız edici bir acı algısına sahip olmayabilecekleri ve bu durumun da hayvanların ahlaki önemsenmesini gerektirmediği iddiasını açıklamak önemli oldu. ‘Korteks yoksa acı da yok’ argümanı ile hayvanların insanlarla benzer evrimsel süreçten geçmelerine rağmen insanın biyolojik farklılıklarından dolayı farklı bir acı deneyimi yaşadığını gösterilmeye çalışıldı. İnsana özgü birçok farklılığın bulunması da hayvanlarla insanların benzer deneyime sahip olmadığını göstermekte etkili olmuştur. Yine hayvanlarda acı algısına dair çalışmaların ve hayvan modellerinin insanlarla uyumayan durumları hayvanların insanlarla benzer deneyime sahip olmadıklarını göstermek için önemlidir. Aynı zamanda acı ve hazzı belirleyen durumların bilinmesini bilimsel olarak zorlaştıran durumların olduğu da görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VEGANLIK, HAYVANLARIN AHLAKİ STATÜSÜ VE TEİZM

Günümüzde Singer tarafından hayvan refahı ile ilişkilendirilen veganlık, faydacı ahlak çerçevesinde gerekçelendirilmektedir. Singer, faydacı ahlakın ilkesi olan maksimum sayıda hissedebilir canlı için maksimum iyiyi hedeflemekte; hayvanların ve insanların refahını birlikte önemsemektedir. Bu nedenle ona göre veganlık hem hayvan hem de insan refahının konusudur. Singer'in veganlık veya vejetaryenlik ile ilgili iddialarının tartışılacağı bu bölümde öncelikle vejetaryenliğin kısa tarihinden ve vejetaryenliğin çeşitlerinden bahsedeceğiz. Antik dönem filozofu Pisagor'un vejetaryenliği benimsemesindeki nedenler veganlığın felsefeyle ilişkisini göstermek açısından önemli olacaktır. Ardından Singer'in vegan beslenmeyi faydacı ahlak açısından nasıl gerekçelendirdiğini açıklayacağız. Bundan sonra Singer'in navegan mazeret olarak hayvan refahına karşı konumlandığı teizme yönelik yaklaşımını açıklayarak hayvan refahı ve teizm ilişkisini tespit etmeye çalışacağız. Bununla birlikte Singer'in evrimden destek aldığını düşündüğümüz veganlık savunusuna evrimsel biyoloji ve faydacı ahlak açısından eleştiri sunacağız. Son olarak bu bölümde hayvanlar ve insanlar arasındaki uygun ilişkiyi belirlemek için teizm ile uyumlu olan insanmerkezci yaklaşım savunulacaktır.

3.1. Veganlık ve Singer'in Veganlık Gerekçelendirmesi

Vejetaryenlik antik dönemde dahi uygulaması olan bir beslenme şekli olmasına karşın onun felsefi disiplin altında etik olarak gerekçelendirilmesi ve bunun hayvanların ahlaki statüsüyle ilişkilendirilmesi modern dönemde başlamış görünmektedir. Peter Singer'in veganlık gerekçelendirmesi de modern dönem içerisinde veganlığın etik olarak benimsenmesinde oldukça etkili olan yaklaşımlardan olmuştur. Geçmiş dönemde vejetaryen yaşamın benimsenmesinde dini veya metafizik nedenler bulunurken Singer'in veganlık savunusu, hayvanların ve insanların faydasını eşit derecede önemseyen faydacı ilkenin pratik bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.1. Vejetaryenliğin Kısa Tarihi

Veganlık, vejetaryenliğin bir türü olduğundan veganlık yerine kimi zaman vejetaryenliğin kullanıldığı görülmektedir. Fakat vejetaryenlik, veganlıktan geniş bir kavram olup veganlığı kapsamaktadır. Vejetaryenlik Türkçede et-yemezlik olarak bilinmektedir.²⁹¹ Yani vejetaryenlik hayvan etinin diyetten çıkarıldığı beslenme şekli olarak görülmektedir. Buna karşın vejetaryen beslenmenin çeşitlerine göre birçok hayvansal besin kaynağını ihtiva ettiği de görülmektedir. Hatta bazı hayvanların etleri de vejetaryen diyetlere dâhil edilebilmektedir.

Lakto-ova vejetaryenlik; hayvansal kaynaklardan süt ve yumurta tüketenleri, lakto-vejetaryenlik; hayvansal kaynaklardan yalnızca süt ürünlerini tüketenleri, ova-vejetaryenlik; hayvansal kaynaklardan yalnızca yumurta tüketenleri, pesko-vejetaryenlik; süt ve yumurtaya ek olarak deniz ürünlerini tüketenleri, pollo-vejetaryenlik; hayvansal ürünlerden kanatlı hayvan etlerini tüketenleri ifade etmektedir.²⁹² Semi-vejetaryen diyetle ise kanatlı hayvan eti, deniz hayvanlarının eti, yumurta ve süt bulunur.²⁹³ Veganlık ise hiçbir hayvan ürününün tüketilmediği vejetaryenlik türüdür.²⁹⁴ Veganlığın bir türü olarak frutaryanlık da yalnızca meyvenin diyetle bulunduğu ve hiçbir hayvansal ürünün tüketilmediği vegan beslenmenin bir türü olarak karşımıza çıkar.²⁹⁵ Görüldüğü üzere vejetaryenliğin hiçbir türünde kırmızı et tüketilmemektedir. Buna karşın yumurta, süt, kanatlı hayvan etleri, deniz hayvanlarının etleri gibi birçok hayvansal kaynaklı ürünün dâhil edildiği bir beslenme şekli olarak vejetaryenlik birçok çeşidi vardır. Vejetaryen diyetin tipi ise hangi hayvansal ürünlerin diyetle bulunduğuyla belirlenmektedir. Vejetaryenliği hayvansal ürünleri ihtiva etmeyen bir diyet olarak görmek doğru olmayacaktır. Bununla birlikte vejetaryenliğin hayvansal ürünlerin diyetle azaltılmasını ve çıkarılmasını hedefleyen bir beslenme şekli olduğunu söyleyebiliriz. Veganlık ise

²⁹¹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Vejetaryenlik”, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/> 5 Ocak 2023.

²⁹² Ayşe Baysal “Vejetaryen Beslenmesi: Beslenme ve Sağlık Yönünden Değerlendirme”, **Beslenme ve Diyet Dergisi**, C. 24, No. 2, 1995, s. 185-186.

²⁹³ Tülay Özcan ve Serap Baysal, “Vejetaryen Beslenme ve Sağlık Üzerine Etkileri”, **Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 30, No. 2, 2016, s. 101-116.

²⁹⁴ Ayşe Baysal, “Vejetaryen Beslenmesi: Beslenme ve Sağlık Yönünden Değerlendirme”, s. 185-186.

²⁹⁵ **A.e.**

hayvansal hiçbir ürünün diyette içerilmediği bir beslenme şekli olarak yalnızca bitkisel kaynaklı besinlerden oluşan bir diyet olup vejetaryenliğin en katı biçimde uygulandığı türüdür. Günümüzde veganlıkla –hayvansal ürünleri tamamen diyetten çıkarmakla- genellikle hayvanlara yapılan kötülükleri boykot etmek ve hayvan refahını yüksek seviyeye taşımak hedeflendiğinden veganlık yalnızca beslenme ve sağlığın değil aynı zamanda etik tartışmaların da konusu olmuştur.

Veganlığın etik gerekçelerle benimsenmesi ve hayvan etiğinin veganlıkla ilişkilendirilmesi oldukça yenidir. Nitekim ilk vegan dernek olan Vegan Derneği (*The Vegan Society*) 1944 yılında kurulmuştur.²⁹⁶ Donald Watson tarafından İngiltere’de kurulan bu dernek; gıda, giyim, kozmetik ve benzeri sektörlerdeki birtakım uygulamalarla hayvan sömürsünü azaltmak için oluşturulmuş bir felsefeyi benimsemeyi ilke edinmiş ve hayvansal kaynaklardan tamamen veya kısmi olarak uzaklaşmayı hedefleyen vegan yaşamı savunduğunu bildirmiştir.²⁹⁷ Yani veganlık 20.yüzyılda Vegan Derneği ismiyle kurumsal bir kimlik kazanmış ve hayvanlara yapılan kötülükleri diyetle olduğu kadar tekstil ve kozmetikte de boykot etmeyi hedefleyen bir yaşam şeklinin benimsenmesini amaç edinmiştir. Bu bakımdan günümüzde veganlık çoğunlukla hayvan etiği tartışmaları kapsamında değerlendirilmektedir. Bununla birlikte sağlık nedenleri ve kültürel nedenler de vegan beslenmenin benimsenmesinde etkili olan psiko-sosyal faktörler arasında görülebilir.

Antik Çağ’da vejetaryenlik, modern dönemde etik tartışmaların gündeminde olan veganlıktan farklı nedenlerle kabul görmüştür. Vejetaryenliğe dair Avrupa’da en eski bilgiye milattan önceki tarihlerde bir dini grup olarak görülen Orfiklere ait belgelerde rastlanmış olup bu belgelerde hayvanların kurban edilmesinin, hayvanların etleri ve yumurta gibi hayvansal ürünlerin besin olarak tüketilmesinin yasaklanmasıyla ilgili bilgiler olduğu söylenmektedir.²⁹⁸ Bundan uzun bir müddet sonraya kadar ise

²⁹⁶ Clauss Leitzmann, “Vegan Nutrition: Past, Present, Future”, *The American journal of clinical nutrition*, 100 Suppl 1, 2014, s. 496.

²⁹⁷ The vegan Society, “Definition of Veganism”, (Çevrimiçi) <https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism> 28 Kasım 2022.

²⁹⁸ Clauss Leitzmann, “Vegan Nutrition: Past, Present, Future”, s. 496.

vejetaryenlikle ilgili belge bulunmadığı bildirilmiştir.²⁹⁹ Bu durum, Orfiklerden sonra Avrupa’da vejetaryenliğin çok uzun bir müddet gündemde olmadığını düşündürmektedir. Buna karşın, Avrupa kültürünün kendisini bağlı gördüğü Greko-Latin kültürde vejetaryen yaşamın örneklerinin bulunduğu söylenir. Örneğin Platon, Xenokrates, Apolloius, Ovid, Plutarch ve Pophrios gibi pek çok isim vejetaryenlikle birlikte anılırken özellikle matematikçi filozof Pisagor hayvan etiğiyle ilgili olan vejetaryenlik için önemli bir figür olarak görülmektedir.³⁰⁰ Fakat Pisagor, modern dönemdeki tartışmalardan farklı olarak vejetaryen etik tartışmalarında hayvanların insanlara biyolojik olan yakınlığından değil ruha dair inançlarından dolayı vejetaryen bir yaşamı benimsediğinden Avrupa’daki veganlık tartışmalarının çok uzağında bir pozisyonda konumlanmış görünmektedir.

Pisagor; ahlaki ve fikri yetilerin merkezi olarak gördüğü ruhun, rasyonel ve ölümsüz olduğunu düşünmüş olup onun işlediği günahlar nedeniyle bedene hapsedileceğine ve bu nedenle de ruhu yücelten eylemlerde bulunması gerektiğine inanmıştır.³⁰¹ Pisagor’un özellikle ruhun ölümsüzlüğüne dair inancı onun ruh göçünü (*reincarnation*) benimsemesinin de sebebidir. Pisagorcu ruh göçü inancına göre ruhlar insan ve hayvan bedenleri arasında geçiş yapabilirler.³⁰² Yine Pisagor’un ruh göçü inancına göre insanların ve hayvanların yakınlığı (*kin*) bulunduğundan o; hayvanları yemeyi yamyamlık, öldürmeyi ise tıpkı insanları öldürmek gibi cinayet olarak karşılanmaktadır.³⁰³ Dolayısıyla Pisagor’un ruh göçü inancı, onun hayvan etlerinin yenmesine ve hayvanların öldürülmesine karşı olma nedenidir. Ona göre ruh ölümsüzdür ve insanlardan hayvanlara doğru beden değiştirir. Bu nedenle o, hayvanları öldürmekten ve onları yemekten sakınmıştır.

Pisagor’un vejetaryen tutumunda hayvan bedeninde insan ruhuna rastlama kaygısı da bulunmaktadır. Öyle ki onun bir gün köpeğe zarar veren bir adamı durdurarak

²⁹⁹ A.e.

³⁰⁰ A.e., s. 497.

³⁰¹ Mary Ann Violin, “Pythagoras- The First Animal Rights Philosopher”, **Between the Species**, C. 6, No. 3, 1990, s. 123.

³⁰² Antony Kenny, **Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: I.Cilt Antik Felsefe**, Çev. Serdar Uslu, İstanbul, Küre Yayınları, 2017, s. 261.

³⁰³ Violin, “Pythagoras- The First Animal Rights Philosopher”, s. 123.

ona köpeğin acı veren sesinde bir arkadaşının sesini duyması nedeniyle bunu yaptığı söylenir.³⁰⁴ Bu durum da hayvanları öldürüp yemenin, hayvan bedenine geçiş yapmış bir insanın ruhuna rastlama kaygısına neden olduğu için Pisagor'un vejetaryen bir yaşamı benimsediğini göstermektedir. Bu yüzden onun ruha dair inançları, hayvanların hissedebilir olması nedeniyle ahlaki alanda önemsenmesi gerektiğini düşünen Peter Singer'in veganlık gerekçelendirmesinden oldukça farklı olarak metafizik bir nedene dayanmaktadır.

Pisagor'un yaşadığı dönemde etten kaçınmak veya et-yemezlik, Pisagorcuların yaşam tarzı olarak bilinse de Pisagorlular olarak adlandırılan Pisagor'un takipçilerinin her zaman katı vejetaryenlik uygulamadığı ve hem Pisagor'un hem de Pisagorcuların hayvansal bir besin kaynağı olmayan bakla türevi besinleri yemekten kaçındığı bilinmektedir.³⁰⁵ Bakla ve türevi besinlerin hem vejetaryen hem de vegan beslenmeye uyumlu bir besin kaynağı olduğu bilinmektedir çünkü bunlar bitkisel besin kaynaklarıdır. Bu bitkisel kaynaklı ürünlerin tüketilmemesi, diyetle vejetaryen uygulamaya tezat bir durum olmasa da hayvansal kaynaklı olmamaları nedeniyle uyumlu da değildir. Dolayısıyla bu durum da Pisagor ve Pisagorcuların vejetaryen yaşam felsefesinde dikkate aldığı hususun, hayvanların insana yakınlığı olduğu inancından değil de ruha ve nesnelere dair başka inançlarından kaynaklandığı düşüncesini desteklemektedir.

Vejetaryen beslenmenin Avrupa'dan ve Amerika'dan çok daha yüksek kabul gördüğü ve dünyada en yaygın olarak kabul edildiği yer, 2014 verilerine göre nüfusunun %35'inin vejetaryen olduğu bilinen Hindistan'dır.³⁰⁶ Hindistan'da Hinduizm dininin Vedalar (*Vedas*) öğretisinin, vejetaryen yaşam tarzının benimsenmesinde oldukça etkili olduğu düşünülmektedir.³⁰⁷ Bu nedenle, Hindistan'da da Pisagorculuğa benzer şekilde

³⁰⁴ Kenny, **Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: I.Cilt Antik Felsefe**, s. 261.

³⁰⁵ Colin Spencer, **The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism**, London, University Press of New England, 1996, s. 44.

Bkz. bu eserde Colin Spencer Mısır'da baklanın kutsallığı, favizm yaygınlığı, baklanın oy kullanma ve siyasetle ilişkisi, kadın cinsel organına benzerliği, yeniden doğum ve ölümle ilişkisine dair açıklamalardan bahsetmektedir. Bakla çeşitlerine ilişkin de bilgi vermektedir.

³⁰⁶ Leitzmann, "Vegan Nutrition: Past, Present, Future", s. 496-499.

³⁰⁷ Michael Allen Fox, **Deep Vegetarianism**, Philadelphia, Temple University Press, 1999, s. 134.

günümüzdeki etik veganlık tartışmalarından farklı olarak, dinî veya metafizik nedenlere dayanan vejetaryenliğin benimsendiği görülmektedir. Yine, Hindu öğretisinde de ruh göçü fikrinin etkili olduğu pek çok kişi tarafından bilinmektedir. Bu durum, Hindu öğretisinde de Pisagor'un ruh göçü öğretisine benzer şekilde hayvan bedenlerinde insan ruhunun olabileceği fikrinin bulunmasından kaynaklı olabilir. Yahut hayvanlara veya onların ruhlarına kutsi değer atfedilmesiyle ilişkilendirilebilir.

Peter Singer; Hindu toplulukların çok uzun süredir vejetaryen beslenmesini, vejetaryen beslenmenin sağlık açısından problemli olmadığını göstermesi nedeniyle önemli görmektedir.³⁰⁸ Çünkü dünyada en çok vejetaryen topluluğun bulunduğu Hindistan'da bu kadar çok sayıda insan vejetaryen bir yaşamın sürdürülebiliyor ve sağlık problemi yaşamıyorsa bu, vejetaryen beslenmenin uygulanmasında sağlık açısından bir problem oluşturmayacağını gösterir nitelikte görülmüştür. Ek olarak Singer, Hristiyanlık'ı ve Roma kültürünü insana özel bir konum atfetmesi nedeniyle suçlu bulurken yaşamın her türünün kutsal olduğu doğu dinlerinin, Hristiyanlık'tan farklı olarak diğer canlıları da önemseydiğini dile getirmektedir.³⁰⁹ Muhtemeldir ki, burada Hinduizm veya Budizm kastedilmektedir. Singer'in ilerde bahsedeceğimiz Yahudi-Hristiyan geleneğe karşı getirdiği eleştiriler dikkate alındığında onun, Hinduizm'i İbrahimî dinlerden farklı olarak hayvan refahı adına daha olumlu bir yere konumlandığı düşünülmektedir.

Özetle, Avrupa'da son dönemde ortaya çıkan veganlık savunuları oldukça yenidir. Felsefenin antik döneminde Pisagor'un vejetaryenliğinin de Hindistan'daki vejetaryenliğin de benimsenmesinde metafizik nedenler bulunduğundan dolayı geçmiş dönem vejetaryenliği günümüzdeki hayvan refahı savunuları kapsamında değerlendirilemez. Ayriyeten, literatüre bakıldığında vejetaryenliğin antik dönemden günümüze kadar pek çok isimle ilişkilendirildiğini görmekteyiz. Örneğin, Hindu filozoflar, Roma yöneticilerinden Seneca, Yunan filozoflardan Empedokles, Plotinus, Porphyrys, Platon'un öğrencileri ve Neo-Platonistler gibi birçok kişiye veya gruba

³⁰⁸ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 315.

³⁰⁹ **A.e.**, s. 293.

rastlamak mümkündür.³¹⁰ Peter Singer de antik dönemde Ovidius, Seneca, Porphyrios, Plutarkhos, Hristiyan Orta Çağı sonrasında Leonardo da Vinci, Giordano Bruno, Michel de Montaigne, Voltaire ve Jean-Jacques Rousseau gibi pek çok ismi hayvanlara yapılan zulmü eleştirmesi nedeniyle önemli bulmuştur.³¹¹ Fakat tarihsel araştırmaların zorluğu bir yana, bu düşünürleri vegan ya da vejetaryen olarak adlandırmak için en azından yaşam boyu nasıl beslendiklerini bilmeye yarayacak kaynaklara ulaşmak gerekmektedir. Nitekim bunların etik vejetaryenlik kapsamında değerlendirilmesi için veganlığın sistematik bir düşünme süreci sonucunda hayvanların ahlaki statüsü ile ilişkilendirilerek gerekçelendirildiğini görmeye ihtiyacımız vardır. Oysa birçok kaynakta etik vejetaryenlik ile ilişkilendirilen Pisagor'un dahi kendi yazdığı herhangi bir şey günümüze ulaşmamıştır.³¹² Üstelik Pisagor takipçilerinin bakla türlerini tüketmemek gibi bir yaklaşım sergilemesi, vejetaryenliğin besin kaynaklarıyla da uyumlu görünmemektedir. Bununla birlikte, bitkileri ağırlıklı olarak tüketmenin ve hayvanlara yapılan kötülükleri dile getirmenin bir veganlık savunusu olduğunu söylemek de oldukça zordur. Dolayısıyla, felsefe tarihinde vejetaryenliğin ilk örneğinin Pisagor olduğunu söylemek, Hindu öğretilerin vejetaryenlikte etkili olduğunu görmek ve vejetaryenlikle birçok düşünürü ilişkilendirmek mümkün olsa da bunlar günümüz etik veganlığından oldukça farklı nedenlere dayandığından günümüzdeki etik tartışmalar kapsamında görülmemelidir. Doğal şartlar, kültürel etmenler veya metafizik inançlar nedeniyle vejetaryenliğin benimsenmesi bu tartışmaların dışındadır. Etik veganlık, vegan derneğinin kuruluşundan itibaren bakıldığında hayvan etiğiyle ilişkili olup oldukça yenidir ve günümüzde Peter Singer de bu tartışmaların önde gelen isimlerinden olmuştur.

³¹⁰ Bkz. Antony Kenny, **Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: I.Cilt Antik Felsefe**, s. 262-263. Empedokles'in Pisagorla benzer şekilde ruh göçü anlayışına sahip olduğu, ruh geçişinin ise yalnızca hayvanlara değil bitkilere de benzer şekilde olduğundan bahsetmektedir.

³¹¹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 296-309.

³¹² John Davis, World Veganism, past present and future, **International Vegetarian Union**, 27 Aralık 2012, s. 8, (Çevrimiçi) <https://ivu.org/history-legacy-pages/world-veganism-past-present-and-future.html> 3 Ocak 2023.

3.1.2. Singer'in Veganlık Gerekçelendirmesi

Singer vejetaryen olmanın değerini şöyle tarif eder: “Vejetaryen olmak, gerek insan dışı hayvanların öldürülmesine gerekse onlara acı çektirilmesine son verme yönünde atılacak, pratik değeri ve etkinliği son derece yüksek bir adımdır.”³¹³ Singer'in tanımında vejetaryenliğin, ahlaki kötülük olan türçülüğe karşı pratik bir uygulama olarak sunulduğu görülür. Nitekim Singer türçülük fikrine karşı olan pratiğin sınıai hayvan üretiminin sonlandırılması ve insanların hayvansal bir şey içermeyen vegan beslenme tarzına uyum sağlaması olduğunu söyler.³¹⁴ Dolayısıyla vejetaryenlik, hayvanların sınıai araçlarla öldürülmesine ve acı çektirilerek deneylerde kullanılmasına karşı bir boykot biçimi olarak görülmektedir. Bu sayede maksimum hissedebilir sayıda hayvan için maksimum iyilik sağlanabilecek ve hayvanların acıları azaltılabilecektir. Dolayısıyla Singer'in savunduğu vejetaryenlik, insana düşen ahlaki bir sorumluluk olarak hayvanların acısının azaltılmasını ve iyiliğin arttırılmasını sağlayan pratik bir uygulamadır.

Her ne kadar çoğunlukla hayvan refahı savunusunda veganlığı vurgulasa da Singer'in, kendisini katı bir vegan olarak tanımladığı söylenemez çünkü kendisi vejetaryenliğin katı bir formu olan veganlığı tam anlamıyla uygulamadığını ifade etmektedir. O, **Neden vegan? Etik Beslenme** kitabında sert kabukluları, serbest gezen tavukların yumurtalarını tükettiğini ve vegan beslenmeye dini muamele yapmadığını ifade ederek kendini “esnek vegan” olarak tanımlamıştır.³¹⁵ Yine onun özellikle sert kabuklu deniz canlılarından ve serbest gezen tavuklardan besin olarak yararlanılabileceğini düşünmesi bu hayvanların bilişsel gelişmişlik düzeyi ile yakından ilgilidir. Nitekim ona göre, hissedebilir ve evrimsel açıdan insana yakın gelişmişlik düzeyine sahip olan canlıların acı ve haz kapasitesi olduğundan yalnızca onların acıları önemsenmeliydi. Dolayısıyla o, hissetmediği düşünülen canlıları besin kaynağı olarak kullanmanın ahlaki bir kötülük içermeyebileceğini düşünmüştü.

³¹³ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 255-256.

³¹⁴ **A.e.**, s. 73.

³¹⁵ Peter Singer, **Neden Vegan? Etik Beslenme**, Çev. Pınar Şengül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2021, s. 14-15.

Onun esnek vegan olmasında faydacı yaklaşımın evrensel bir ilke tayin etmeksizin sonuçlara göre karar vermesi de etkilidir. Nitekim Singer'in benimsediği faydacı ahlak yaklaşımı, evrensel ahlak teorilerinden olan deontolojik teorideki gibi niyetlerle değil eylemin sonuçlarıyla ilgilenmekte ve bir durumu idealize etmeden, eylemin bulunduğu şartlara göre şekillenmesini dikkate alarak iyi ve kötüyü belirlemektedir.³¹⁶ Yani Singer'in faydacı ahlaka dayalı savunduğu beslenme uygulamasında bir hayvanın bulunduğu şartlara göre besin olarak tüketilip tüketilmeyeceği belirlenmektedir. Örneğin, Singer'e göre çiftliklerde gezen tavuklar sınıai araçlarla üretilen tavuklara kıyasla daha iyi şartlarda olduğundan o sınıai hayvancılıkla üretilen tavuk yumurtaları yerine köy yumurtalarının tercih edilebileceğini söylemektedir.³¹⁷ Bu da tavuklara sınıai çiftliklerde eziyet edilmeleri ve acı çektirilmelerinden dolayı yumurtalarından faydalanılmasının onların acılarını arttıracaklarını düşünmesinden kaynaklanır. Bunu destekler biçimde yine serbest gezen tavuklar eğer yumurtalarını çok önemsemiyorsa onların yumurtalarını besin olarak kullanmanın bir problem olmayabileceğini, fakat sınıai hayvancılıkla üretilen yumurtaların hayvanların hayatlarını zorlaştıracığından dolayı köy yumurtasını tercih etmenin daha iyi olduğunu ifade etmektedir.³¹⁸ Bu, hem tavukların bilinç durumlarıyla hem de yaşam şartlarıyla ilişkilidir.

Ona göre, kötü yaşam şartları sunan fabrikalardaki tavukların küçük kafeslere sıkıştırılıp sinir ağlarıyla dolu olan gagalarından kesilerek öldürülmesi tavukların acılarını arttırdığı için sınıai hayvancılık yoluyla sunulan tavukları besin olarak tüketmek ahlaki kötülüktür.³¹⁹ Buradan da Singer'in vejetaryenliği faydacı ahlaka uygun biçimde şartlara ve sonuçlara bağlı olarak savunduğu görülmektedir. Eğer eylemin sonucunun hayvanın bilinç durumuna bağlı olarak acıyı arttırdığı düşünülüyorsa eylem ahlaki olarak kötü, mutluluk veya faydayı arttırdığı düşünülüyorsa ise eylem ahlaki iyi olarak görülmektedir. Yani herhangi bir evrensel bir ilke tayin etme çabası söz konusu değildir. Singer; ahlaki bir uygulama için sorulması gereken sorunun, “et yemek doğru mu?” gibi evrensel bir

³¹⁶ Singer, **Pratik Etik**, Çev. Nedim Çatlı, İstanbul, İthaki Yayınları, 2021, s. 21.

³¹⁷ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 277.

³¹⁸ **A.e.**, s. 275-277.

³¹⁹ Singer, **Neden Vegan? Etik Beslenme**, s. 84.

şekilde olmamasını fakat “Hangi durumlarda o eti yemek doğru?” şeklinde olmasını bu nedenle önemsemiştir.³²⁰ Dolayısıyla Singer’in katı bir biçimde vegan olmamasının nedeni, hayvanların üretilme şeklinin sonuçlarını ve hayvanların bulunduğu şartları algılayacak bilinç düzeyini dikkate alan faydacı ahlak yaklaşımına sahip olmasıdır. O, sınıai çiftliklerde hayvanların acı çektilirerek öldürüldüğünü düşündüğü için özellikle sınıai hayvan ürünlerini boykot etmeyi önemsemiştir. Aynı zamanda o, bu denli çok sayıda hayvanın etinden ve ürünlerinden faydalanmanın sınıai çiftlikler olmazsa mümkün olmayacağını düşündüğü için sınıai hayvansal ürünleri satın almayarak vegan beslenmeyi bu hayvancılık biçimini boykot etmenin tek yolu olarak görmüştür.³²¹ Onun sınıai hiçbir hayvansal ürünü tüketmemek gibi bir yaklaşıma sahip olduğu fakat sınıai olmayan hayvan ürünlerinin belli koşullarda tercih edilebileceğini düşündüğü söylenebilir. Aynı zamanda kanatlı hayvanların yumurtaları ve bazı kabuklu deniz hayvanlarının besin olarak tüketilebileceğini düşünmesinde de yine bu hayvanların bilinç düzeylerinden dolayı insanlar gibi acı çekmediği fikri yatar.

Singer, veganlığı yalnızca hayvanların ahlaki alanda önemsenmesini sağladığı için savunmamaktadır. Nitekim onun benimsediği faydacı ahlak, maksimum sayıda insan için maksimum iyiyi hedeflerken yalnızca hayvanların iyiliğini hedefleyecek olsaydı insanların fayda ve mutluluğunu önemsemediğinden dolayı faydacı yaklaşımla uyumsuz bir tez olurdu. Bu nedenle onun, faydacı ahlakın vegan beslenmenin insanlar için de iyi olduğunu göstermesi gerekmektedir ki Singer de bunu göstermeye çalışmıştır. Onun vegan beslenmeyi faydacılık açısından tutarlı olarak görmesinin nedeni, vegan beslenmenin insan türünün de faydasına olduğunu düşünmesidir. O, vegan beslenmekle et tüketmek arasında insanın faydası açısından hiçbir fark olmadığını iddia etmektedir.³²² Buna paralel bir biçimde hayvansal kaynaklardan besin elde etmeyi bırakmak ona göre hayvanların faydasına olduğu kadar insanların da faydasına olduğundan dolayı hayvan özgürleşmesi hareketinin aynı zamanda insan özgürleşme hareketi olduğunu söyler.³²³

³²⁰ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 255.

³²¹ **A.e.**, s. 254-255-257.

³²² **A.e.**, s. 331.

³²³ **A.e.**, s. 45.

Yani hayvansal kaynaklardan özellikle etin tüketiminin bırakılmasıyla insanların refahı yükseleceğinden dolayı veganlık veya vejetaryenlik, sınıai araçlarla yaşamı kötüleştirilen hayvanların refahını önemsedığı gibi insanların da refahını önemsemektedir. Bu nedenle o, vejetaryen olmanın insanların kendilerinden bir şey feda etmesi olmadığını söyler.³²⁴ Çünkü zaten vejetaryenlikle insanlar kendi faydalarını ve iyiliklerini arttıracaktır. Hatta veganlığın zor olmayan, insanlara enerji kaybettirmeyen ve ucuz bir beslenme şekli olması nedeniyle hayvan refahını önemsemeyenler için bile faydalı olduğunu söylemiştir.³²⁵ Yani hayvan refahı önemli olsun veya olmasın Singer'e göre veganlık zaten insanlar için en ideal beslenme şeklidir çünkü veganlığın hayvan refahını önemsemeyenler için bile iyi olduğunu söylemesi onun vegan beslenmeyi diğer beslenme çeşitlerinden daha faydalı olması nedeniyle ön planda tuttuğunu gösterir. Nitekim eğer iki durum arasında gerçekten bir fark bulunmadığını düşünseydi vejetaryenliğin ek bir fayda sağladığını ve hayvan refahını önemsemeyen insanlar için bile vegan beslenmenin iyi olduğunu iddia etmezdi.

Vejetaryen veya vegan beslenmenin insanın faydasına olduğunu ve insanın kendisi adına bir fedakârlıkta bulunmadan vegan beslenerek iyiliğini sağlayacağını söylemek için veganlığın insan sağlığına iyi olduğunu delillendirmeye ihtiyaç vardır. Kuvvetle muhtemeldir ki insan sağlığını riske atmak veya insanlara beslenmeden kaynaklı hastalıklarla acı çektirmek faydacı ahlak teorisinin prensipleriyle uyumlu değildir. Nitekim acı, faydacı ahlaka göre maksimum sayıda birey için azaltılması hedeflenen bir durumdur. Bu bakımdan Singer, faydacı ahlak açısından vejetaryen beslenmenin insanların yararına olduğunu düşünmekte ve bunu hayvan refahını önemsemeyenlere bile tavsiye etmekteydi. Çünkü o, vegan beslenmenin sağlık açısından uygun olduğunu ve insan için yeterli besin miktarını sağlayabileceğini düşünmektedir. Nitekim süt ve yumurta dâhil olmak üzere hiçbir hayvansal ürün tüketmeden de yeterli beslenmenin mümkün olduğunu iddia etmiştir.³²⁶ Dolayısıyla ona göre bir insan, kırmızı et ve diğer etleri diyetinden çıkarmaya ek olarak hayvanlardan elde edilen sütü ve yumurtayı dahi

³²⁴ A.e., s. 269.

³²⁵ A.e., s. 331.

³²⁶ A.e., s. 275.

diyetinden çıkarsa yine de yetersiz beslenmiş olmayacaktır. Bu nedenle ona göre en katı formda uygulanan veganlık dahi insan sağlığını riske atmayan bir beslenme biçimi olarak görülür.

Vegan olmanın sağlıklı olduğu ile ilgili tartışmalarda en başta etin gerekliliğiyle ilgili iddialar göze çarpar. Nitekim en esnek formda vejetaryenlik uygulamalarında dahi kırmızı etin diyetten çıkarılması hedeflenmektedir. Singer'e göre etin sağlık açısından vazgeçilmez olmadığı beslenme uzmanlarının dahi artık tartışmayı bıraktıkları ve üzerinde ittifak ettikleri bir konudur.³²⁷ Yani ona göre bir insanın sağlıklı olmak için hiç et tüketmesi gerekmez ve beslenme bilimindeki otoriteler etin diyetten çıkarılması durumunda kişinin yeterli beslenmeyi sağlayamaması konusunda artık kaygılı değildir. Bununla birlikte o eti diyetten çıkarmanın zararı olmasının aksine faydasının olduğunu ve bazı hastalıklardan koruduğunu iddia etmektedir. Çünkü o, etin kolon kanseri riskini de arttırdığı düşünülmektedir.³²⁸ Bunu etin zararlı etkilerinden biri olarak göstermiştir. Yine ona göre etin başka bir zararlı etkisi de kalp hastalıklarıyla ilgilidir. Etin yüksek kolesterole sahip olmasından dolayı kalp sağlığı açısından riskli olduğunu ve Amerikan Kalp Birliği'nin bu nedenle et tüketimini azaltmayı önerdiğini ifade etmiştir.³²⁹ Dolayısıyla ona göre kırmızı et, hem kolon kanserine neden olduğu hem de kalp sağlığını riske attığı için sağlık açısından risklidir. Bu nedenle eti diyetten çıkarmak insanın faydasıdır. Aynı zamanda etin diyetten çıkarılmasıyla yetersiz beslenme de olmayacaktır.

Etin protein açısından önemli olduğuna ilişkin iddiaları cehaletten kaynaklı gören Singer, Britanya Tıp Akademisi'nin açıklamasını da örnek göstererek temel proteinlerin uygun bir biçimde diyetle karıştırılmasıyla yeterli beslenmenin bitkisel kaynaklı besinlerle de sağlanabileceğini söyler.³³⁰ Yani Singer'e göre etin tek protein kaynağı olarak görülmesi beslenme konusundaki bilgisizlikten kaynaklanır. Sağlık otoritelerince önerilen

³²⁷ A.e., s. 288.

³²⁸ A.e., s. 279.

³²⁹ A.e., s. 281-286.

³³⁰ A.e., s. 283.

uygulamalar dikkate alındığında ve bitkisel besin kaynaklarının uygun bir karışımı sağlandığında yeterli miktarda protein almak et olmadan mümkündür. Dolayısıyla et, kanser ve kalp hastalıklarıyla ilişkili olarak sağlık açısından riskli olması nedeniyle zararlı olduğundan dolayı eti diyetten çıkarmak hem hastalıklara karşı risklerden korunmakta etkilidir hem de et tek protein kaynağı olmadığından dolayı vegan beslenmek protein alımını riske atmayacaktır. Yani ona göre diyetten etin çıkarılması sağlık açısından iyidir ve bitkisel kaynaklardan da etteki gibi protein alınabilir.

Etin yalnızca sağlık açısından riskli olması değil, aynı zamanda çevre açısından olumsuz etkilerinin olması ve ekonomik olarak verimsiz olması da Singer'in hayvan eti üretimini insanlar için kötü olduğunu iddia etmesinde önemli olmuştur. Ona göre hayvanları beslemek için üretilen protein miktarı hayvan etlerinin besin olarak tüketildiği duruma göre daha verimsizken, bitkisel protein üretimi daha verimli olduğundan dolayı hayvan üretmekle boşa harcanan kaynaklar bitki tarımına aktarılırsa açlık ve yetersiz beslenme sorunları çözülebilir.³³¹ Dolayısıyla hayvan eti üretmek için gerekli olan kaynakları kullanıp hayvan eti tüketmek yerine bu kaynakları bitki yetiştiriciliği için kullanmak tarım açısından daha verimli olacaktır. Bu da yine insanların faydasına olacaktır çünkü hem bu şekilde hayvan üretmek için kaybettiğimiz protein miktarı bitkilerden daha fazla elde edilecek hem de açlıkla ilgili sorunlar çözülebilecektir. Bununla birlikte o, hayvan etlerini üretmek için kullanılan suyun çok fazla olmasının verimsiz bir üretime neden olduğu, hayvansal et üretiminin su kirliliğine sebep olduğu ve ormanların yok edilmesiyle karbon salınımında artışa neden olduğu gibi olumsuz etkilerden de bahsetmektedir.³³² Yani sonuç olarak Singer'e göre et sağlık için zararlı olmasının yanı sıra etin üretimi de ekonomik ve ekolojik olarak verimsizdir.

Vegan beslenme yalnızca hayvansal etin değil diğer hayvansal kaynakların da diyetten çıkarılmasıyla uygulandığından dolayı Singer, yumurta ve süte dahi ihtiyaç olmadığını iddia etmişti. Bu açıdan hayvan eti kadar diğer hayvansal kaynakların da

³³¹ A.e., s. 262-263.

³³² A.e., s. 265-267.

diyetten çıkarılmasının insan sağlığı için iyi olduğunu göstermesi gerekmekteydi. Fakat Singer'in süt ürünlerinden vazgeçmeyi hayvanların acı çektilirip çektilirilmemeleriyle ilgili olarak zorunlu görmediği düşünülebilir. Nitekim Singer süt üretiminin inekler ve yavruları için acı verici olabileceğini dikkate alarak süt yerine kolay bulunan soya sütünü, peynir ve dondurma gibi yiyecekler yerine ise tofuyu önermekte³³³ fakat tüm süt ürünlerinden vazgeçmenin bir zorunluluk olmadığını ifade etmektedir.³³⁴ Dolayısıyla süt üretiminden kaçınma yine faydacı ahlakın sonuçları dikkate alan yaklaşımına göre şekillendiğinden dolayı diyetten süt ürünlerinin ve yumurtanın çıkarılması hayvanların acılarının azaltılması açısından değerlendirilmiştir. Bu nedenle de etin sağlık zararları gibi süt ürünleri ve yumurtanın sağlık zararı olduğuna ilişkin sütsüz yaşam savunusu **Hayvan Özgürleşmesi** kitabında yapılmamıştır. Bu kitabından yaklaşık 25 yıl sonra kaleme aldığı **Neden Vegan? Etik Beslenme** kitabında ise Singer, süt veren ineklerin fabrika şartlarının oldukça kötü olmasından, zorla hamile bırakılmalarından, ailelerinden ayrılmalarından ve cinsiyete bağlı olarak öldürülmelerinden dolayı fabrikasyon sütlerin kötü bir seçim olduğunu ifade etmiştir.³³⁵ Dolayısıyla Singer'in son döneme daha yakın düşüncesine göre süt ürünlerinden vazgeçmek de sınai süt üretiminin hayvanlara yaptığı kötülükleri azaltmak adına önemlidir.

Hayvansal kaynakların diyetten çıkarılması, sağlık açısından bir sorun oluşturmaması nedeniyle insanın faydasına karşı görülmemektedir. Fakat hayvansal kaynaklardan yumurta ve sütü diyetten çıkarmanın eti diyetten çıkarmakla elde edilen sağlık yararlarına benzer yararı bulunduğuna ilişkin bir kararlılık söz konusu değildir. Bununla birlikte hayvansal kaynakları tüketmemenin tek riskli olduğu konuyu B12 vitamin eksikliği olduğunu düşünen Singer; deniz yosunu, tempeh gibi farklı bitkisel kaynaklardan da üretilebilecek olan B12 tabletlerini almayı önerir.³³⁶ Bu da ona göre hayvansal kaynaklardan vazgeçmenin tek riskini ortadan kaldırılabilir. Böylece hem etin

³³³ A.e., s. 276.

³³⁴ A.e., s. 277.

³³⁵ Singer, **Neden Vegan? Etik Beslenme**, s. 85.

³³⁶ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 284.

hem de diğ er hayvansal kaynakların diyetten çıkarılmasının insanın fayda ve mutluluğunu azaltmadığı ve vegan beslenmenin insanların da faydasına olduğu Singer tarafından gerekçelendirilmiştir. Özellikle, sağlık zararları nedeniyle etin diyetten çıkarılması insanın faydasına görölmüş ve böylece veganlık faydacı ahlak teorisiyle uyumlu görölerek desteklenmiştir.

Sonuç olarak veganlık, modern dönemde Peter Singer tarafından hayvan etiğine dair bir gerekçelendirme olarak geçmiş dönemdeki dini veya metafizik nedenlere dayanan veganlıktan farklıdır. Faydacı ahlak açısından veganlığı savunan Singer, etle birlikte süt ve yumurta gibi diğ er hayvansal kaynakların diyetten çıkarılmasıyla sıhhi, ekolojik ve ekonomik açılardan insana faydanın sağlanacağını iddia etmiştir. Aynı zamanda onun savunusu katı bir veganlık savunusu olmadığından o, hayvanların bulunduğu şartlara ve bilinç durumlarının bu şartlardan nasıl etkileneceğine göre bir beslenme tercihi yapmayı önermiştir. Buna karşın o, genel sağlık için iyi olması nedeniyle hayvan refahını önemsemeyenler için bile veganlığın faydalı olduğunu söylemiştir.

3.2. Teizm ve Hayvan Refahı

Singer'in veganlık gerekçelendirmesi dikkate alındığında görölür ki günümüzde hayvan etiği tartışmaları hayvan bilincine ve bilimsel verilere dayalı olarak gelişmektedir. Bu tartışmalar dinî veya metafizik nedenlere dayalı bir yaklaşımdan uzaktır. Bu bakımdan Singer, dinî ve metafizik öğretilerin ahlaki alanda söz sahibi olmadığını düşünmekte ve veganlığa gelebilecek itirazlar arasında dine yer vermektedir. Aynı zamanda o, tıpkı Aristoteles, Kant ve Descartes'i türcü olmakla itham ettiği gibi Orta Çağ dinî düşüncesini ve Orta Çağ felsefecilerini de türcü fikirlere sahip olmaları nedeniyle hayvan refahı karşıtı olmakla eleştirmektedir. Bununla birlikte, Kötülük Problemi ve Evrim Teorisi gibi teizme yöneltilen birçok eleştiri, ateist bir felsefeci olan Singer tarafından da desteklenmektedir. Bu bölümde Singer'in Teizm'e yönelik eleştirilerini açıklayarak hayvan refahıyla ilişkisi bakımından onun dini nasıl yorumladığını değerlendirmeye çalışacağız.

3.2.1. Navegan Mazeret Olarak Teizm

Singer veganlığa karşı çağımızda iki mazeretin olduğunu söyler. Bunlardan biri ilahi mazeret, diğeri ise doğa mazeretidir.³³⁷ İlahi mazeret, her ne kadar insanlar et yemeden de hayatta kalabiliyor olursa olsun Tanrı'nın izninden dolayı hayvanları öldürüp yemeyi ahlaki olarak doğru kabul etmek gerektiğini öne sürmektir.³³⁸ Bu yaklaşım Tanrı'nın izniyle eylemleri iyilik ve kötülük ile ilişkilendirdiğinden, teizmin Tanrı'dan kaynaklı ahlak anlayışını kast ediyor görünmektedir. Doğa mazereti ise doğanın işleyişinin zayıfların avlanmasıyla sürdüğünü, insanların da hayvansal besinlere ihtiyacı bulunduğunu veya insanın doğasına uygun olması nedeniyle onun hayvanları öldürüp yiyebileceğini iddia etmektir.³³⁹ Dolayısıyla vegan olmaya karşı iki argümanın belirgin olarak karşımıza çıktığını söyleyen Singer; bunlardan birinin Tanrı'nın izni, diğerrinin ise doğanın işleyişi olduğunu söylemiştir. O, bu iki durumu da hayvanların öldürölüp besin olarak kullanılabilmesi için ikna edici bulmamıştır. Bu nedenle onları vegan olmaya karşı 'mazeretler' olarak nitelendirmiştir.

Singer, veganlığa karşı mazeretler üzerinden Tanrı'dan kaynaklı ahlak düşüncesinin bir eleştirisini sunmaktadır; çünkü o ahlaki alanda özellikle dinin etkili olmaması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre: "Geçmiş nesillerin hayvanlara yaklaşımı artık ikna edici değil; çünkü bu yaklaşım artık geçerliliği kalmayan -dini, ahlaki ve metafizik- varsayımlara dayanıyordu."³⁴⁰ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere o, ahlaki alanda metafizik veya dini teorilerin ikna edici olmadığını ve hayvan etiği tartışmalarında da bunların önemi olmadığını düşünür. Buna paralel biçimde ona göre Tanrı'nın buyrukları sayesinde hayvanlardan faydalanabileceğimiz yönündeki İslam, Hristiyanlık veya Musevilik'e ait dini inançlar dikkate alınmamalı ve hayvanların ahlaki alandaki durumu bunlardan bağımsız olarak değerlendirilmelidir.³⁴¹ Yani ona göre metafizik veya dini

³³⁷ A.e., s. 315-317.

³³⁸ A.e.

³³⁹ A.e.

³⁴⁰ A.e., s. 287.

³⁴¹ Singer, *Neden Vegan? Etik Beslenme*, s. 82.

ahlak teorileri artık geçerli olmadığı gibi genişletilmiş teizmin örnekleri olan İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlık da hayvan etiğinde etkisiz olması gereken inanç sistemleridir.

Özetle Singer, veganlığa karşı Tanrı'nın izni ile hayvanların öldürülebileceğine dair sunulan gerekçeyi geçersiz bulmaktadır. Veganlığa karşı doğanın işleyişine yönelik itirazları kabul etmediği gibi Tanrı'nın iznine dayalı itirazları da kabul etmemektedir; çünkü o Tanrı'yla ilişkili ahlak teorilerinin ahlaki alanda söz sahibi olacak yeterlilikte olmadığını düşünmektedir. Aynı zamanda o, Tanrı'ya dayalı ahlakın veganlığa ve hayvan refahına karşı olduğunu düşünmektedir.

3.2.2. Türcülük ve Yahudi Hristiyan Gelenek

Singer, hayvanlara yapılan kötülükler açısından dinin çok uzun bir süredir etkili olduğunu düşünür. Bunu ise başka kültürlerin de dine etkisiyle açıklar. Örneğin, hayvanlara yapılan kötülüklerin başlangıçta Antik Yunan ve Yahudilik'ten kaynaklandığını ve Hristiyanlık'ın da bunlardan etkilenecek hayvanlara yaklaşımını belirlediğini, böylelikle de türcü fikirlerin Avrupa'da hâkim hale geldiğini düşünmektedir.³⁴² Ona göre ahlaki kötülüğün sebebi olan türcü fikirlerin doğru kabul edilmesinde ve bunların geçmişte uzun süre etkili olmasındaki neden, o zamanki toplumların genel kabulünün Antik Yunan ve Yahudi-Hristiyan (*Judeo-Christian*) geleneğine ait fikirler olmasıdır. Çünkü hem Yahudi-Hristiyan geleneği hem de Hristiyan felsefesi ona göre türcü fikirlere sahiptir.

Antik Yunan'da oldukça etkili bir isim olan Aristoteles'in, Singer tarafından türcülükle suçlandığından çalışmamızın ilk bölümünde bahsetmiştik. Aristoteles'in bitki, hayvan ve insan ruhlarını sınıflandırarak insanı diğer hayvanlardan yukarda konumlandırıp hiyerarşik bir yapı kurduğunu da söylemiştik. Bunu takiben, Aristoteles düşüncesini Hristiyanlıkla sentezleyen Hristiyan düşünür Thomas Aquinas'ın da aynı suçlamalarla Singer tarafından eleştirildiği görülmektedir. Dolayısıyla, hem Antik

³⁴² Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 288.

Aynı yerde bkz. Kiliseden uzaklaşan düşünürlerin hayvanların konumunu iyileştirmeye yönelik adım attığını söylemektedir.

Yunan'ın hâkim kültürünü oluşturan Aristoteles düşüncesi hem de bundan etkilenecek gelen Yahudi-Hristiyan gelenek, türcü uygulamaların kabul görmesinde Singer tarafından etkili görülmüş ve Hristiyan düşünür Thomas Aquinas'ın fikirlerinin de buna katkı sağladığı düşünülmüştür.

Singer'e göre Hristiyan düşüncesini önemli ölçüde etkilemiş olan Thomas Aquinas'ın fikirleri; hayvanları öldürmek, onları besin olarak tüketmek gibi pek çok kötülüğü Hristiyanlık diniyle uyumlu bir biçimde savunmayı uygun hale getirmektedir. Aquinas'ın; bitkilerin hayvanların yararına olduğunu, hayvanların da insanların yararına olduğunu, kusurlu olan her şeyin kusursuz insan için olduğunu ve hayvanları yemek gibi en yararlı kullanımların da bu minvalde Tanrı'nın iznine uygun olduğunu düşünmesi, Singer'in onu türcü düşünürler arasında anmasının nedenidir.³⁴³ Bilhassa Hristiyanlık dinindeki öldürme yasağının hayvanlar için geçerli olmadığını ve Hristiyanlık'ta Tanrı'ya, benliğe, komşuya karşı günahlar olmasına rağmen hayvanlara karşı günahların olmadığını söylemesi nedeniyle Aquinas da önceden bahsettiğimiz diğer felsefeciler gibi türcü görülmüştür.³⁴⁴ Singer, onun hayvanlara iyilik yapılmasının gerekmediğini düşünme nedeni olarak hayvanların akılsız varlıklar olduğunu söylemesini, hayvan refahının uzun süre engellenmesinde etkili olan Hristiyanlık'tan kaynaklı görür.³⁴⁵ Aquinas'ın bu iddiası aynı zamanda hayvan bilincine yönelik bir iddia olarak Hristiyan düşüncesiyle birleştirilmiştir.

Singer, hayvan refahını destekleyen pratik bir uygulama olarak veganlığı savunduğundan dolayı türcülüğü yalnızca insanı özel konumda görme ve insan hayvan arasında eşitsiz olma durumuna göre değil, hayvanların besin olarak tüketilip tüketilmediğine bakarak da değerlendirmektedir. Aquinas'ın beslenmeye yönelik fikirlerini de bu minvalde değerlendirmiştir. Singer, Aquinas'ın hayvanların acı çektiğini bildiğini, hayvanlara kötü davranmanın insana da kötü davranmaya yol açması nedeniyle sakıncalı olabileceğini söylediğini ama buna rağmen hayvanları öldürmenin kötü

³⁴³ A.e., s. 297-298.

³⁴⁴ A.e.

³⁴⁵ A.e.

olmadığını ve insanın kuvvetli olması için hayvanları besin olarak tüketmesi gerektiğini iddia ettiğini söyleyerek onun bundan dolayı bitkisel beslenmeden habersiz olduğunu dile getirir.³⁴⁶ Yani ona göre Aquinas, navegan beslenmeyle insanın güçsüz olacağını düşündüğünden beslenme konusunda cahildir. Çünkü önceden de bahsettiğimiz üzere Singer, insanın bitkisel beslenerek de sağlıklı olabileceğini iddia etmiş ve Hindistan'ı da bunun başarılı bir örneği olarak görmüştür.

Sonuç olarak, Aristoteles'in hiyerarşik canlı sınıflandırmasını takiben bu fikirleri Hristiyan düşüncesiyle meczeden Aquinas; hayvanların akılsız varlıklar olduğunu ve Tanrı'nın, hayvanları insanların beslenebilmek gibi yararları için verdiğini, Hristiyanlık'taki öldürmeme prensibinin hayvanlar için geçerli olmadığını düşünmesi nedeniyle Singer tarafından türcü fikirlerin Hristiyan dünyasında yer etmesinde etkili olmakla eleştirilmiştir. Bu bakımdan, hem Antik Yunan ve Yahudilik hem de bunların etkisinde kalan Hristiyanlık da türcülüğün geçmiş toplumlarda yaygın olarak ahlaki doğru olarak kabul edilmesinin nedenidir.

Singer'in Aquinas'a eleştirileri yalnızca Yahudi-Hristiyan geleneğe ve Aquinas'ın fikirlerine karşı değil; aynı zamanda insanı özel konumda gören, bitki ve hayvanları insanın yararına yaratan Tanrı'ya karşı da bir itiraz olarak görülebilir. Çünkü Tanrı tarafından bitki ve hayvanlar insanlarla eşit görülmemiştir. Örneğin Hristiyanlık'ta insanın özel konumu, Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı bir varlık olması nedeniyledir. Bu ise Singer'in türcülük olarak nitelendirdiği, insanı Tanrı'nın yaratması nedeniyle özel konumda gören insanmerkezci yaklaşımdır. Hristiyan düşünür Aquinas da insanı düşünen hayvan olarak gören Aristoteles'in insanmerkezci yaklaşımına sahiptir.³⁴⁷ Bu yaklaşım, Hristiyanlık'taki Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı özel konumda olan insan düşüncesiyle Aristoteles felsefesindeki düşünen insan tanımının meczedilmiş halidir.

³⁴⁶ A.e., s. 299-300.

³⁴⁷ Callum David Scott ve Yolandi Marié Coetser, "Rewriting Aquinas Animal Ethics: The Primacy of Reason in the Determination of Moral Status", **South African Journal of Philosophy**, C. 34, No. 3, 2015, s. 290.

Singer'in Yahudi-Hristiyan geleneğe ve Aquinas'a karşı yönelttiği türçülük eleştirisi insanı özel konumda gören bütün düşünce sistemlerine de yöneltilebilir. Bilindiği üzere, Aristoteles'in etkisi yalnızca Hristiyan düşünce ve kültürüne olmamıştır. O aynı zamanda İslam kültürünü de etkilemiştir. Nitekim İslam düşüncesinde önemli isimlerden olan İbn Sina, Farabi, İbn Rüşd gibi birçok filozofun Aristoteles felsefesinden önemli ölçüde etkilendiği bilinmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlık'ın navegan bir yaşamla uyumlu olması gibi İslam'ın da benzer şekilde navegan yaşamla uyumlu olduğu söylenebilir. Nitekim insanın özel konumu nedeniyle onun diğer canlılardan faydalanabilme hakkına sahip olduğu ve bu nedenle de insanın diğer hayvanları öldürüp gıda olarak tüketebileceğine Tanrı'nın izin verdiği düşünülebilir.

İbni Rüşd de Aristoteles'e benzer şekilde insanın akıl sahibi olması nedeniyle hayvanlardan farklı olduğunu düşünmektedir; fakat Callum David Scott ve Yolandi Marié Coetser'e göre Aquinas'ın İbni Rüşd'ün fikirlerinden haberdar olmasına karşın onun İbn Sina'nın fikirlerini takip ettiği düşünülmektedir.³⁴⁸ Aquinas'ın takip ettiği İbn Sina'nın görüşüne göre hayvanlarda bulunan, onların hayatta kalmaya yönelik dürtülerini tehdit eden şeyleri tahmin edebilmesini ve kendi yaşamları üzerindeki etkisi bulunan durumları bilmelerini sağlayan vehm yetisi, temel önermeler mantığını gerektiren bir yetidir.³⁴⁹ Çünkü İbn Sina felsefesinde duyu algılarıyla ilgili olan 'hiss-i müşterek', bir hayvanın öldürülebilen bir şey olduğu şeklindeki soyut bağıntıyı çıkarmak için zorunlu olarak görülmemiştir.³⁵⁰ Bu nedenle Callum David Scott ve Yolandi Marié Coetser'e göre İslam felsefesinde İbn Sina'nın hayvanların bilinç durumuna yönelik yaklaşımına bakıldığında hayvanlar, yalnızca duyusal algılara sahip değildir ve bazı durumlar nedeniyle soyut düşünebilirler. Bununla birlikte, Hristiyan düşünür Aquinas'ın da hayvanların bilinç durumlarıyla ilgili İslam filozofu İbni Rüşd yerine İslam filozofu İbn Sina'yı takip ederek hayvanlarda da bir tür akıl varlığının bulunduğunu ve tahmin gücünün bundan kaynaklandığını düşündüğünü fakat yine de insan ve hayvan arasında bir ayrımın

³⁴⁸ A.e., s. 291.

³⁴⁹ A.e.

³⁵⁰ A.e.

olduğunu düşünmeye devam ettiği dile getirilmiştir.³⁵¹ Yani Singer'in söylediği gibi Aquinas hayvanların akılsız varlıklar olduğunu düşünmemektedir; çünkü onun İbn Sina'ya benzer şekilde hayvanlarda insanlarla aynı olmayan bir tür akletme biçiminin olabileceğini düşündüğü görülmektedir.

İslam düşünce geleneğinde de Hristiyan düşüncesiyle özdeş olmasa da benzer şekilde varlıklar âleminde insanın özel konumda olduğu düşüncesi yaygındır. Navegan yaşamın ahlaki bir kötülük içermediği fikri takip edilmektedir. İslam dininin kutsal kitabı olan Kuran'da bazı hayvanların insanların hizmetine verildiğinden ve insanların faydasına sunulduğundan, Allah'ın adı anılarak onlardan gıda olarak faydalanılabileceğinden bahsedilmektedir.³⁵² İslam'ın navegan bir yaşama izin verdiği yine Kuran'da hayvanların bir kısmının yenilebileceğinden bahsetmesiyle görülebilir.³⁵³ Yani benzer şekilde Hristiyanlık'ta olduğu gibi İslam düşüncesinde de hayvanlar, Tanrı tarafından insanların yararına ve hizmetine sunulmuş olan varlıklar olarak kabul görmüştür. Hayvanların besin olarak tüketilmesi ahlaki kötü olarak görülmemiştir. Yine İslam'ın kutsal kitabı olan Kuran'da Tanrı'nın insana bir şekil verdikten sonra ona kendi ruhundan üflediğinden bahsedilmektedir.³⁵⁴ Bu nedenle insan, Tanrı ile ilişkisi münasebetiyle özel bir varlık konumundadır.

Görülmektedir ki İslam, Hristiyanlık'taki insan-Tanrı anlayışını içeren bir Tanrı anlayışına sahip olmasa da insana özel bir konum atfederek insanmerkezci bakış açısına sahip olmasından dolayı Yahudi-Hristiyan geleneğe benzemektedir. Aristoteles'in insan ve hayvan ayırımına dair fikirlerinden etkilenen İbni Rüşd ve İbn Sina gibi İslam filozoflarının da bu ayrımı müteakiben insanmerkezci yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, İslam düşünce geleneği ve İslam filozofları da Yahudi-Hristiyan

³⁵¹ A.e., s. 292.

³⁵² Kur'anı Kerim, "Hac Suresi 28-36 ayetler", **Diyanet İşleri Başkanlığı** (Çevrimiçi) <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Hac-suresi/2620/25-37-ayet-tefsiri> , 10 Nisan 2023.

³⁵³ Kur'anı Kerim, Nahl Suresi 5.Ayet, **Diyanet İşleri Başkanlığı** (Çevrimiçi) <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nahl-suresi/1904/3-8-ayet-tefsiri> , 10 Nisan 2023.

³⁵⁴ Kur'anı Kerim, Secde Suresi 9.ayet, **Diyanet İşleri Başkanlığı** (Çevrimiçi) <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Secde-suresi/3507/4-9-ayet-tefsiri> , 10 Nisan 2023.

düşünce geleneği ve Hristiyan düşünürler gibi insanmerkezci yaklaşıma sahip olmaları nedeniyle Singer tarafından türçülükle itham edilebilir.

3.2.3. Hayvanların Acıları ve Kötülük Problemi

Yahudi-Hristiyan ve İslam düşünce geleneğinin hayvan refahı karşısında türçü fikirleri yayması ve hayvanlara kötülöklere izin vermesi durumu dışında da teizmin hayvan refahıyla karşı karşıya getirilebileceğı durumlar bulunur. Din felsefesinde Tanrı'nın yokluğuna dair argüman sunan kötölük problemi bunlardan biridir. Çünkü Tanrı'nın yokluğuna dair bir iddia olarak âlemde kötölüklerin varlığı aynı zamanda hayvanlara karşı kötölükleri de içermektedir.

William Rowe tarafından 1979'da belirgin bir argüman haline gelen delilci kötölük probleminde teizmin; ilmi mutlak, kudreti mutlak, salt iyi olan Tanrı iddiası Tanrı'nın daha büyük bir iyiliğı kaybetmeden ve daha büyük bir kötölüğe neden olmadan engelleyebileceğı acı çekme örneklerinin bulunması nedeniyle yanlışlanmıştır.³⁵⁵ Öyle ki yeryüzünde kötölüğün ilmi mutlak, kudreti mutlak, salt iyi bir Tanrı tarafından daha büyük bir iyiliğı kaybetmeden ve daha büyük bir kötölüğe sebep olmadan ortadan kaldırılabileceğı düşünölmektedir. Buna karşın yeryüzünde böyle kötölüklerin var olduğı ve bundan dolayı da ilmi mutlak, kudreti mutlak ve salt iyi olan bir Tanrı'nın olmadığı iddia edilmiştir. İlmi mutlak, kudreti mutlak ve salt iyi Tanrı'nın daha fazla iyiliğı kaybetmeden ve daha fazla kötölüğe sebep olmadan engelleyebileceğı kötölöklere örnek olarak da orman yangınında acı çekerek ölen Bambi isimli bir karaca yavrusu örnek gösterilmiştir.³⁵⁶ Bambi örneğindeki gibi hayvanlara karşı gereksiz kötölüklerin bulunması teizmin; ilmi mutlak, kudreti mutlak, salt iyi bir Tanrı olduğı iddiasını yanlışlamak için gösterilen gereksiz kötölük örnekleridir.

Göröldüğü üzere hayvanların acıları da kötölük problemiyle ilişkilendirilmiş ve bu da ateizmi destekleyici olmuştur. Dolayısıyla, yalnızca genişletilmiş teizme ait olan

³⁵⁵ Michael Peterson vd., **Akı ve İnanç: Din Felsefesine Giriş**, Çev. Rahim Acar, İstanbul, Küre Yayınları, 2016, s. 288.

³⁵⁶ **A.e.**, s. 289.

insanmerkezci yaklaşım ve Tanrı'nın hayvanları öldürme izni hayvan refahına karşı görülmemiştir. Aynı zamanda, hayvanların acıları da gereksiz kötülöklere örnek gösterilerek teizmin karşısında olmuştur. Peter Singer de delilci kötölük probleminde gereksiz acının varlığını Tanrı'nın yokluğuna karşı ikna edici bulduğunu ve hayvanların gereksiz acılar çektiğini ifade etmektedir.³⁵⁷ Dolayısıyla, onun da kötölük problemini formüle eden William Rowe'nin argümanını desteklediği söylenebilir. Singer'in delilci kötölük problemini desteklemesi; onun, dinlerin insanmerkezciliğini ve naveganlığa müsaade etmesini eleştirmesinden farklı nedenlerle teizmi eleştirmesi açısından önemlidir. Nitekim bu durum hayvan refahı adına teizme yöneltilen başka itirazlar arasında yer alır.

3.2.4. Hayvan Etiğı Açısından Evrim ve Din

Singer hayvan refahını ve vegan beslenmeyi savunurken Darwin'in Evrim Teorisi'nden destek almıştır. Hayvan refahına ve vegan yaşamın benimsenmesine engel olan dinin uzun süreli etkisi Singer'e göre Darwin'in Evrim Teorisi sayesinde büyük ölçüde yıkılmıştır. Çünkü Singer, insanmerkezci yaklaşıma sahip olduğu düşünölen teistik dinlere karşı Evrim Teorisi'nin insan yorumunu, hayvanların ahlaki alanda önemsenmesi için destekçi görmektedir. Öyle ki ona göre Darwin'in Evrim Teorisi, Batı Hristiyan geleneğinde Tanrı'nın inayetiyle merkeze yerleştirilen ve Tanrı'nın kendi suretinde yaratması nedeniyle özel bir konumda görölen insanın, bir hayvan olduğunu göstererek insan ve hayvanın konumunu yeniden belirleyen bir devrim niteliğindedir.³⁵⁸ Dolayısıyla, Singer'e göre Evrim Teorisi türcü fikirleri yayan Hristiyan dininin insan anlayışına karşı bir pozisyonda olup hayvan refahına ve hayvanların ahlaki alanda insanlarla eşitliğine destek veren bir düşünce sistemidir. Bu bakımdan Singer'in belirgin bir biçimde Evrim Teorisi'ni teizmin karşısında konumlandığı görölmektedir. O, evrim düşüncesine gösterilen direncin Batı düşüncesinde Orta Çağ'dan kalma insanmerkezci yaklaşımın

³⁵⁷ Peter Singer ve John Lennox, "Is There a God?", (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=HoTILnpd3q8> 6 Aralık 2022.

³⁵⁸ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 310.

oldukça yer ettiğinin de bir göstergesi olarak görür.³⁵⁹ Yani evrim karşıtlığı ona rakip görüş olan Orta Çağ'da Hristiyanlık dininin etkisinden kaynaklanmaktadır. Singer'in evrim yorumuna bakıldığında onun; din ve bilimi birbirleriyle çelişkili gördüğü, evrimi hayvan refahına destekleyici bulduğu söylenebilir.

Singer Darwin'in Evrim Teorisi'ni teistik dinlerin insanmerkezci anlayışını değiştirmekte etkili gördüğü gibi bilimsel açıdan da ikna edici bulmaktadır. Nitekim o, Darwin'in Evrim Teorisi'nin türlerin ortak bir atadan geldiğine dair bilimsel kanıt sunmada başarılı olduğunu söylemektedir.³⁶⁰ Özellikle tezin 'Hayvanlarda Acı Çekme Kapasitesinin Varlığına Singer'in Delilleri' adlı bölümünde bahsetmiş olduğumuz gibi Singer'in hayvanların da insanlar gibi acı çekiyor olduklarına dair sunduğu delillerden birinin sinir sistemi gelişmişlik düzeyi, diğerinin de evrimsel akrabalık olduğu dikkate alındığında onun; Evrim Teorisi'nin bilimsel iddialarını, hayvan refahını destekleyici bulduğunu başka bir açıdan görebiliriz. Yine bunu destekler biçimde Singer, Charles Darwin'in **İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi** kitabının insan ve hayvanın benzer duygu deneyimlerini yaşamadığını göstermede etkili kanıtlar sunduğunu düşünmektedir.³⁶¹ O, hayvanların acı çektiklerini delillendirmek için bilimsel alanda Evrim Teorisi'nden destek alarak türcü karşıtı eşitlik anlayışının pratik bir sonucu olan veganlığı savunmuştur.

Singer'in hayvanların acı çekiyor olduklarına dair evrimden ve biyoloji biliminden destek almasına karşın enteresan bir biçimde onun evrimsel bir ahlak anlayışını savunmadığı görülür. **Darwinian Left** kitabında Singer, Evrim Teorisi'nin bilimsel bir gerçek (*fact*) olduğunu, ahlak alanının ise değerler (*values*) ile ilişkili olduğunu ve bilimsel gerçeklerden etik öncüller çıkarılamayacağını söyleyerek Evrim Teorisi'nden bir ahlak anlayışı oluşturmayı doğru bulmadığını ifade etmiştir.³⁶² Benjamin Franklin itirazı olarak

³⁵⁹ A.e., s. 313-314.

³⁶⁰ A.e.

³⁶¹ A.e.

³⁶² Peter Singer, **A Darwinian Left: Politics, Evolution and Cooperation**, London, Yale University Press, 2000, s. 12-14. Ayrıca bkz. Peter Singer, Pratik Etik s. 38, Sezgilere bel bağlayamayacağımızı ve evrimsel sonuçlar da olsa evrimin güvenilir bir rehber olduğu fikrini devam ettirmektedir.

nitelendirdiği doğada hayvanların birbirlerini öldürmesi gibi insanların da hayvan yiyebileceğine dair iddiayı bu nedenle geçersiz gören Singer, hayvanların insanlar gibi düşünme yeteneğinin bulunmaması nedeniyle ahlaki sorumlu olmadığını fakat insanların böyle bir yeteneği olması nedeniyle ahlaki olarak sorumlu olduğunu söylemiştir.³⁶³ İnsanmerkezci yaklaşımın insanı özel konumda gören anlayışını, ahlaki bir kötülük olan türcü uygulamalara neden olması nedeniyle eleştiren Singer'in insanı düşünme yeteneği nedeniyle sorumlu tutması ilginçtir. Çünkü o, evrimsel akrabalık ve sinir sistemi delillerini hayvanların bilişsel olarak insana oldukça yakın nitelikte olduğunu göstermek için hayvan refahını destekleyici olarak kullanmıştı. Buna karşın o, düşünme yeteneği sebebiyle yalnızca insana sorumluluk yükleyen bir ahlak anlayışını savunarak hayvanları ahlaki sorumlu görmemiş ve insanlara karşı eşitsiz yaklaşmıştır.

Ahlaki olgularımızın da evrim gibi doğal süreçlerle oluşabileceğini söyleyen Singer, doğanın ahlaka kaynak olamayacağını ama evrimsel süreçte atalarımızdan kalan ahlaki sezgiyi doğru kullanarak ilerlememiz gerektiğini söyler.³⁶⁴ Yani ahlak duygusu doğal evrimsel süreçlerle oluşmuş olsa dahi evrimin kendisi ahlakın kaynağı değildir. Fakat insanın bu süreçlerde oluşan ahlaki sezgilerini kullanması ona göre gerekli olduğundan dolayı yalnızca insan, ahlaki olarak sorumlu tutulmalıdır. Singer hem doğanın ahlaka kaynak olmayacağını hem de ahlakın doğal süreçlerle oluştuğunu düşünmektedir. O, Evrim Teorisi'nden önemli ölçüde bilimsel destek alarak vegan beslenmeyi savunmasına karşın doğamızın hayvan avlamayı gerektirdiğini de kabul etmemektedir. Darwin'in Evrim Teorisi'nin en bilinen iddialarından olan en iyi uyum sağlayanın hayatta kalmasıyla ilgili olarak insanların da hayatta kalmak için hayvan avlanıp yiyebileceği iddiasına karşı o insanların doğal yaşamdaki gibi avlanmadan endüstriyel üretimle hayvanları öldürüp tükettiklerini ve insan doğasına müdahale edilebileceğini söylemiştir.³⁶⁵ Dolayısıyla ona göre insanın, doğasına uygun hareket etmesi gerekmez.

³⁶³ A.e., s. 103.

³⁶⁴ Singer, **Pratik Etik**, s. 24.

³⁶⁵ A.e., s. 104. Ayrıca bu bir akıl yürütme hatası olarak görülür. Ona göre kadınlar için her yıl çocuk yapmak doğaldır fakat sürece müdahale edilebilir. Doğal yollarla yapılan şeyler gelişmeye açık ve müdahale edilebilir görülmektedir.

İnsan, doğal süreçlerle oluşan ahlaki sezgisini takip ederek de hayvanları öldürmemesi gerektiğini bilmelidir. Görülüyor ki Singer hem doğanın ahlaka kaynak olmayacağını hem de ahlakın doğal süreçlerle oluştuğunu iddia etmektedir.

Darwin'ın Evrim Teorisi'ni dinin insanmerkezci yaklaşımını ortadan kaldırmakta devrim yaratması nedeniyle önemli bulmasının yanı sıra Singer; Tanrı'nın varlığını delillendirmek için ortaya atılan tasarım argümanının başarısızlığını göstermekte de Evrim Teorisi'ni ikna edici bulduğunu ve Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için öne sürülen kozmolojik ve ontolojik argümanları da ikna edici bulmadığını dile getirmektedir.³⁶⁶ Onun, Evrim Teorisi'ni tasarım argümanının başarısızlığını göstermekte ikna edici bulması da evrimi bilimsel anlamda başarılı görmesinden ve onu teizmin karşısında konumlandırmasından kaynaklıdır. Öyle görünüyor ki Singer evrimsel ahlakı desteklemese de Evrim Teorisi'ni, hem Tanrı'nın varlığını delillendiren tasarım argümanını hem de insanı özel konumda gören dini yaklaşımları eleştirmek için kullanmıştır. Aynı zamanda o; evrimsel süreçlerle ilişkili olan bilimsel verileri, hayvanların bilinç durumlarıyla ilişkili delillendirmede kullanmıştır.

Sonuç olarak Singer'in din felsefesinde Tanrı'nın varlığına dair sunulan hemen hemen tüm argümanları başarısız bulduğu görülür. Çünkü o ahlaki alanda metafizik veya dini teorilerin geçersiz olduğunu, Tanrı'nın varlığına dair kozmolojik, ontolojik ve teleolojik argümanların ikna edici olmadığını düşünmektedir. Gereksiz kötülüklerden olan hayvanların acılarının varlığının da Tanrı'nın yokluğuna delil olarak sunan kötülük problemini savunmaktadır. Darwin Evrim Teorisi'nin ise dinden kaynaklı olan insanmerkezci yaklaşımın değişmesinde çok etkili olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte Singer'in insanı özel konumda gören Yahudi-Hristiyan geleneği eleştirisi insanı özel konumda gören İslam düşüncesine de bir eleştiridir. Ona göre türcü fikirlere sahip olan Aristoteles'i takip eden Aquinas ve İslam filozoflarının insan-hayvan ayırımına yönelik fikirlerine dair eleştirileri de bu minvaldedir. O, türcü karşıtı uygulama olan

³⁶⁶ Peter Singer ve John Lennox, "Is There a God?", (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=HoTILnpd3q8>, 6 Aralık 2022.

vegan beslenmeye karşı bulduğu teizmi hem bir mazeret hem de aklen ikna edici olmayan irrasyonel bir yaklaşım olarak görmektedir.

3.3. Veganlık Eleştirisi, Teizm ve İnsanmerkezcilik

Bu bölümde hayvanlarla insanlar arasındaki uygun ilişkiyi belirlemek için teizm ile uyumlu olan insanmerkezci yaklaşımın Singer'in veganlık uygulamasından daha makul olduğunu göstermek hedeflenmektedir. Bu bakımdan Singer'in evrimden destek alan türçülük karşıtı faydacı yaklaşımının evrimsel teorisi ve faydacılık açısından bir eleştirisi sunulacak ve veganlığın insan doğasına uygun olmadığı savunulacaktır. Singer'in faydacı ahlak çerçevesinde savunduğu veganlığın, özellikle sağlık yararına dair iddiaları, sağlık ve beslenme açısından bu bölümde değerlendirilecektir. Son olarak, insan ve hayvan arasındaki en uygun ilişkiyi belirleyen rasyonel yaklaşımın, veganlığı gerektirmediği gösterilmeye çalışılacak ve hayvan etiğinde teizm ile uyumlu görülen insanmerkezci yaklaşım savunulacaktır. Fakat bu bölümde teistik ahlak savunusu yapmak amaçlanmamaktadır.

3.3.1. Evrim ve Biyoloji Açısından Veganlık Eleştirisi

Singer'den önce de evrim teorisi ve din birbirleriyle çelişen konular olarak gündeme gelmiş ve evrim teorisi din-bilim ilişkisi açısından çokça tartışılan konulardan olmuştur. Özellikle, Tanrı'nın yaratma fikriyle Evrim Teorisi'nin çeliştiği iddiası din felsefesi alanında önemli bir yer işgal etmiştir. Teizme karşı hayvan refahını desteklemekte Singer de benzer şekilde evrime dayansa da bu, teizme karşı zayıf bir eleştiri niteliğindedir. Çünkü insanın evrimi ve biyolojisinin kendisi vegan beslenmeyi savunmaya engeldir. Bu bölümde evrim ve Biyoloji biliminin insan türünün vegan olmadığını desteklediğini göstermek amaçlanmaktadır.

Singer'in, ahlakın evrimsel süreçte oluşmuş olabileceği iddiası dikkate alınırsa hayvanları besin olarak tüketmemek gibi bir ahlaki ilkenin kaynağı da bu evrimsel doğal süreçlerde aranabilir. İnsanın düşünme yeteneği sayesinde hayvanları yememesi ile ilgili bir sorumluluğu kendine yüklemesi ise bu durumla çelişir. Çünkü vegan beslenme uygulaması insanın doğasına aykırı eylemde bulunmasıyla mümkündür. Öyle ki insan

doğası vegan beslenmeye adapte olmuş değildir. Bu nedenle Darwin'in Evrim Teorisi üzerinden teizme yöneltilen eleştirilerin aslında veganlığı desteklemediği söylenebilir.

Günümüz bilimini evrim teorisiyle ilişkilendirelim veya ilişkilendirmeyelim; insan ile hayvan canlısı arasındaki benzerliği görmemek imkânsızdır. Buna karşın, biyoloji alanlarından elde edilen bilgiler insan doğasının vegan beslenme biçimine adapte olmadığını göstermektedir. Evrimsel sınıflandırmada insan plasentalı memelilerdendir. Şempanze, goril, orangutan gibi plasentalı memelilerden olan insanın evriminde hayvansal kaynaklardan olan etin de çok büyük önemi olduğu düşünülür. Biyoloji Antropoloğu olan Katharine Milton'un söylediği üzere, bağırsak yapısı ve sindirim süreci incelendiğinde insanın evrimsel sürecinde aminoasitler açısından tam bir yeterliliğe sahip olan et gibi hayvansal kaynakları tüketmesi insan türünün ortaya çıkması için gereklidir.³⁶⁷ Benzer şekilde insan türü eğer otçul olsaydı Alaska gibi soğuk bölgelerde insan türünün hayatta kalmasının oldukça zor olduğu düşünülür.³⁶⁸ Dolayısıyla her ne kadar günümüzde insanların etsiz beslenebileceği düşünülse de insan evriminde ve insan türünün hayatta kalmasında etin önemi büyüktür. Nitekim insan türleri tam etçil türler olmasa da evrimsel süreçte besin kaynakları arasında etin bulunması nedeniyle insan türü hayatta kalabilmiş gibi gözükmektedir.

İnsan türünün özellikleri diğer etçil (*karnivor*) ve otçul (*herbivor*) türlerin özellikleri ile karşılaştırıldığında onun hem et hem de otla beslenen hepçil (*omnivor*) bir tür olduğu düşünülmektedir.³⁶⁹ İnsana ait olduğu düşünülen fosiller üzerinde yapılan karbon izotop analizleri sonuçları da insan türünün omnivor olduğunu desteklemektedir.³⁷⁰ Bununla birlikte, insan türünün tamamen etçil bir organizasyona sahip olmadığı da görülür. Öyle ki etoburların (*karnivorlar*) sindirim sisteminde bulunan

³⁶⁷ Katharine Milton, "The Critical Role Played by Animal Source Foods in Human (Homo) Evolution", **The Journal of nutrition**, C.133 , No. 11, 2003, s. 3890.

³⁶⁸ Nicholas A Kerna vd., "The Truth: Are Humans Vegetarian, Carnivore, or Omnivore? A Review Based on the Anatomy and Physiology of the Human Digestive Tract", **EC Nutrition**, C. 16, No. 8, 2021, s. 79.

³⁶⁹ Katharine Milton, "The Critical Role Played by Animal Source Foods in Human (Homo) Evolution", s. 3889.

³⁷⁰ Clauss Leitzmann, "Vegan Nutrition: Past, Present, Future", s. 496.

³⁷⁰ Kerna vd., "The Truth: Are Humans Vegetarian, Carnivore, or Omnivore?", s. 81

mikroplar, eti sindirmeye yardımcı enzimler ve mide asitleri, basit sindirim sistemi ve kısa bağırsaklar insanlardaki gibi değildir.³⁷¹ Yani insan türünün bu tür eti sindirmeye yardımcı enzimlere, etçil hayvanlarınkı kadar basit bir sindirim sistemine ve kısa bağırsaklara sahip olmaması, onun tamamen etçil bir tür olmadığını göstermektedir. İnsan türü hem bazı etçil hayvanların özelliklerini hem de bazı otçul hayvanların özelliklerini taşıması nedeniyle hepçil (*omnivor*) bir türdür.

İnsanın hepçil bir tür olduğu, onun anatomik ve fizyolojik özelliklerine bakılarak anlaşılmaktadır. Özellikle sindirim sistemi anatomisi ve fizyolojisi, insan türünün doğal beslenme şeklini tespit etmek açısından en önemli yapıdır. Sindirim sisteminin ilk başladığı yer, ağız ve dişler olduğundan dolayı dişlerin yapısı da canlının beslenme türünü anlamak açısından önemlidir. Türler içinde cinsiyete göre diş yapılarında farklılaşma görülse de insanın da dâhil olduğu tüm primatların hepçil olmalarından dolayı öğütücü dişlerin çiğneme bölgelerindeki kabartılar bulunduğu, hatta insan gibi primatlardan olan babunlarda yırtıcı hayvanlarınkı kadar keskin ve parçalayıcı köpek dişlerinin olduğu söylenir.³⁷² İnsan türünün keskin dişlerindeki kabarık yapıya ek olarak köpek dişlerinin bulunması eti de sindirmeye yardımcı olacak şekilde adapte bir yapının varlığını gösterir. Bununla birlikte, insan gibi primatlardan olan türlerin; etçil türlerdeki kadar parçalayıcı dişlere sahip olması da yine insan gibi primatların evriminde etin bir besin kaynağı olduğunu gösterebilir.

Sindirim sistemi organlarından olan midenin yapısı ve fizyolojisi de canlı türünün beslenme şeklini tayin etmekte önemlidir. Bu açıdan, geniş getiren veya sindirim sisteminin bitkisel besinleri sindirmeye adaptasyonu olan otçul hayvanların sindirim sistemleri ile insanın sindirim sisteminin aynı olmadığı görülür. Örneğin, Ruminantlar; bitkisel karbonhidrat kaynağı olan selülozu sindirecek organizasyona sahip olup rumende selülozu sindirecek birçok enzim sistemi ve bakterilerden fayda sağlamaktadırlar.³⁷³ Yani,

³⁷¹ A.e.

³⁷² Metin Özbek, “Primat Dünyasında İnsanın Yeri”, **Dünden Bugüne İnsan**, İstanbul, İmge Kitabevi, İstanbul, 2007.

³⁷³ Ahmet Alçıçek ve Hülya Özkul, “Ruminantlarda Selülöz ve Hemisellüloz Sindirimi”, **Hayvansal Üretim**, C. 37, No. 1, 1997, s. 25-33.

yoğun lif içeren bitkisel kaynakların sindirimi zor olduğundan dolayı sindirim sistemi elemanları çoklu ve uzun bir yapı kazanarak bitkisel besin kaynakları sindirmeye adapte olmuştur. Bununla birlikte, geniş getirmeyle kimyasal parçalama ve mikroorganizmalarla kimyasal parçalama işlemleri sayesinde otçul hayvanlardan bazılarının bitkisel besinleri sindirebilmesi mümkün olmaktadır. Primatlardan olan bazı maymunların (*apes*) benzer şekilde uzun bağırsakları olsa da primatlardan olan insanların uzun bağırsaklarının bulunmadığı, otçullardaki gibi dörtlü mide yapısına sahip olmadığı, ön ve arka bağırsağının bulunmadığı ve selüloz enziminin bulunmadığı bilinmektedir.³⁷⁴ Dolayısıyla, insanın sindirim sistemi elemanlarından olan mide ve bağırsak yapısının da bazı bitkisel ürünleri sindirmeye adapte olmadığı görülebilir.

Bitkisel besin kaynaklarını parçalamaya yardımcı olan bazı enzim ve mikroorganizmaların insanlarda yokluğu da insanın bazı bitkisel besinleri sindirebilme yeteneğinin olmadığını gösterir niteliktedir. Bilindiği üzere, insan beslenmesinin temel makro besin ögeleri açısından ihtiyaçlarından birisi karbonhidratlardır. Karbonhidratların en önemli fonksiyonu ise enerji vermektir. Selüloz da bitki hücre duvarını oluşturan ve bitkilerde destek sağlayan bitkisel bir karbonhidrat türüdür. Kimyasal olarak sınıflandırılması dikkate alındığında karbonhidratlardan olan selüloz tıpkı nişasta gibi polisakkarit bir yapıdadır ve karbonhidratların monomeri olan glikoz moleküllerinin çoklu dizimi ile elde edilmektedir.³⁷⁵ Pek çok mantar ve bakteri türü selülozu sindirebilirken insan türünde selüloz enzimi bulunmadığından insan metabolizması selülozun 1-4 glikozidik bağ yapısını kıramaz ve selülozu parçalayarak monosakkaritlere ayrıştırmadığı için insan türü bu karbonhidrat çeşidinden enerji elde edemez.³⁷⁶ Yani insan türü bazı bitkisel karbonhidratlardan enerji sağlayamaz.

³⁷⁴ Kerna vd., “The Truth: Are Humans Vegetarian, Carnivore, or Omnivore? A Review Based on the Anatomy and Physiology of the Human Digestive Tract”, s. 82.

³⁷⁵ Ayşe Baysal, **Beslenme**, Ankara, Hatiboğlu Yayınları, 2015, s. 19-29

³⁷⁶ Sylvia Goodenough ve Peter Goodenough, “Who Needs Cellulase?”, **Journal of Biological Education** Summer 93, C. 27, No. 2, 1993, s. 97-102.

Sindirilemeyen selülozun bağırsak hacmini artırması ile bağırsak hareketliliğini arttırmada etkili olduğu düşünülmektedir.³⁷⁷ Bu durum, insan türünün selüloz içeren besinlerden bir sağlık faydası sağladığı anlamına gelmektedir. Selülozun bu tür faydaları olmasına rağmen bu evrimsel açıdan önemli olmayabilir. Çünkü evrimsel açıdan bakıldığında otçul türlerdeki gibi bitkisel kaynakları sindirmeye yönelik bir adaptasyonun bulunmaması, insanın biyolojik olarak beslenme şeklini tayin etmek açısından önemlidir. Eğer insan türü tamamen otçul bir tür olsaydı ve karbonhidrat kaynağı olarak yalnızca bitkilerdeki selülozu kullanması gerekseydi, bu durumda insan türünün evrimsel süreçte hayatta kalması oldukça zor olurdu. Muhtemeldir ki bu nedenle selülozu sindirecek enzimlerin bulunup bulunmamasının primatların evrimini etkilediği düşünülmektedir.³⁷⁸ Dolayısıyla insanda bitkilerden gelen bazı karbonhidratları sindirmeye yarayacak enzimlerin bulunmaması ve insanların bu besin maddesinden enerji elde ederek faydalanamaması da onun otçul beslenmeye uygun olmayan bir biyolojik organizasyona sahip olduğunu gösteren durumlardandır.

İnsanın hayvansal kaynaklardan gelen mikro bileşikleri daha kolay kullanabiliyor olması da beslenmesinde hayvansal kaynaklardan daha fazla faydalanabildiğini gösterir. Buna hayvansal kaynaklardan olan etteki hem-demirin genellikle bitkisel kaynaklarda hem olmayan demire kıyasla insanda vücudunda daha iyi emilmesi örnek verilebilir. Bitkisel kaynaklardaki hem olmayan demirin, hayvansal kaynaklardaki hem-demire göre biyo-yararlanımı düşüktür.³⁷⁹ Çünkü ferrik demir kompleksi olarak bilinen hem olmayan demir formunun hücre içine taşınmasını sağlayan protein olan DMT1 tarafından taşınabilmesi için onun ferröz forma indirgenmesi gerekmektedir.³⁸⁰ Yani bitkisel kaynaklarda yoğun olarak bulunan hem olmayan demirin ette bulunan hem-demire göre kullanımının zor olmasının nedeni hem olmayan demirin taşıyıcı protein tarafından

³⁷⁷ Baysal, **Beslenme**, s. 28.

³⁷⁸ Sylvia Goodenough ve Peter Goodenough, “Who Needs Cellulase?”, s. 98-101.

³⁷⁹ Aftab Ahmed vd., “Effect of Vegan Diet (VD) on Sports Performance: A Mechanistic Review of Metabolic Cascades”, **International Journal of Food Properties**, C. 25, No. 1, 2022, s. 2028.

³⁸⁰ Izumi Yanatori ve Fumio Kishi, “DMT1 and iron transport”, **Free Radical Biology and Medicine**, C. 133, 2019, s. 55-63.

algılanabilmesi için indirgenmesinin gerekmesidir. Bu da aşamalı bir süreç olduğundan dolayı insanların beslenmesinde bitkisel kaynaklardan gelen demirin biyo-yararlanımı birtakım hayvansal kaynaktan gelen demire göre düşük olmaktadır.

Tahıllardaki fitatların demirle bileşik yaparak emilimi azalttığı, liflerin emilimini zorlaştırdığı ve yetersiz protein alımının da emilebilen demiri azalttığı bilinmektedir.³⁸¹ Yani, bitkisel kaynaklardan gelen demirin biyoyararlanımının düşük olmasına ek olarak, bitkisel kaynaklardan olan tahıllardaki bazı maddeler de demirin biyoyararlanımını daha fazla azaltmaktadır. Dolayısıyla, insanda hayvansal kaynaklarda bulunan demirin hücre içine alınması daha kolay olmaktadır. Buna karşın, bitkilerde bulunan fitatlar, lifler ve düşük protein; bitkisel demirin kullanılmasını zorlaştıran etmenlerdendir.

Özetle, et; insan türünün evriminde büyük öneme sahip olmuştur. İnsan anatomisinin ve fizyolojisinin hepçil özellikleri; insanın otçul hayvanlardaki gibi olmayan diş, mide ve bağırsak yapısı sayesinde görülmektedir. İnsanda bitkisel karbonhidrat kaynaklarından bazılarını sindiren enzimlerin bulunmaması da insanın bitkisel beslenmeye uyumlu olmadığını gösteren özelliklerdendir. İnsanın, hayvansal kaynaklardaki mikro besin öğelerini tanımakta bitkisel kaynaklara göre daha elverişli olan bir biyolojik yapıda olması da yine insanın hayvansal kaynaklardan daha iyi yararlanması nedeniyle insan türünün beslenme şeklini tayin etmekte önemli olmuştur. Peter Singer'in hayvan refahı ve veganlık için biyolojinin desteğini alsa da onun veganlık savunusu, hayvanların etlerini tüketerek gelişen hepçil insan türünün doğasına karşı bir ahlaki bir ilke vaz etmektedir. Çünkü görülüyor ki evrim ve biyolojinin kendisi insanın vegan olmasıyla çelişmektedir.

İnsan türünün doğasının vegan olmadığı iddiasına karşı Singer'in doğa mazereti olarak ifade ettiği anlayışı eleştirerek cevap vereceği düşünülür. Bu bağlamda Singer, diğer türlerin hayatta kalmak için ete ihtiyacı olmasının rağmen insanın gelişmişlik düzeyi nedeniyle ete artık ihtiyacının olmadığını ve aslanlar ile kurtlar öldürmek zorunda olsa da

³⁸¹ Baysal, **Beslenme**, s. 128-129.

insanın gereksiz yere öldürdüğünü, hayvanların da bir öldürme makinesi olmadıklarını söylemiştir.³⁸² Fakat bu, Singer'in hayvanların ahlaki alanda önemsenmesini savunmasına karşın hayvanların kendi aralarındaki vahşi öldürme ve acı çektirme durumlarını dikkate almadığını gösterir. İnsan eğer evrimsel ve biyolojik olarak bakılırsa ihtiyacı olduğunda hayvan etlerinden beslenmeye elverişli bir doğaya ve biyolojik donanıma sahiptir. Fakat Singer'e göre insan tüm bu kanlı savaşın dışında tutulmuş, insan diğer hayvanları öldürmemekten ahlaki olarak sorumlu olan bir canlı olarak görülmüş, aslanlar ve kurtlar ise bu ahlaki sorumluluktan muaf tutulmuştur. Hayvanlar, ahlaki yargılamalardan muaf olarak doğal yaşamlarını sürdürerek ve birbirlerine acı çektirerek birbirlerini öldürebilirlerken insanın akıl yürütme kapasitesine sahip olması onu diğer hayvanların öldürülmelerine ve acı çektirilmelerine karşı sorumlu tutulmasına neden olmuştur. Oysa Singer'in kendisi, hayvanların düşünme yetisine sahip olmaması nedeniyle ahlaki alanın dışında tutulmasını eleştirmekteydi.

Singer her ne kadar Evrim Teorisi'ni insan ve hayvanın ortak bir kökene sahip olduğunu göstermekte başarılı bularak, Evrim Teorisi'nin özellikle Hristiyanlık'ın insanı merkeze alan konumunu değiştirdiğini düşünse de insan evrimi veya biyolojisi onun vegan beslenmesini desteklememektedir. İnsan biyolojisi, insanın diğer vahşi hayvanlar gibi ihtiyacı olan durumlarda etle beslenmesine ve hayvansal kaynakları tüketmesine engel değildir. Yine buna karşılık Singer, doğanın bir parçası olan akıl yürütme yeteneğimizi kullanmamız gerektiğini söylemişti.³⁸³ Fakat bu akıl yürütmenin izafî bir nitelik taşıdığı görülebilir. Çünkü aklın diğer hayvanların doğal yaşantısını öldürerek ve acı çektirerek devam ettirebilmeye izin vermesine karşın neden insanın biyolojik organizasyonundaki işleyişe aykırı hareket etmesi gerektiğini söylediğini izah etmek zordur. İnsana diğer hayvanları öldürmemeyi ve acı çektirmemeyi vaz eden ilkenin akla

³⁸² Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 333-335

³⁸³ **A.e.**, s. 336-337. Ayrıca bkz. Peter Singer vs John Lennox, “ Is There a God?”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=HoTILnpd3q8> (dk 56.00) evrimci biyolog Singer Richard Dawkins'in evrende iyi ve kötüyü Dna'nın belirlediği şeklinde bir iddiası bulunuyorsa buna katılmadığını söyler. Din ve evrimin bir şeyin iyi veya kötülüğü konusunda karar verici olmadığını dile getirir ve masum insanın öldürülmesi kötüdür şeklinde ahlaki yargıların ortak algımızla bilinebileceğini söyler. Teizmden kaçınıldığı gibi evrimden de kaçınılması gerektiğini, bunların din ve evrimle değil felsefi olarak çözülebileceğini söyler.

dayandığı iddiasına bu açıdan bakılmalıdır. Eğer akıl evrensel bir düzlemde açıklanarak bir ahlak teorisi ortaya koyulabilseydi Immanuel Kant'ın evrensel ahlak düşüncesinin hayvanlarla ilgili yaklaşımını kabul etmek daha makul olurdu. Fakat Singer, ahlakî alanda Kant'ın teorisine ihtiyaç olmadığını, Tanrı'dan kaynaklı ahlakın geçersiz olduğunu ve insanın evrimsel süreçte edinmiş olabileceği ahlak duygusunu geliştirerek sahip olduğu empati yeteneği sayesinde ahlaklı olabileceğini iddia etmiştir.³⁸⁴ Dolayısıyla o, salt aklın veya dinin değil, evrimsel süreçte gelişmiş olan akla veya ahlak duygusuna dayalı bazı yeteneklerimiz sayesinde ahlaklı olunabileceğini düşünmektedir. Bu da vegan beslenmeye adapte olmayan insan biyolojisine karşı izafî bir aklî ilkeyi savunmak olarak görünmektedir.

3.3.2. Faydacı Ahlakın Veganlık Gerekçelendirmesinin Eleştirisi

Singer veganlığın insanların sağlık faydasına olduğunu iddia etmekteydi. Bu bakımdan bu bölümde veganlığın sağlıklı olduğu ve insanların faydasına olduğu iddiasını değerlendireceğiz. 'Veganlık maksimum sayıda insanın sağlık açısından iyiliğini karşılar mı?' ve 'vegan beslenme sağlıklı mıdır?' gibi sorularının yanıtını arayacağız. İlk olarak, veganlığın makro ve mikro besin öğeleri açısından yeterliliğini araştırarak beslenme ve sağlık açısından durumunu belirlemeye çalışacağız. İkinci olarak veganlığın sağlık değerini hastalıklarla ilişkisi üzerinden tespit etmeye çalışacağız. Ardından vegan olmayan hayvansal ürünlerin sağlık için faydalı olup olmadığını sağlık ve hastalıklar ile ilişkisini dikkate alarak değerlendireceğiz. Bu bölüm, Singer'in vegan beslenmenin sağlık yararına olduğu ve hayvansal et tüketiminin sağlığa zararlı olduğu şeklindeki iddialarının da bir değerlendirmesi olacaktır.

Singer, Charles Darwin'in ve Jeremy Bentham'ın bile hayvan yemekten vazgeçemediğini dile getirmiştir.³⁸⁵ Bununla birlikte Jeremy Bentham ve Charles Darwin Singer'in ahlak teorisini şekillendirmede etkili düşünürlerdir. Bir önceki bölümde insan evrimi ve Biyoloji biliminin verilerinin veganlığı desteklemediği ile ilgili

³⁸⁴ Peter Singer, **Pratik Etik**, s. 23.

³⁸⁵ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 319.

değerlendirmelerimiz bu bakımdan Darwin'in navegan yaşamıyla uyumlu görünmektedir. Çünkü evrimin hissedebilir tüm hayvanların eşit derecede refahını desteklemez ve evrim teorisyeni Darwin'in veganlığı benimsememesi bununla tutarlıdır. Faydacı ahlak teorisyeni Jeremy Bentham'ın maksimum sayıda birey için maksimum iyiyi hedefleyen ve acı çekiyor olmayı ahlaki önemsenme için kriter gören faydacı yaklaşımına rağmen vegan bir beslenmeyi benimsememiş olması da faydacılık ve veganlık ilişkisinin evrim-veganlık ilişkisindeki gibi sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Çünkü bireylerin faydasını azami düzeye çıkarmayı hedefleyen faydacı etik için veganlık, sağlık faydası sağlayan bir uygulama olmayabilir. Buna karşın, faydacı ahlak yaklaşımı çerçevesinde veganlığı gerekçelendiren Singer'in iddialarının; veganlığın, hayvan refahını önemsemeyen insanların dahi faydasına olacağını ve vegan beslenmenin her açıdan yeterli ve dengeli beslenmeyi sağlayan sağlıklı bir diyet olduğunu iddia ederek veganlığı faydacılıkla uyumlu bulunduğunu söylemiştik.

Veganlığın faydacılık açısından gerekçelendirilmesi için veganlığın sağlık açısından iyi olduğunu göstermek önemlidir. Sağlık açısından iyiliğin ise insan topluluklarında en fazla sayıda insan için geçerli olma durumunu gerektirmesinden dolayı toplumun büyük bir bölümü vegan beslenerek yeterli ve dengeli beslenebiliyor olmalıdır. Bu nedenle, toplumdaki birçok kişinin durumunu dikkate alarak vegan beslenmenin insan sağlığı için iyi olup olmadığı sorgulanmalıdır. Vegan olmayan besin kaynaklarının sağlık açısından değeri sorgulanmalıdır. İkinci olarak, Singer'in vegan beslenmenin çevre için iyi olduğu, hayvan üretiminin ise çevre zararına yol açtığı iddiaları da insana sağlayacağı fayda ve mutlulukla ilişkilendirilebilir. Bu iddialar da bu nedenle faydacılık açısından önemlidir. Vegan beslenme, hayvan refahı savunusunun pratik bir sonucu olması nedeniyle etik bir tartışma olduğu kadar Beslenme biliminin konusu olması nedeniyle aynı zamanda bilimsel bir tartışmadır. Bu nedenle Beslenme bilimi çerçevesinde veganlığın sağlık açısından değerini tespit etmek ve Singer'in sağlıkla ilgili iddialarını buna göre değerlendirmek gerekmektedir. Pek tabii, beslenmenin her yönüyle değerlendirilmesi ve ideal beslenme şeklinin ortaya konulması bu çalışmanın amacı dışında olduğundan

çalışmamızda yalnızca vegan beslenmenin genel niteliklerini dikkate alan bir değerlendirme yapılacaktır.

İnsanın sağlıklı bir şekilde büyüye bilme ve gelişebilmesi için gerekli olan besin ögeleri; proteinler, karbonhidratlar, yağlar, vitaminler, mineraller ve sudur.³⁸⁶ Bunların herhangi birinde yetersizlik olduğunda insanların sağlık durumlarında aksamalar ve yetersiz enerji alımından kaynaklı sorunlar meydana geldiğinden dolayı sağlıklı sayabileceğimiz bir beslenme, bu besin ögelerinin hepsinin uygun miktarda alındığı yeterli ve dengeli bir yeme rutini ile sağlanır.³⁸⁷ Yani, bir beslenme şeklinin sağlıklı olup olmadığını değerlendirmek için proteinler, karbonhidratlar ve yağlar gibi makro besin ögelerinin; vitaminler ve mineraller gibi mikro besin ögelerinin yeterli ve uygun bir oranda alınması gerekmektedir. Bu besin ögelerinde eksiklikler bulunması sağlık sorunlarına yol açtığı için bunların diyetle alınması sağlık açısından önemlidir.

Vegan diyetler makro ve mikro besin ögeleri açısından eksiklikler içermekle birlikte, sağlık faydaları bilinen bazı bitkisel besinleri daha sık içermesi nedeniyle bazı hastalıklar açısından faydalı da olabilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün beslenme önerilerini baz alarak Avrupa odaklı yapılan araştırmada vegan beslenenlerin vegan beslenmeyenlere kıyasla besin ögeleri açısından yeterliliği incelenmiş ve veganlarda genellikle düşük vücut ağırlığı gözlemlendiği; makro besin ögelerinden olan proteinin toplam alım düzeyinin ve özellikle temel aminoasitlerden olan lizin, metiyonin, triptofan ve tirozinin aminoasitlerinin en düşük olduğu; B2, B3, B12, D vitaminleri, kalsiyum ve çinko mineralleri düzeylerinin genellikle tavsiye edilen miktarı karşılayamayacak düşüklükte olduğu; magnezyum ve demir minerali B1, B6, ve B9, E vitamini seviyelerinin ise genellikle yüksek olduğu saptanmıştır.³⁸⁸ Yani, vegan beslenenlerin diyetlerinin, vegan beslenmeyenlere kıyasla bazı temel aminoasitler, bazı vitamin ve mineraller açısından yetersiz olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte, bazı vitamin ve minerallerin ise yüksek

³⁸⁶ Baysal, **Beslenme**, s. 17.

³⁸⁷ **A.e.**, s. 18.

³⁸⁸ Dimitra Rafailia Bakaloudi vd., "Intake and Adequacy of the Vegan Diet. A Systematic Review of the Evidence" **Clinical nutrition**, C. 40, No. 5, 2021, s. 3504.

olduğu gözlenmiştir. Ayrıca bu araştırmada yağ içeriğinde çoklu doymamış yağ asitlerinin ağırlıklı olduğu taze sebze, meyve ve yağlı tohumları ihtiva eden vegan diyetlerin kolon kanserine, diyabet ve kalp-damar hastalıklarına karşı faydalı olabileceği de belirtilmiştir.³⁸⁹ Yani vegan diyetlerin bitki bazlı beslenmenin faydaları nedeniyle bazı hastalıklara karşı koruyucu etkisi olduğu düşünülmektedir.

Vegan diyetlerin içeriği bazı vitamin ve mineraller açısından yeterli ve hatta yüksek görülürken, veganlığın bazı hastalıklara karşı olumlu etkisi; insanlar için vegan diyetin faydalı olduğunu düşündürebilir. Buna karşın, bahsedilen çalışmaya bakıldığında Avrupa’da veganların; temel aminoasitlerle yeterli protein alımında, yeterli enerji alımında ve B vitaminlerinden birçoğu ile bazı vitamin ve minerallerin alımında vegan diyet benimsemelerinden kaynaklı zorluklar da yaşadığı da görülmektedir. Nitekim başta bahsettiğimiz üzere insan yaşamı için gerekli olan makro ve mikro besin öğelerindeki ve enerji alımındaki vegan diyete bağlı yetersizlikler, sağlık açısından riskli bulunabilir.

Vegan beslenmenin sağlık açısından değerini tayin edebilmek için onun, hastalıklar üzerinde etkisini de değerlendirmek gerekmektedir. Vejetaryen ve vegan diyetlerin; kardiyovasküler hastalıklar, kanser, diyabet, obezite, osteoporoz ve mental hastalıklar ile ilgili çeşitli hastalıklar üzerinde etkilerini araştıran birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalara bakılarak ve bunlar üzerinden, vegan diyetlerin hastalıkları önleme veya hastalıklara neden olma durumlarının değerlendirilerek veganlığın sağlık açısından değeri tespit edilebilir.

Vejetaryen diyetlerin diyabet üzerindeki etkisini araştıran bir çalışmada vegan beslenenlerde lipid düzeyleri ve HbA1c seviyeleri incelenmiş ve vegan diyetin diyabet hastası olmak için en düşük etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁹⁰ Diyabete karşı koruyucu veya engelleyici olduğu düşünülen sebze ve meyvelerde yüksek oranda bulunan diyet lifinin vegan diyette yoğun olarak tüketilmesi bu sonuçla ilişkilendirilmiştir.³⁹¹ Yani

³⁸⁹ A.e.

³⁹⁰ Yujin Lee ve Park Kyong, “Adherence to A Vegetarian Diet and Diabetes Risk: A Systematic Review and Meta-analysis of Observational Studies”, **Nutrients**, C. 9, No. 6, 2017, s. 7.

³⁹¹ A.e.

vegan beslenmede tüketilen meyve ve sebzelerdeki içerikler nedeniyle vegan beslenmenin diyabete karşı koruyucu etkisi olduğu düşünülmektedir.

Amerikan Diyabet Birliği'nin kılavuzuna uyumlu bir diyet ile düşük yağlı vegan bir diyetin diyabet üzerindeki etkisini araştıran bir araştırmaya göre iki grubun da diyabete karşı plazma düzeyinde olumlu sonuçlar elde edildiği, bununla birlikte vegan diyetin olumluluk düzeyinin küçük bir miktar önde olduğu belirtilmiştir.³⁹² Dolayısıyla, diyabete karşı vegan diyetler diyabet hastalığını önleme çalışmalarında otorite bir kurum olan Amerikan Diyabet Birliği'nin hazırladığı rehberlere göre uygulanacak bir diyetle kıyasla az da olsa daha başarılı görülmektedir. Bu nedenle, vegan diyetin diyabetle olan ilişkisi dikkate alındığında veganlığın diyabete karşı sağlık açısından olumlu bir etkisi olacağı düşünülebilir. Aynı zamanda, bu araştırmanın sonucu, vegan diyetlerin diyabetten korunmada insan sağlığı için etkili olduğunu ve insanların yararına olan bir beslenme biçimi olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte, çalışmaların farklı diyet modelleriyle kıyaslanarak arttırılması ve alternatiflerin geliştirilerek diyabet üzerinde etkilerin araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Vejetaryen diyetlerin kalp ve damar sağlığı için olumlu etkileri olduğu düşünülmekle birlikte, B12 vitamininin vejetaryen ve veganlarda yaygın olarak eksik olmasına bağlı olarak, özellikle, Çin veganlarında B12 eksikliği ile yüksek tuz alımına bağlı olarak vejetaryen beslenmenin damar sertliği (*ateroskleroz*) oluşumuna neden olabileceği belirtilmiştir.³⁹³ Yani, vegan diyetlerin kalp damar sağlığı için iyi bir beslenme şekli olduğu kabul edilmektedir. Buna karşın, veganlarda genelde eksik olan B12, yanlış beslenme alışkanlıklarının ve vegan beslenmenin; kalp damar sağlığı için olumsuz bir durum olan kalp damar hastalıklarına yakalanma riskini arttırdığı düşünülmektedir. Kalp damar hastalıklarında obezitenin bir risk faktörü olduğu düşünüldüğünden dolayı veganlarda daha sık rastlanan düşük vücut ağırlığı; kalp damar hastalıkları açısından bir

³⁹² Neal D. Barnard vd., "A Low-fat Vegan Diet Improves Glycemic Control and Cardiovascular Risk Factors in a Randomized Clinical Trial in Individuals with Type 2 Diabetes" **Diabetes care**, C. 29, No. 8, 2006, s. 1777-1783.

³⁹³ Kam S. Woo, Timothy C. Y. Kwok ve David S. Celermajer, "Vegan Diet, Subnormal Vitamin B-12 Status and Cardiovascular Health", **Nutrients**, C. 6, No. 8, 2014, s. 3259-3273.

avantaj görülmüş ve yüksek oranda meyve, sebze tüketimine bağlı olarak lif, antioksidan ve fitokimyasal alımına bağlı olarak düşük LDL kolesterole sahip olan veganların, iskemik inme açısından düşük risk içerdiği düşünülmüştür.³⁹⁴ Yani, vegan beslenmede meyve ve sebzelerden gelen yüksek lif ve fitokimyasallar; kalp sağlığını korumakta etkili görülmüştür. Bitkisel bazlı beslenmenin kan lipid düzeyleri üzerinde olumlu etkisinin bulunması ve veganların düşük vücut ağırlığına sahip olmaları nedeniyle obeziteden korunması, vegan diyetlerin kalp damar sağlığı açısından olumlu olduğunu düşündürmüştür. Buna karşın, vegan diyetlerde genellikle yetersiz olan vitaminlerin kalp damar sağlığı için olumsuz etkili olabileceği de ihmal edilmemesi gereken durumlardan görülmektedir.

Vegan diyetler bazı kanser hastalıklarından korunmada faydalı olabilmektedir. Örneğin, Winston J. Craig'ın yaptığı araştırmada veganların bitkisel beslenmesine bağlı olarak omnivor beslenenlere kıyasla daha fazla aldıkları lif, c vitamini, antioksidanlar ve fitokimyasalların kanser oluşumunda etkili genetik mekanizmaları durdurucu etkiye sahip olduğu ifade edilmiştir.³⁹⁵ Dolayısıyla, bitkisel ağırlıklı beslenmek; kanserden korunmakta etkili olduğundan dolayı vegan beslenme de kansere karşı koruyucu görülebilir. Yine, bu çalışmada veganların protein kaynağı olarak kırmızı et yerine baklagil tercih etmelerinin, kolon kanserine yakalanma riskini azalttığı düşünülmektedir.³⁹⁶ Buna karşın, vegan diyetlerde genellikle yetersiz D vitamini alımının kanser için olumsuz olabileceği; aynı zamanda kanserle ilgili çalışmaların hücrel biyokimya yoğunluklu olup epidemiyolojik çalışmaların azlığı nedeniyle vegan diyetlerin kanserden koruyucu etkisinin ikna edici kanıt düzeyine henüz ulaşmadığı da düşünülmektedir.³⁹⁷ Dolayısıyla, bitkisel kaynaklarda yoğun olarak bulunan lifler, fitokimyasallar ve antioksidanların kalp damar hastalıklarına, diyabete karşı korunmada etkili olduğu gibi kanser oluşum mekanizmalarını durdurmada da etkili olması, vegan

³⁹⁴ Winston J. Craig, "Health Effects of Vegan Diets", *The American Journal of Clinical Nutrition*, C. 89, No. 5, s. 1628.

³⁹⁵ A.e.

³⁹⁶ A.e.

³⁹⁷ A.e.

beslenmenin kansere karşı koruyucu etkisini göstermektedir. Özellikle, bitkisel protein kaynaklarından olan baklagillerin vegan beslenmede tüketilmesi, kırmızı et tüketilen omnivor beslenmeye göre bağırsak sağlığı açısından daha iyi görülmüştür. Bu nedenle de kolon kanserine yakalanma oranının düşmesi, vegan beslenmenin insanların sağlık açısından yararına olduğunu gösterebilir. Fakat tıpkı diğer hastalıklara karşı korunmada etkili olduğu gibi kanserde de besin yetersizlikleri sağlığı olumsuz etkilemektedir. Bununla birlikte bu alanda epidemiyolojik çalışmaların desteğine de ihtiyacın olduğu görülür.

Vegan beslenenlerin sebze ve meyvelere diyetle çok yer vermelerinden kaynaklı olarak bağırsak mikrobiyotasının sağlık açısından olumlu yönde etkileneceği düşünülebilir. Marian Glick-Bauer ve Ming-Chin Yeh tarafından yapılan araştırmada vejetaryenler ile veganlar arasında bağırsak mikrobiyotası açısından ciddi bir fark bulunmamasına karşın, omnivorlara kıyasla vejetaryenlerde bağırsak mikrobiyotası açısından önemli ölçüde fark bulunduğu ve bunda vegan diyetin besin örüntüsünde iltihaplanma azaltıcı faktörlerin olumlu yönde etkisi olduğu düşünülmektedir.³⁹⁸ Yine başka bir çalışma; bitkisel kaynaklı ve düşük yağ içeriğine sahip vegan diyetlerin, konakçı post-biyotiklerin etkinliğini artırıp lactobacillus, bifidobacterium gibi birçok yararlı bakterinin artışı sağlayarak bağırsak sağlığını olumlu etkilediğini göstermektedir.³⁹⁹ Görüldüğü üzere, vegan beslenmenin bağırsak sağlığı üzerinde olumlu etkisi bulunmakta ve bu durum yine bitkisel besin kaynaklarının sağlık üzerine olumlu etkisinden kaynaklanmaktadır.

Beslenmenin kemik sağlığı üzerindeki etkisi, kemik mineral yoğunluğu üzerinden değerlendirildiğinde ise hem vegan hem de vejetaryen beslenmenin omnivor beslenmeye kıyasla kemik sağlığı açısından daha riskli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁰⁰ Kalsiyum ve

³⁹⁸ Marian Glick-Bauer ve Ming-Chin Yeh ,“The Health Advantage of a Vegan Diet: Exploring the Gut Microbiota Connection”, **Nutrients**, C. 6, No. 11, 2014, s. 4822–4838.

³⁹⁹ Aleksandra Tomova vd., “The Effects of Vegetarian and Vegan Diets on Gut Microbiota”, **Front Nutr.** C. 6, No. 47, 2019, s. 2.

⁴⁰⁰ Isabel Iguacel vd., “Veganism, Vegetarianism, Bone Mineral Density, and Fracture Risk: A Systematic Review and Meta-analysis”, **Nutrition reviews**, C. 77, No. 1, 2019, s. 1-18.

D vitaminin kemik sağlığı için oldukça önemli olduğu bilindiğinden dolayı vegan diyetlerde bunların yetersizliğinden kaynaklı olarak iskelet ve kemik sağlığının olumsuz etkilendiği düşünölmektedir.⁴⁰¹ Burada, vegan beslenenlerin diyet planlamalarında yetersizlik olduğu da düşünölebilir. Nitekim düşük kalsiyum alımına bağlı olarak, veganlarda omnivorlara göre kemik kırığı olabilme riskinin %30 daha fazla olduğu düşünölmektedir.⁴⁰² Omnivor beslenenlerde süt ve süt ürünlerinin uygun miktarda tüketilmesi bu açıdan önemli görölebilir; çünkü kemik sağlığı için önemli olan kalsiyumun büyük bir bölümünü süt ürünlerinden almak mümkündür. Öyle ki sütte bol bulunan mineraller kalsiyum ve fosfordur.⁴⁰³ Buna karşın, bitkisel kalsiyum kaynaklarından da oldukça yüksek oranda kalsiyum bulunabilmektedir.⁴⁰⁴ Dolayısıyla, vegan beslenenlerin bitkisel kaynaklardan kalsiyum ihtiyacını karşılaması durumuyla, kemik ve iskelet sistemi için önemli minerallerden birinin yetersizliğinin giderilebileceği söylenebilir. Buna karşın, veganlarda kalsiyum eksikliğinin nedeni yalnızca süt ürünlerinin tüketilmemesiyle ilgili değil, aynı zamanda bitkisel kalsiyum kaynaklarının biyoyararlanımının süte kıyasla daha düşük olmasından kaynaklıdır.⁴⁰⁵ Yani, vegan beslenmede bazı minerallerin yetersizliklerini bitkisel kaynaklarla takviye etmek mümkün olsa da bu durumda da bu kaynakların düşük emilimi, yetersizlikleri takviye etmek açısından zorluklar oluşturmaktadır. Başka türlü takviyelerle kalsiyum ihtiyacının karşılanabilmesi mümkündür; fakat vegan beslenmenin, tek başına düşünöldüğünde, süt ürünlerini içeren omnivor beslenmeye kıyasla iskelet ve kemik sağlığı açısından da olumlu etkisinin olmadığı görölebilir.

Vegan ve vejetaryen diyetler aynı zamanda mental hastalıklardan depresyonla ilişkisi yüksek riskli görölmüş ve anksiyete için, genellikle düşük risk bulunsa da, özellikle

⁴⁰¹ A.e.

⁴⁰² Bakaloudi vd., "Intake and Adequacy of The Vegan Diet. A Systematic Review of The Evidence", s. 3516.

⁴⁰³ Baysal, **Beslenme**, s. 295.

⁴⁰⁴ A.e., s. 289.

⁴⁰⁵ Bakaloudi vd., "Intake and Adequacy of The Vegan Diet. A Systematic Review of The Evidence", s. 3518.

26 yaşının altındakiler için yine yüksek riske sahip görülmektedir.⁴⁰⁶ Yani vegan beslenen herkes depresyon için yüksek risk grubundayken, anksiyete için ise belli bir yaş grubunun altındakiler yine yüksek risk grubunda görülmektedir. Ruhsal durumlar üzerinde etkileri bulunan B12 vitamini, uzun zincirli omega-3 yağ asitleri, kreatin, demir ve çinko açısından vejetaryen diyetlerin yetersiz olması bu sonuçta etkili görülmüş olup bitkilerde bulunan polifenoller ve fitatların bu vitamin ve minerallerin emilimini olumsuz yönde etkilemesi de bu açıdan önemli olmuştur.⁴⁰⁷ Yani, vejetaryen diyetlerin mental rahatsızlıklar için yüksek risk içermesinin nedeni, diyetle hayvansal kaynaklardan karşılanabilen vitamin ve minerallerin yetersiz alınmasıdır. Bununla birlikte, bu yetersizliklerin bitkisel kaynaklardan giderilebilmesi de bitkilerde emilimi engelleyen maddelerin bulunması nedeniyle zorlaşmaktadır. Dolayısıyla, bu yetersizlikleri bitkisel kaynaklardan gidermek, bitkilerde emilimi engelleyen bazı maddelerin bulunması nedeniyle hayvansal kaynaklara göre daha zor görünmektedir.

Vegan ve vejetaryen diyetlerin stres, anksiyete ve depresyon üzerinde olumlu etkisi olduğunu iddia eden çalışmalar olmakla birlikte bu çalışmaların kısa süreli araştırma süreciyle elde edilen sonuçlar içermesi nedeniyle yeterli olmadığı da ifade edilmiştir.⁴⁰⁸ Dolayısıyla, güncel bilimsel araştırmalar dikkate alındığında vegan ve vejetaryen diyetlerin mental sağlık için önerilmeyeceği düşünülür. Nitekim vegan diyetlerdeki bazı yetersizlikler ruhsal sağlık açısından risk artırıcı olabilmektedir.

Yetersizliklerin hayvansal kaynaklardan giderilebilir olmasına rağmen veganların bitkisel kaynakların emilimi arttıracak şekilde uygulamalar yapabileceği de söylenebilir. Örneğin çimleme, ıslatma ve fermentasyon gibi yöntemlerin, fitatlardan kaynaklı emilim zorluklarını azaltacağı düşünülmektedir.⁴⁰⁹ Fakat bu durumda da yeterli beslenmek için daha fazla çaba harcamak gerekebilir.

⁴⁰⁶ Iguaçel vd. , “Veganism, Vegetarianism, Bone Mineral Density, and Fracture Risk: A Systematic Review and Meta-Analysis”, s. 6.

⁴⁰⁷ A.e., s. 2.

⁴⁰⁸ A.e., s. 14-16.

⁴⁰⁹ Bakaloudi vd., “Intake and Adequacy of The Vegan Diet. A Systematic Review of The Evidence”, s. 3518.

Sonuç olarak, vegan ve vejetaryen beslenmenin fayda sağlayan durumları olduğu gibi zarar veren durumlarının da bulunduğu söylenebilir. Vegan diyetler; obeziteye, diyabete, kalp damar hastalıklarına karşı genellikle koruyucu özellikte olsa da iskelet ve kemik hastalıkları, sinir sistemi hastalıkları, bağışıklık sistemi ve hematolojik bozukluklara neden olabileceğinden dolayı sağlık açısından zararlı da olmaktadır.⁴¹⁰ Özellikle, vegan beslenenlerin mental hastalıklara daha yatkın olmalarından dolayı bu şekilde bir beslenmenin hayat kalitesini düşüreceği de düşünülmektedir.⁴¹¹ Dolayısıyla Singer'in iddia ettiği gibi vegan beslenmenin insanların faydasına olmadığı söylenebilir.

Çalışmalara arasında farklı katılımcılar üzerinden farklı araştırmalar yapılması, farklı bölgelerde araştırmalar yapılması, katılımcıların takviye kullanıp kullanmaması, katılımcıların eğitim düzeyleri ve beslenme bilgi düzeyleri, katılımcıların sahip olduğu genetik ve çevresel faktörler de araştırma sonuçlarını etkileyen faktörlerdendir. Bu nedenle sonuçların genellikle benzer olduğu dikkate alınmakla birlikte makro ve mikro besin ögeleri açısından sonuçların tüm vegan beslenenlerde aynı olacağını düşünmek doğru olmayacaktır. Fakat Avrupa özelinde vegan beslenme tarzının, vegan olmayan beslenme tarzlarına kıyasla bazı besin ögeleri açısından yetersiz olması nedeniyle vegan beslenmenin sağlık açısından tavsiye edilen diyetler arasında ideal bir nitelik taşımadığı en azından güncel bilimsel literatür dikkate alınarak söylenebilir. Aynı zamanda, beslenme alanında veganlıkla ilgili yapılan son araştırmaların özellikle mikro besin açısından vegan beslenmede yetersizlikler olduğunu göstermesi de besin yetersizlikleri açısından sorgulanması gereken durumlardandır.

Vejetaryenliğin sağlık açısından savunulma nedenlerinden biri de kırmızı etin sağlık zararlarıyla ilgili iddialar olmuştur. Özellikle kanser ve kalp damar hastalıklarıyla ilgili iddialar daha ön plana çıkmaktadır. Singer'in de etin kolon kanseri riskini arttırması nedeniyle kötü bir besin tercihi olduğunu belirtmesi ve yüksek kolesterole sahip olmasına bağlı olarak kalp krizi riskini arttırması nedeniyle Amerikan Kalp Birliği'nin et tüketimini

⁴¹⁰ A.e.

⁴¹¹ A.e.

azaltmak yönündeki önerilerinin etin sağlık açısından riskli olduğunu göstermekte önemli olduğunu düşündüğünden bahsetmiştik. Fakat bu iddia da etin sağlığa zararlı olduğunu göstermekte yeterli değildir. Et tüketiminin sağlık açısından riskleri; etin çeşidine, pişirilme yöntemine ve tüketim sıklığına bağlı olarak ortaya çıkar.

Et tüketiminin kolokteral kanserle ilişkisi bulunur. Bunun nedeni eti pişirme sırasında kansere neden olan heterosiklik aminlerin ve polisiklik aromatik hidrokarbonların oluşması veya işlenmiş et çeşitlerine kansere neden olan nitrozamin bileşiklerinin eklenmesidir.⁴¹² Aynı zamanda, etin tüketiminin değil fakat fazla tüketiminin yağ artışı ile birlikte obeziteye neden olacağı ve etteki hem demirin zararlı etkilerinin de kansere neden olabileceği düşünülmüştür.⁴¹³ Yani kanser nedeni etin kendisi değil, etin pişirme yönteminden kaynaklı açığa çıkan zararlı bileşiklerden veya işlenme sürecinde eklenen bazı bileşiklerin zararlı etkilerinden kaynaklıdır. Etin yüksek yağ oranı, obezite ve benzeri hastalıklardan tek başına sorumlu değildir; çünkü bu da etin aşırı tüketimiyle ilişkilidir. Bu nedenle etin kendisi değil, yüksek yağ; sağlık açısından riskli görülmektedir. Etin kanser yükünü azaltmak için de nitrozamin bileşiklere C vitamini eklemek bir çözüm önerisi olabilmektedir.⁴¹⁴ Bununla birlikte, pişirme yöntemini değiştirmek de zararlı bileşiklerin oluşmasını önleyebilmektedir. Böylece kanser yapıcı maddelerin etkisinden korunulabilir. Singer'in bahsetmiş olduğu Amerikan Kalp Derneği'nin et tüketimini azaltma yönündeki önerileri, Amerikalıların çok yüksek miktarda et tüketiminden kaynaklı görülebilir. Nitekim obezite ve benzeri durumlar da etin aşırı tüketimiyle ilişkilendirilir. Bu nedenle uygun miktarda, doğru pişirme koşullarında, uygun çeşitte eti tüketmenin kanser ve kalp damar hastalığını tehdit edici olduğunu söylemek zor olacaktır.

Etin bir protein kaynağı olması nedeniyle makro besin ihtiyacını karşılayacağı gibi aynı zamanda faydasının da olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, hayvansal kaynaklarda yoğun olarak bulunduğu gibi ette de yoğun olarak bulunan konjuge linoleik asit bileşikleri

⁴¹² Lynnette R. Ferguson, "Meat and Cancer", **Meat Science**, C. 84, No. 2, 2010, s. 308-313.

⁴¹³ A.e.

⁴¹⁴ A.e.

kanser etkisini inhibe etmekte ve bağıışıklığı da olumlu yönde etkilemektedir.⁴¹⁵ Aynı zamanda bu bileşikler, yalnızca kansere karşı koruyucu değil aynı zamanda kalp-damar hastalıkları, diyabet, obezite, iskelet sistemi hastalıkları üzerinde de olumlu etkiye sahip ve E vitamininden de daha fazla antioksidan etkili bir bileşiktir.⁴¹⁶ Bu nedenle etin yalnızca kansere neden olabilecek etkileri bulunduğu ve bu etkilerden korunarak et tüketiminin önerileceğı düşünülmemeli, etin faydalı yönlerinin de bulunması nedeniyle önemli bir besin kaynağı olduğu göz ardı edilmemelidir.

Singer'in, et üretiminin ekolojik olarak da kötü olduğu, bitki proteinlerine göre et üretiminin verimsiz olduğu ve et talebinin ormanların yok olmasına neden olduğunu söylediğinden bahsetmiştik. Bu nedenle et üretiminin sonlanmasının hem orman tahribatını hem de verimsiz yetiştirmeyi azaltacağı düşünölmekteydi. Oysa birçok endüstriyel üründe kullanılan palm yağının Endonezya'da ve diğer ekvatorial ölkelerde ormanların yok olması için en büyük neden olduğu ve bu ormansızlaşmanın nesli tükenmekte olan orangutan nüfusunun yüksek oranda artmasına ve küresel ısınmaya neden olduğu gündeme gelmiştir.⁴¹⁷ Bu durum dikkate alındığında ormansızlaştırma ve ekolojik tahribatın yalnızca et üretimiyle ilişkilendirilemeyeceğı görölebilir. Çünkü palm ağaçlarının üretilmesi için ormanların tahrip edilmesi yalnızca hayvansal üretimle değil bitkisel üretimle de benzer şekilde ormanlara zarar verilebildiğini göstermektedir. Üstelik bu durum, hayvanların yaşamının sonlanmasına da yol açtığından hayvan refahı için bitkisel üretimi tek başına desteklemenin yeterli olmayacağı görölmektedir. Çünkü hayvanları korumak için bitkisel üretimi artırmak da hayvanların ölümüne yol açabilmektedir. Dolayısıyla bitki ekosisteminin korunması için daha geniş kapsamlı düşünmek gerekmektedir.

⁴¹⁵ A.e.

⁴¹⁶ Eda Demirok ve Nuray Kolsarıcı, "Et ve Ürünlerinde Konjuge Linoleik Asit ve Önemi", Gıda, C. 35, No. 1, 2010, s. 1-7.

⁴¹⁷ Earth Talk, "Is Harvesting Palm Oil Destroying the Rainforests?," Scientific American, 11 Aralık 2008 (Çevrimiçi) <https://www.scientificamerican.com/article/harvesting-palm-oil-and-rainforests/> 04 Nisan.2023.

Bitkisel ürünlerden avokado ve badem üretiminin, gezici bal arılarının tozlaşma yönteminden faydalanılarak sağlandığı, birçok meyve ve sebzenin de bu yöntemle üretildiği ve bunun Amerika Birleşik Devletleri'nin tarım mahsülünün çok büyük bir bölümünü karşıladığı iddiası gündeme gelmiştir.⁴¹⁸ Bu durum, hayvansal bir ürün olduğu için balın tüketilmediği vegan diyetin dikkate alması gereken hususlardan olmuştur. Dolayısıyla, palm ağacı yetiştiriciliğinde olduğu gibi avokado yetiştiriciliğinin de bitkisel üretim olmasına karşın tek başına ormanların yok olmasını önlemek, hayvanların hayatlarını korumak ve verim elde etmek için yeterli olmadığı düşünülebilir. Bu nedenle bitkisel protein yerine et üretimi de ormanların yok edilmesinin sorumlusu olarak görülmemelidir. Ayrıca, Singer'in söylediği gibi vegan beslenmenin ucuz ve kolay ulaşılabilir olduğu da şüphelidir. Nitekim insanlar bulunduğu çevresel şartlara bağlı olduklarından dolayı o çevrede yetişen ve tarımı yapılabilen besinlere daha kolay ulaşabilirler ve bazı bölgeler tarımdan çok, hayvancılığa daha elverişli olabilir.

Etle ilgili gündeme gelen önemli konulardan biri de etin protein ihtiyacını karşılama konusunda daha başarılı olmadığı yönünde olmuştur. Örneğin Singer, protein karşılama konusunda etin zorunlu olmadığını ve vücut için temel proteinlerin uygun bir karışımını sağlayan protein bütünleme ilkesi takip edildiği takdirde bitkisel protein kaynaklarının protein ihtiyacını karşılamada yeterli olacağını savunmaktaydı.⁴¹⁹ Nitekim bilinmektedir ki vegan diyetlerde insan vücudu için esansiyel olan aminoasitlerin bir veya birden fazlası bulunmadığından dolayı protein yeterli değildir ve hayvansal kaynaklarda bu aminoasitler tam olduğundan dolayı bu kaynaklar daha yüksek protein kalitesindedir.⁴²⁰ Örneğin, lizin ve treonin aminoasitleri tahıllarda; metiyonin, sistin ve triptofan aminoasitleri baklagillerde; triptofan aminoasidi ise mısırdan bulunmadığından dolayı veganların tüm

⁴¹⁸ Maura Judkis, "Sorry, Vegans. If You Don't Eat Honey, Avocados Might Be Off-limits, too", **The Washington Post**, 17 Ekim 2018, (Çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/news/voraciously/wp/2018/10/17/sorry-vegans-if-you-dont-eat-honey-avocados-might-be-off-limits-too/> 04 Nisan 2023.

⁴¹⁹ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 283.

⁴²⁰ Aftab vd., "Effect of Vegan Diet (VD) on Sports Performance: A Mechanistic Review of Metabolic Cascades", s. 2025.

bunları ayrı ayrı bitkisel kaynaklardan alması gerekmektedir.⁴²¹ Bu nedenle, bitkisel kaynaklardan protein ihtiyacını karşılamak için farklı elzem aminoasit içeriğine sahip besinlerin birlikte tüketilerek protein ihtiyacını karşılamak olası görülmüştür.⁴²² Buna karşın bunun, protein ihtiyacını karşılamak için en uygun yol olmadığı da düşünülebilir. Nitekim bitkilerde bulunan proteinlerde elzem aminoasitlerin tam bulunmamasına karşın bitkisel kaynaklı proteinlerin sindirilme problemleri de proteinin vücutta kullanılma miktarını azaltabilmektedir.⁴²³ Bitkilerde bulunan lifler ve fitatların bunda etkili olduğu bilinmektedir.⁴²⁴ Dolayısıyla, bitkisel beslenmede bunlar da dikkate alınmalıdır. Yine de et tüketiminin sınırlandırılması gereken insanlar için bu uygulama takip edilebilir ve protein ihtiyacı karşılanabilir. Örneğin, soya fasulyesindeki protein oldukça yüksek olup bu, vegan diyetle protein ihtiyacını karşılamakta verimli olabilir.⁴²⁵ Fakat bu, genellikle hayvansal kaynakların en iyi protein kaynakları olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Vegan diyetlerde B12 vitamini yetersizliği de sağlık açısından riskli durumlardandır. Önceden de bahsedildiği üzere, Peter Singer bu riskin önlenmesi için ucuz ve kolay bir takviye yöntemi olarak gördüğü B12 tabletleri önermiştir.⁴²⁶ Bilindiği üzere, hayvansal besinler temel B12 kaynağıdır. B12 vitamini, enzim sistemlerinin çalışmasını sağlayarak merkezi sinir sisteminin çalışmasını sağlar, DNA sentezinde rol oynar.⁴²⁷ Yetersizliğinde ise sinir sistemi bozukluklarına, pernisiyöz anemiye ve bilişsel bozukluklara neden olabilir.⁴²⁸ Bu durum B12 vitamininin kritik öneme sahip olduğunu ve yetersizliğinde sağlık açısından geri döndürülemez bozukluklara neden olabileceğini göstermektedir. Singer bunun önemini bilerek B12'yi hayvansal kaynaklardan karşılamak yerine takviye önermektedir.

⁴²¹ A.e.

⁴²² Baysal, **Beslenme**, s. 60.

⁴²³ A.e., s. 58.

⁴²⁴ Aftab vd., "Effect of Vegan Diet (VD) on Sports Performance: A Mechanistic Review of Metabolic Cascades", s. 2024.

⁴²⁵ Bkz. Baysal, **Beslenme**, s. 63.

⁴²⁶ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 284

⁴²⁷ Baysal, **Beslenme**, s. 226.

⁴²⁸ A.e., s. 227.

İnsan sağılığı için önemli olan B12 vitamini, hem gebe bir anne hem de bebeği açısından büyük öneme sahiptir. Öyle ki bir gebenin B12 eksikliğinin bebekte duygu durum bozukluklarına ve gelişme geriliğine sebep olduğu, nörolojik gelişim için oldukça önemli olan serebral büyümede azalmaya neden olduğu görüldüğünden dolayı B12 vitamini oldukça önemli görülmüş ve B12'yi yeterli oranda içeren bitkisel kaynak bulmanın zorluğundan dolayı vegan gebeler için B12 yalnızca takviye alınarak ikame edilebilir görülmüştür.⁴²⁹ Bu, Singer'in tavsiyesiyle uyum içindedir. Fakat yine de vegan gebelerin sağılıklı bir gebelik süreci geçireceği düşünölmeyebilir. Nitekim vegan gebelerde, gebelik öncesi diyet düzenlemesi yapılsa dahi düşük doğum ağırlığına sahip yenidoğan insidansının oldukça yüksek olduğu görülmüştür.⁴³⁰ Dolayısıyla vegan diyetler, sağılıklı yetişkin bireyler için çok büyük sağılık riskleri içermeyebilirken, gebelikte hayvansal kaynaklarda bulunan B12 yeterince alınmazsa bebekte düşük doğum ağırlığı ya da geri döndürölemez gelişim bozukluklarının olabileceği görölmektedir. Bu nedenle gebelik döneminde vegan beslenmenin, ne fetüsün ne de gebenin faydasına olduğu düşünölmeyecektir.

Büyöme ve gelişme dönemindeki çocuklar için de vegan beslenmek çeşitli riskler barındırabilir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde Floridalı bir vegan anne olan Sheila O'Leary; kocasıyla birlikte 18 aylık çocuklarını yalnızca sebze ve meyveyle vegan beslediği için çocuklarının ölümine neden olmaktan dolayı birinci derece cinayetten suçlu bulunmuştur.⁴³¹ Bu durum da büyüme ve gelişme döneminde çocukların vegan beslenmesinin hala riskli göröldüğünü gösterir. Pek tabii, bunun ardında vegan diyetlerin iyi planlanmıyor olması neden olarak sunulabilir. Fakat bu durum, sinir sistemi sağılığı açısından riskler barındıran bir diyetin benimsenmesinin sağılıksız diyet programları kadar

⁴²⁹ Tomer Avnon vd., "Does Vegan Diet Influence Umbilical Cord Vitamin B12, Folate, and Ferritin Levels?", *Archives of gynecology and obstetrics*, C. 301, No. 6, 2020, s. 1417–1422.

⁴³⁰ Lorena Emanuela Buta ve Amelia Tero-Vescan, "The Importance of Omega-3 Essential Fatty Acids in Pregnancy. Is the vegan Diet Safe for Pregnant Women?" *Acta Medica Transilvanica*, C. 26, No. 4, 2021 s. 34-36.

⁴³¹ *Business Insider*, "A Vegan Mom Whose Son Starved to Death on a Strict Diet Has Been Sentenced to Life in Prison", *Insider*, 30 Ağustos 2022 (Çevrimiçi) <https://www.insider.com/sheila-oleary-vegan-mom-life-prison-starving-death-of-son-2022-8>, 5 Aralık 2022.

riskli olduğu gerçeğini değiştirmez. Her ne kadar iyi planlanan diyetlerin sağlıksız olmadığı düşünölse de bunun için hem daha çok bilimsel araştırmaya ihtiyaç vardır hem de bu durum, toplumda her bireyin iyi derecede beslenme bilgisine sahip olma zorunluluğunu getireceğinden dolayı insanların sorumluluklarını arttırmaktadır.

Kısacası, hem hastalıklarla ilişkisi hem de diyet içeriğinin temel gereksinimleri karşılama düzeyine bakılırsa vegan beslenmenin toplumun çoğunluğunun faydasına olduğu görölmemektedir. Bu nedenle Singer'in söylediği gibi veganlığı hayvan refahını önemsemeyenler için bile sağlık faydaları nedeniyle tavsiye etmek, bireylerin sağlıklı beslenmesi için dikkate alınması gereken birçok faktörü yok sayarak belli konularda olumlu etkisi olduğu düşünölen bir diyetin genel için de iyi olacağını düşünmekten kaynaklanır. Fakat vegan diyetler; toplumun farklı gruplarındaki tüm bireyler için ucuz, kolay ve her açıdan sağlıklı değildir. Üstelik vegan beslenmenin etkilerinin araştırıldığı ve diyabet tedavisinde uygulanıp uygulanamayacağını sorgulayan Bernard ve arkadaşlarının düşük yağlı vegan diyet uyguladıkları 74 haftalık araştırmada birçok katılımcının vazgeçtiği ve bu çalışmanın katılımcıları zorlayarak tamamlandığı dile getirilmiştir.⁴³² Katılımcıların durumlarıyla ilgili bu iddia, vegan diyetlerin sürdürölmesinin de zorluğunu göstermektedir.

Vegan diyetin faydacılık açısından savunulmasının nedeni veganlığın maksimum faydayı sağlamak ve insanların çıkarına olmak şartını sağlamakta yeterli görölmesiydi. Bu nedenle Singer'e göre vegan beslenme ve yaşamı benimsemek, faydacı ahlak kuramının temel prensibiyle uyumlu görölmüştü. O, veganlığın hayvan eti yemekten daha fazla zaman ve enerji almayacağını ve kimsenin dezavantajına neden olmayacağını, üstelik vegan beslenmenin et yemekten daha ekonomik olacağını iddia etmişti.⁴³³ Fakat hem yukarıda bahsettiğimiz araştırmaların sonuçlarına dayanarak hem de sağlıklı beslenmenin ilkelerini dikkate alarak bakıldığında vegan beslenme şeklinin çok sayıda insanın

⁴³² Bauer ve Yeh, "The Health Advantage of a Vegan Diet: Exploring the Gut Microbiota Connection", Bkz. Bu çalışmada bu araştırmaya ilişkin böyle bir iddia bulunmaktadır.

⁴³³ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 331.

faydasına olma prensibini karşılıyor olması zordur. Örneğin gebe anneler, anne karnındaki bebekler, büyüme ve gelişme döneminde olan çocuklar, mental hastalıklara sahip olan kişiler, iskelet ve kemik sağlığı açısından riskli olan kişiler için vegan beslenmenin beslenme tedavisi olarak uygulanması oldukça zordur. Ayrıca, vegan beslenmede yaygın olarak görülen B12 yetersizliği takviye edilmediği takdirde veganlık, bilişsel ve ruhsal bozuklukları beraberinde getirmekte ve anne karnındaki bebeğin sağlığını yüksek derecede riske atmaktadır. Dolayısıyla vegan beslenme; her yaş, cinsiyet ve hastalıktaki kişiye uygun değildir. Vegan beslenmenin; diyabet, kalp damar hastalıkları ve bazı kanser türlerine karşı koruyucu etkisi olmasına karşın, bazı hastalıklar için de riskler barındırmasından dolayı bu beslenme biçimi her açıdan sağlıklı da değildir. Ayrıca, mikro besin öğeleri açısından yetersizliklerin gösterildiği araştırma sonuçları, vegan diyetlerin bazı yetersizliklere bağlı olarak bu yetersizliklere bağlı hastalıkların riskini arttırabileceğini düşündürmektedir.

Sağlıklı bir beslenme programı oluşturmak için kişinin yaşı, cinsiyeti, hastalık durumu gibi birçok faktörün dikkate alınması gerektiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü her yaş, cinsiyet ve hastalık grubuna hitap eden sağlık açısından faydalı tek bir beslenme şeklinin bulunduğunu söylemek makul değildir. Nitekim önerilecek sağlıklı beslenme programı, hastalıklara göre farklılaşmaktadır. Kişinin yaş ve cinsiyetine bağlı olarak da beslenme ihtiyaçları değiştiğinden dolayı bu durum, uygulanacak sağlıklı diyetin içeriğini etkileyecektir. Bu konu hakkında örneklerle çalışmayı derinleştirmek mümkündür; fakat birçok vaka ve bu vakalara uygulanan beslenme tedavilerinin çokluğu nedeniyle konuyu odak noktasından uzaklaştırmamayı amaçlamaktayız. Bu nedenle bu bölümde yalnızca vegan beslenme üzerinden bir sağlık yararı değerlendirilmesi yapılmış ve Singer'in iddialarına yanıt vermek amaçlanmıştır.

Beslenme biliminin araştırmalar ışığında güncellendiği ve değiştiği de unutulmamalıdır. Öyle ki bilimsel araştırmalar sonucu elde edilen sonuçlar yeniden yorumlanarak uygulamalı bilimlerde yaklaşımların değişmesine neden olmaktadır. Bu açıdan vegan beslenmeye dair araştırmaların sonuçlarının da başka bir diyetle ilgili araştırmaların

sonuçlarının da bilimsel niteliği unutulmamalı ve bilimsel araştırmaların sonuçları bilimsel metotların güvenilirliğine bağlı olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak Singer'in faydacı ahlak açısından temellendirdiği gibi vegan beslenme türünün en yüksek sayıda kişi için en iyi olacağını iddia etmek, bireylerin sağlıklı olmaları için faydalarına olacak beslenme programlarını etkileyen yaş, cinsiyet, hastalık gibi faktörlerden bağımsız bir değerlendirmedir. Bu nedenle, Singer'in faydacı yaklaşımının da veganlığı gerekçelendirmekte insanların faydasına olmayan durumları ihmal etmesi nedeniyle başarılı olmadığı düşünülmektedir. Çünkü birçok gruptaki insanın sağlık faydası göz ardı edilmektedir. Oysa vegan beslenme kemik hastalığına ve mental hastalıklara sahip yetişkinler için faydalı olmamakla birlikte gebelik dönemindeki yetişkinler ve büyüme-gelişme dönemindeki çocuklar için sağlık açısından bazı riskler barındırmaktadır. Vegan beslenme yalnızca vegan beslenmenin yararlı olabileceği gruptaki bireylerin faydasına görülebilir. Fakat bu gruptaki bireyler de toplumdaki maksimum sayıda bireyi içeren bir çoğunluk olmayabilir. Dolayısıyla Singer'in türücü karşıtı uygulama olarak savunduğu veganlığın, toplumdaki maksimum sayıda insanın faydasına olmaması, insan ve hayvan arasındaki en uygun ilişkinin insanların vegan olmasıyla karşılanamayacağını göstermektedir.

3.3.3. İnsanmerkezcilik, Teizm ve Hayvanların Ahlaki Statüsü

Singer, insanmerkezci etiğe karşı hayvanmerkezciliği savunmuş ve türçülüğün bir çeşidi olan insanmerkezciliğe karşıt bir uygulama olarak da veganlığı sunmuştu. Bu bölümde insan ve hayvanlar arasındaki uygun ilişkiyi belirlemekte Singer'in hayvan etiğindeki hayvanmerkezci yaklaşımı yerine alternatif olarak teizm ile uyumlu olan insanmerkezci etik savunulacaktır. Bu bölümde insanmerkezci yaklaşıma sahip olan rasyonel veya teistik ahlakın da hayvanları ahlaki ilgiye ehil görmesi nedeniyle insanmerkezciliğin hayvanlara kötülük yapmanın bir mazereti olmadığını göstermek amaçlanmaktadır. Bu bölümde insanmerkezcilikle uyumlu görünen İslam düşünce geleneğinde de hayvanların ahlaki statüsü açıklanacaktır. Ayrıca Singer'in hayvanların öldürülmelerine ilişkin görüşleri değerlendirilecektir.

İnsanın her ne kadar hayvanlarla oldukça fazla ortak yönü bulunsa da onu diğer hayvanlardan ayıran özellikleri vardır. Bu bağlamda biyolojik olarak prefrontal korteksin, düşünme ve acıyı bir ıstırap olarak yorumlama gibi birçok durum açısından onu diğer hayvanlardan farklılaştırdığını, düşünme ve dil yeteneğine sahip olmakla ilgili bilişsel özelliklerinin de bu minvalde olduğunu tezin ikinci bölümünde söylemiştik. Her ne kadar Singer tarafından hayvanların insanlar gibi acı çektiği düşünülse de bunun şüpheli olduğunu insanı hayvandan ayıran nedenlere dayandırarak dile getirmiştik. Dolayısıyla, insan türünün insansı olmayan diğer hayvanlardan farklı olan bazı özelliklere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştık. Buna eşlik eder şekilde Peter Singer de insanı farklı kılan özellikler nedeniyle onu ahlaki olarak sorumlu bir canlı olarak görmekteydi. İnsanı farklılaştıran özellikleri; rasyonalite, dil kabiliyeti, benlik bilinci veya biyolojik yapısına göre değişkenlik arz ediyor olsa da insanın diğer canlılardan farklı niteliklere sahip olduğu fikri de Singer dâhil herkes tarafından kabul ediliyor görünmektedir. Bu bağlamda insanı farklı kılan özelliklerin insanın özel bir konumda olmasını sağlayacağını iddia edebiliriz. Bu nedenle de yalnızca insanı merkeze alan etik yaklaşımların hayvanların durumu için diğer yaklaşımlardan daha iyi olduğuda söylenebilir. Öyle ki insan dışındaki canlılar için ahlaklılık söz konusu değildir.

İnsanmerkezci yaklaşıma sahip olan filozoflar, insanların hayvanlardan farklı olan özellikleri nedeniyle insanların hayvanlara karşı kötü eylemde bulunması gerektiğini savunmamışlardır. Nitekim tezin birinci bölümünde insanmerkezci yaklaşıma sahip olan filozofların da hayvanların acı çekebiliyor olacaklarını düşünmelerinin mümkün olduğundan bahsetmiştik. Örneğin Aristoteles, hayvan ruhunun hissetme gücüne sahip olması nedeniyle acı çekebileceğini düşünmekteydi. Veyahut Descartes, ruha sahip insanlar gibi bütüncül şekilde olmasa da hayvanların uzamda yer kaplayan bedene sahip olmaları sebebiyle acı çekebildiklerini düşünmekteydi. Öte yandan Kant, hayvanlara karşı dolaysız bir ahlaki sorumluluk taşımadığımızı düşünse de hayvanlara karşı davranışlarımızın insanın ahlaki olgunlaşmasına zarar vereceğine ve empati yeteneğini zayıflatacağına inandığından dolayı hayvanlara kötü davranılamayacağını düşünmekteydi. Yani bu filozoflar her ne kadar insanmerkezci bakış açısına sahip olsalar

da onların taraf oldukları insanmerkezci etik, hayvanlara kötülük yapmanın ve acı çektirmenin bir gerekçelendirme aracı olmamıştır. Aynı zamanda hayvanların acı çekiyor olabilecekleri düşüncesi de çoğu zaman kabul görmüştür. Dolayısıyla insanmerkezci yaklaşım, hayvanlara yapılan kötülüklerin nedeni olarak görülmemelidir. Aksine, insanmerkezci yaklaşım, hayvanlara yapılan kötülüklerin azaltılması veya engellenmesi; insanın akıl sahibi olma, düşünen bir ruha sahip olma veya niyetlerini oluşturarak özgür biçimde eylemde bulunabilme gibi özellikleri nedeniyle insana yüklenmiş bir sorumluluktur.

Genişletilmiş teizmin bir versiyonu olarak Yahudi-Hristiyan gelenekte olduğu gibi İslam düşünce geleneğinde de insanmerkezci bir etik anlayışının olduğu görülmektedir. İslam düşüncesinde insan, düşünen hayvan olarak da bilinen “Hayevan-ı Natık” şeklinde tanımlanmış olup bu tanım, onun canlı olması bakımından hayvanlarla aynı cinsten olmasıyla birlikte onun, nesnelerin isimlerini bilme ve dil kullanma yeteneğini sağlayan düşünme gücüyle de hayvanlardan ayrıldığı manasına gelen bir tanım olarak kabul görmüştür.⁴³⁴ Bu tanımın, Hristiyan felsefesini olduğu gibi İslam felsefesini de önemli ölçüde etkileyen Aristoteles’in insan tanımına benzediği bilinmektedir. Yani Aristoteles’in bitki, hayvan ve insan ayrımına yönelik taksimi bir biçimde takip edilmiş, insanmerkezci yaklaşım İslam felsefesinde de sürdürülmüştür.

Klasik dönem İslam düşünce geleneğinde ilahi müdahale veya anlayıştan kaynaklı olarak insanı farklılaştıran özellikler hakkında ihtilaflı durumlar olsa da Ömer Türker, insanın düşünen hayvan olduğu tanımında İslam düşünce geleneğinde fikir birliği olduğunu söyler.⁴³⁵ Yine, İslam düşünce geleneğinin önde gelen düşünürlerinden Farabi, İbn Rüşd, İbn Sina gibi felsefeciler insan nefsinin bedenle ilişkisini farklı yorumlamış olsalar da insanın akla sahip olduğu konusunda ortak kanaat sahibi olarak görülmektedir.⁴³⁶ Dolayısıyla, İslam düşünce geleneğinde insanın akledebilen ve

⁴³⁴ Recep Alpyağıl, “Düşünen Bir Canlı Olmak ve “İnsan Oluş”, **Evrım ve Tasarım**, Ed.Recep Alpyağıl, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s. 857.

⁴³⁵ Ömer Türker, **Ahlak: Yeni Bir Yaklaşım**, Ed. Lütü Sunar, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2021, s. 30.

⁴³⁶ **A.e.**, s. 26.

düşünme yeteneğine sahip olan bir canlı olması, onu diğer canlılardan farklılaştıran üstün bir niteliği olarak görülmektedir.

İslam felsefesinde insanın akledebilmesine ve dil kabiliyetine sahip olmasına itibarla yapılan insan hayvan ayrımı, Aristoteles ve Descartes'in insanı diğer canlılardan ayırt edici bulduğu özelliklerle benzerlik gösterir. Nitekim Descartes'in dil ve konuşma kabiliyeti nedeniyle insana uzamda yer kaplamayan bir ruh atfettiğini, Aristoteles'in de insanı hayvandan ayıran özelliklerinde insan ruhunun, hayvan ruhunun sahip oldukları özelliklere ek olarak düşünme gücüne sahip olduğunu düşündüğünü söylemiştik. Dolayısıyla, Singer'in insanmerkezcilik açısından ele alıp eleştirdiği düşünürlere benzer şekilde Yahudi-Hristiyan gelenekte olduğu gibi İslam felsefesinde de insanın nesneleri tanıma ve bilmesini sağlayan düşünme kabiliyeti, onun hayvanlardan farklı olarak özel bir konumda görülmesine neden olmuştur.

İslam düşünce geleneğindeki genel kabulün insanmerkezci oluşunu, İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ın da desteklediği düşünülmektedir. Bu bağlamda 'Teizm ve Hayvan Refahı' bölümünde insana Tanrı'nın ruhundan üflediğine, yeryüzündeki bitkiler ve hayvanların onun hükmü altında olduğuna ve onun yeryüzünde halife olduğuna dair Kuran'daki bahislerin bununla ilişkilendirilebileceğini söylemiştik. Bu durum Abbas Poya ve Isabel Schatzschneider'e göre dünya üzerindeki şeylerin insanın yararına yaratılmasıyla (*musahkhar*) ve insana boyun eğdirilmiş (*mudhallal*) olmasıyla açıklanır ve İslam'daki insanmerkezci yaklaşım, insanın ayrıcalıklı olan bir konumda olarak diğer canlıların üzerinde hâkimiyet sahibi olmasıyla ilişkilendirilir.⁴³⁷ Yine onlara göre insanın yeryüzünde halife olduğu ifadesi; halifenin insanın dünyada diğer yaratılmışlar üzerinde yönetimini, yeryüzünün ıslah ve inşasını gerektiren sorumluluğunu ifade ettiğinden dolayı İslam dini insanmerkezci yaklaşımı destekleyicidir.⁴³⁸ Hayvanların insanların yararına yaratılması ve insanın yönetiminde olduğu düşüncesini takiben İslam'da bazı uygulamaların olduğu görülür. Bu bağlamda Poya ve Schatzschneider; Kuran'da hayvan

⁴³⁷ Abbas Poya ve Isabel Schatzschneider, "God's Justice and Animal Welfare", **Journal of Islamic Ethics** 6, 2022, s. 6.

⁴³⁸ A.e., s. 7.

eti yemenin kabul gören bir davranış olduğunu, Hz. Muhammed'in uygulamalarının bu düşünceyi pekiştirdiğini fakat hayvanların öldürülmesinin kabulünün ne şekilde genişletilebileceğinin tartışmalı olduğunu ve hayvanları yok yere öldürüp yemenin hem yasak olduğu hem de kınama gerektiren bir durum olduğuna dair fikir birliği olduğunu dile getirilmiştir.⁴³⁹ Dolayısıyla İslam geleneğinde hayvanları öldürmenin kabul görmesi, onlara acı çektirilebileceğinin de kabulü olmayıp hayvanlara acı çektirmek kötü bir eylem olarak görülmüştür.

Poya ve Schatzschneider, İslam'da bu konudaki tartışmaların başlangıcını İslam düşüncesine önemli ölçüde katkıda bulunan Mutezile geleneğine kadar götürmektedir. Çünkü Mutezile geleneğinde hayvan ve insan ilişkilerindeki tartışmalara yer verilmiş, hayvanlara yönelik uygulamalar adalet ('*adl*), ıstırap (*mu'ānāt*), acı (*alam*) ve tazminat ('*iwaḍ*) kavramlarıyla değerlendirilmiş ve acının ontolojik varlığıyla Tanrı'nın yaratımı açısından hayvanların durumu incelemiştir.⁴⁴⁰ Hayvanlarla ilgili belirtilen bu durumlar sebebiyle İslam'da hayvanların ahlaki ilgi ehliyetine sahip olduğu düşünülmüş ve bu hukuki yaptırımlar çerçevesinde de ele alınarak hayvanların yaşama, beslenme, acı çektirilmeme ve hayatını sürdürme hakkı olduğundan bahsedilmiştir.⁴⁴¹ Bu nedenle İslam geleneğinde her ne kadar insanı insan kılan farklı özelliklerin bir kabulü olarak insanmerkezci yaklaşım benimseniyor olsa da hayvanların ahlaki ilgiye ehil oldukları ve onlara acı çektirmenin ahlaki kötülük olduğu düşüncesinin bulunduğu görülür. Dolayısıyla İslam düşüncesiyle uyumlu olan insanmerkezci ahlak anlayışına göre insanı hayvanlardan ayıran özelliklere dayanarak hayvanlara yapılan kötülük doğru değildir; insan diğer canlılara acı çektirmemek yönünde bir sorumluluk taşımaktadır.

İslam düşüncesinde genel kabulün insanmerkezcilik olduğuna itiraz edilebilir. Bu bağlamda Abbas Poya ve Isabel Schatzschneider, Müslüman düşünürler topluluğu olan

⁴³⁹ A.e., s. 8.

Ayrıca Bkz. A.e., s. 2. Hayvana zulmetmenin yasak olduğu Hz. Muhammed'in söz ve eylemlerini içeren sünnetiyle de tasdik gördüğü, hayvanların vücudunun hassas yerlerine acı çektirmek, yüzünü dağlamak ve görüşünü bozmak gibi eylemlerin yasaklanmasıyla açıklanmıştır.

⁴⁴⁰ A.e., s. 3.

⁴⁴¹ A.e., s. 5.

İhvan-ı Safa'ya ait olduğu düşünölen 'Cinlerin Kralı Önönde Hayvanların İnsana Karşı Davası' (*Tadā ī l-Hayawānāt 'alā l-Insān amāma Malik al-Jinn*) adlı eseri örneş gösterir. Bu eserde cinlerin mahkemesinde hayvanların, insanların kendilerine olan kötölüklerini ve ayrımcı yaklaşımlarını şikâyet etmesinden bahsettiğı söylenir ve bunun bir insanmerkezcilik eleştirisi olabileceğı düşünölür.⁴⁴² Dolayısıyla İslam düşünöcesinde de insanmerkezciliğe karşı bu eser üzerinden eleştiri getirilebilmektedir. Yine kâinata insanın diğeri mahlûklardan bir üstönlöğü olmadığına dair tasavvuf düşünöcesindeki görüşlerin insanmerkezci yaklaşımın lehine olmadığı söylenebilir. Fakat hem İslam'ın temel kaynaklarının yorumu hem de ittifakla kabul gören 'düşünen insan' tanımı, insanın diğeri canlılardan farklı olarak özel bir konuma sahip olduğu konusunda hâkim görüş olduğundan dolayı İslam düşünöcesinin insanmerkezci yaklaşımla daha uyumlu olduğu söylenebilir. Nitekim İhvan-ı Safa'ya ait olan bu eserde mahkeme de insanların lehine sonuçlanmıştır.

Felsefî açıdan hayvanlara karşı insanın yaklaşımın nasıl olması gerektiğı sorusuna İbn Sina'nın nasıl ele aldığı üzerinden yanıt arayan felsefeci Bethany Somma'nın "Avicenna on Animal Goods" adlı makalesi, İslam ahlak düşünöcesinde hayvan etiğinin nasıl ele alınabileceğine dair önemli bir katkı sunmaktadır. Bu makalede Somma, İbn Sina'nın inayet (*province*) anlayışına göre, Tanrı'nın dünyadaki iyilik ve düzenden sorumluluğı olduğunu, Tanrı'nın inayetiyle ilişkili olan cevherlerin iyilikleri barındırması gerektirdiğini ve hayvanlarda bulunan vehm gücünün (*estimation faculty*) hayvanlarda içkin bir iyiye ereksellik barındırdığını söylemektedir.⁴⁴³ O, aynı zamanda İbni Sînâ'nın nebatî nefis, hayvanî nefis ve nefsi natika gibi hiyerarşik bir sınıflandırmayı takip ederek insana ait bir özellik olan akıl sahibi olmanın eşsiz değerini bu sınıflandırmada koruduğuna işaret eder ve bu yüzden İbn Sina'nın inayet teorisinin ortaya koyduğu iyiliklerin hayvanlara içsel bir değer sunduğı kanısındadır.⁴⁴⁴ Yani ona göre İbn Sina da diğeri İslam düşünöürleri gibi insanın diğeri canlılara kıyasla özel bir konuma sahip

⁴⁴² A.e., s. 4.

⁴⁴³ Bethany Somma, "Avicenna on Animal Goods", **Journal of Islamic Ethic** 5, C. 6, No. 1, 2022, s. 19.

⁴⁴⁴ A.e., s. 21.

olduğunu söyleyen insanmerkezci yaklaşımı sürdürmüştür. Bununla birlikte İbn Sina'nın inayet düşüncesi, âlemdaki tüm cevherlerin bir iyilik içermesini gerektirmesinden dolayı bu durum hayvanlarda da bir iyiye erekselliği getirmektedir. Bu nedenle hayvanlar, ahlaki ilgiye ehil varlıklar olarak görülmektedir. Dolayısıyla insanmerkezci yaklaşımı sürdüren İbn Sina felsefesinde hayvanların ahlaki ilgiye ehil olmaları, Tanrı'nın inayetinden kaynaklıdır.

Özetle insan, hayvan ve bitki taksimiyle insanın özel bir konuma yerleştirilmesinin ve hayvanların ahlaki ilgiye ehil görülmesinin birlikte mümkün olabileceğine İbn Sina'nın inayet düşüncesinin örnek olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle Somma, genellikle insanın çeşitli kapasitelerine dayanarak üstünlüğünü iddia eden insanmerkezci teorilerin hayvanların ahlaki ilgiye ehil olduklarını büsbütün reddedeceklerinin düşünülmesine rağmen insanmerkezciliğin, hayvanlara zulüm ve kötülüğü beraberinde getirmediğini ve insanmerkezcilik ile hayvanlara kötülük arasında mantıksal bir bağlantı olmadığından dolayı insan üstünlüğünün hayvanlara kötülüğü tek başına gerektirmediğini söylemiştir.⁴⁴⁵ Dolayısıyla İslam düşüncesinin genel kabulü olan insanmerkezciliğin hayvanların ahlaki ilgiye ehil görülmelerine engel olmadığı söylenebilir. Bu nedenle insan ve hayvan arasındaki en uygun ilişkiyi İslam teizmi ile uyumlu olan insanmerkezci etik yaklaşımın belirleyebileceği de düşünülebilir.

İnsanın diğer hayvanlardan farklı olan özellikleriyle ilgili ayrımlar onun hayvanlara karşı ahlaki sorumluluğunu da beraberinde getirir. Çünkü insansı olmayan hayvanların, her ne kadar gelişmiş olursa olsun, ahlaki eylemde bulunması henüz mümkün görünmemektedir. Öyle ki aslan, doğası gereği ceylanı yemek için öldürmekten vazgeçmeyeceğinden dolayı aslanın doğasını ahlaki yargılara tabi tutmayı düşünmeyiz. Bu yüzden insanmerkezci yaklaşım çerçevesinde hayvanların bilinç durumları dikkate

⁴⁴⁵ A.e., s. 47.

Ayrıca Bkz A.e., s. 46. Ebu Bekir Er- Râzî ve İbn İbn Tufeyl gibi islam felsefecilerinin de hayvan etiği savunuyla ön plana çıkan isimler olduğunu dile getiren Somma, İbni Tufeyl'in Hay bin Yakzan aslı eserinde inayetın bir taklidini sunarak hayvanlara ve bitkilere değer verdiğini ve saygı duyduğunu gösterirken İbn Sina'nın böyle bir bu şekilde bir taklidi eylemi itibara almadığını ve hayvanlara değer atfetmeyi İlahi Yaratıcı'nın yeryüzündeki yasalarının sağladığı iyilik ağına dahil olmaları nedeniyle ahlaki ilgiye ehil oldukları görüşünde olduğunu dile getirmektedir.

alınarak hayvanlara yönelik yaklaşım belirlenmelidir. Bu bağlamda İbn Sina gibi insanmerkezci yaklaşıma sahip olan Aristoteles, Descartes, Kant, Thomas Aquinas gibi düşünürlerin hayvanlara yönelik yaklaşımları, hayvanlara kötülüğü gerektirmediğinden ve çoğunlukla hayvanları ahlaki ilgiye ehil gördüğünden dolayı hayvan etiğinde hala söz sahibi görünmektedir.

Hayvanların durumları dikkate alındığında onların insanlar gibi olmasa da acı çekebileceğine dair delillerden bahsetmiştik. Her ne kadar sinir sistemine dair maddeci bilinç kuramı açısından eleştiriler sunmuş olsak da bunun hayvanlarda fiziksel acının tamamen bir reddi olmadığını da önceki bölümlerde söylemiştik. Buna karşın davranışsal göstergelerin hayvanların bilinç durumlarını anlamayı sağlamadığını ve insansı primatlar haricindeki hayvanların prefrontal kortekse sahip olmamaları nedeniyle acıyı insanlar gibi algılamadıklarını da dile getirmiştik. Dolayısıyla hayvanların insanlar gibi olmayan bir acı deneyimleri yaşayabileceği sonucuna ulaşılmıştı. Bu bağlamda Michael Murray'ın düşüncesini takiben, ahlaki alanda önemsenme için acının (*pain*) ıstırap (*suffer*) olarak algılanmasının önemli olduğu söylenebilir. Öyle ki teizmin kötülük problemindeki acı da gereksiz olması ve daha büyük bir iyiliğe neden olmaması nedeniyle; kudreti, ilmi ve iyiliği mutlak olan Tanrı'nın yokluğuna delil olarak gösterilmiştir. Yani acının kendisi değil acının niteliği ahlaki açıdan önemlidir. Dolayısıyla ıstıraba neden olmayan bir acı deneyimine yönelik uygulamanın da buna göre olması gerektiği söylenebilir. Bu şekilde her bir canlıya, canlılık mahiyetleri nispetinde muamele edilebilir. Buna karşın insanın; çevresine ve hayvanlara karşı ahlaki sorumluluk taşımasının, hayvanları öldürmemek gibi bir sorumluluğu beraberinde getirmeyeceği düşünülebilir.

Öldürmek, acı çektirmekten farklı olduğundan dolayı hayvanların acı çekmelerini azaltmak için vegan beslenmek zorunlu değildir. Çünkü öldürülen hayvanların etlerini yemek, hayvanların acılarıyla ilişkili değilse öldürülen hayvanı yemek de hayvanlara acı çektirmekten farklı şekilde değerlendirilecektir. Bu bağlamda hayvanlar, bilişsel özellikleri bilindiği ölçüde dikkate alınarak doğal koşullarda acısız öldürüldüklerinde

öldürmenin kötü olmayacağı söylenebilir. Çünkü acı çektirmekten farklı olarak öldürmenin kötülüğü, yaşamın değeriyle ilişkili bir konudur.

İnsan hayatının kutsal olduğu düşüncesinin kaynağının din olduğunu düşünen Singer, öldürmenin kötülüğünü Tanrı'nın tayin ettiği ömre dair yetkisini gasp etmek ve öldürdüğü canı ahirete göndermek olan dini yaklaşımda veya evrensel bir biçimde hayatın değerli, öldürmenin ise kötü karşılandığı deontolojik yaklaşımda değil, bekleneceği üzere faydacı yaklaşımda aramak gerektiğini savunur.⁴⁴⁶ Ne evrensel ne de dini bir ahlaki yaklaşıma sahip olmadan hayvanları öldürüp yemenin kötülüğünün bu çerçevede belirleneceğini düşünmektedir. Bu bakımdan o, yaşamın değerini faydacı etik çerçevesinde belirlemiştir.

Singer kendinden önceki klasik faydacı yaklaşımın; öldürmeyi, insanın gelecekteki haz ve arzularını tatmin etmesini engellemesi nedeniyle ahlaki olarak kötü gördüğünü fakat hayvanların gelecekle ilgili görüşleri olmadığının düşünülmesi durumunda 'klasik faydacı' yaklaşımın hayvanların yaşamlarını önemsiz bulduğunu söylemiştir.⁴⁴⁷ Kendisinin benimsediği 'tercih yararcılığına' göre, varlıkların tercihlerine aykırı hareket etmek yanlış olduğundan dolayı öldürmek yanlış olacaktır.⁴⁴⁸ Yani faydacı ahlaka göre öldürmenin kötü olmasını, öldürülecek olan canlının gelecekle ilgili haz ve arzularını tatmin edip edememesi belirlemektedir. Klasik faydacılıkta hazzın önemine binaen, mutluluğun hazla ilişkilendirilmesi söz konusudur. Bu nedenle ölüm; maksimum hazzı azaltacaksa kötü, azaltmayacaksa iyi görülmektedir. Hayvanların gelecekle ilgili haz ve acılarına dair görüşleri olmaması nedeniyle de hayvan yaşamı değersiz görülmüştür.

Görülmektedir ki klasik faydacılığa göre hayvanlar gelecekle ilgili istek ve arzularını tatmin etmeye yönelik bir bilinç durumuna sahip değildir. Bu yüzden hayvanları öldürmenin ahlaki bir kötülük olmadığı düşünülür. Singer'in da tercihe dayalı mutluluk yaklaşımında benzer bir durum vardır. Ona göre de hayvanların tercihlerine aykırı hareket

⁴⁴⁶ Singer, **Pratik Etik**, 124-128.

⁴⁴⁷ **A.e.**, s. 13, 128.

⁴⁴⁸ **A.e.**

edilmesi durumunda öldürmek kötü olmaktadır. Buna karşın hayvanların gelecekle ilgili tercihlerini düşünebilecek kapasitede olması hayvan bilincinin tartışmalı konusudur. Bu bakımdan hayvanları öldürmenin ahlaki olarak kötü olduğunu söylemek için hayvanların bilinç durumlarının bilinmesi yine önemli olmaktadır.

Peter Singer de kendini gelecekte görebilme durumunu öldürmenin kötülüğünü belirlemede önemli gördüğünden dolayı hayvanların böyle bir kapasiteye sahip olup olmadığını tartışmaya açmıştır. O, ölümlerinde debelenen hayvanların dahi o ana özgü bir acı çekme durumunda olduğunu ve o anın gelecekle ilgili bir kaygı içermediğini, gelecekte kendilerini göremeyen varlıkların da geleceklerindeki tercihlerin önemsiz olduğunu söyler.⁴⁴⁹ Kendini gelecekte görebilmeyi de çoğu zaman benlik hissiyle ilişkilendirmektedir. Çünkü benlik hissi, bir varlığın kendisini geçmiş veya gelecekte tahayyülünü sağlayan şey olarak görülmektedir. Bununla ilişkili olarak Singer, bazı hayvanların insan gibi belleğe ve öz farkındalığa, bilinçli bir ileri görüşlülüğe ve ileriye dönük planlara sahip olabileceğine dair hayvanlar âleminden birçok örnek göstermektedir.⁴⁵⁰ Bu nedenle o, insanların hayat hakkı olduğu gibi kendilerini geçmiş ve gelecekle bağlantılı görebilen, insana benzer gelişmiş bilinç düzeyindeki hayvanların da hayat hakları olması gerektiğini, bu nedenle de onları öldürmenin kötü olduğunu düşünmektedir.⁴⁵¹ Yani ona göre, hayvanlardan bazıları bilişsel olarak o kadar gelişmiş düzeydedir ki bellek düzeyinin, benlik algısının, geleceğe yönelik plan oluşturma durumunun insanlara yakın olması nedeniyle o hayvanlar öldürülmemelidir. Gelecekle ilgili tercihlere sahip olduğu düşünülen hayvanların tercihlerine aykırı hareket etmek öldürmekle olduğundan dolayı öldürmek kötüdür. Buna karşın, Singer'e göre gelecekle ilgili tercihleri olmadığı düşünülen hayvanların öldürülmesinin ahlaki kötü olmadığı söylenebilir.

Öldürmenin kötülüğü; canlının benlik hissi ile ilişkilendirilen durumları içermesinden kaynaklı olduğundan dolayı faydacı ahlak açısından öldürmek, hayvanların

⁴⁴⁹ A.e., s. 131.

⁴⁵⁰ A.e., s. 152-161.

⁴⁵¹ A.e., s. 186.

bilinç durumlarıyla ilgili bir tartışmadır. Bu bağlamda hatırlanacağı üzere Singer'in, hayvanların insanlara benzer bilinç durumlarına sahip olabileceğine ilişkin öne sürdüğü deliller, çalışmamızın ikinci bölümünde tartışılmış ve eleştirilmişti. Nitekim Thomas Nagel'in yarasa örneği, hayvanlardaki bilinç durumlarını bilmenin zorluğunu göstererek son dönem bilinç tartışmaları açısından etkili olmuştu. Buna ek olarak, eğer ki bilinç durumları bilinebilir olsaydı ve Singer'in bazı hayvanlar için söylediği gibi hayvanlar gerçekten geleceğe dair plan yapabilecek öz farkındalığa sahip olsalardı bu, aynı zamanda hayvanların da ahlaki eylemde bulunabilecek düşünme gücüne sahip olacaklarını da gösterebilirdi. Yani hayvanların da insanlar gibi eylemlerindeki doğru ve yanlışlığı kendilerinin yargılayabilmesi gerekirdi; bu durum yine Singer'in yaklaşımına tezdır. Çünkü Singer, hayvanların yemek için öldürmek zorunda olduğunu fakat insanların keyfi olarak öldürdüğünü, hayvanların insanlar gibi rasyonel olarak ahlaki iyi ve kötüyü yargılama kapasitelerinin olmadığını da dile getirmiştir.⁴⁵² Oysa hayvanların insana yakın bilişsel gelişmişlik düzeyine sahip olması ve gelecekle ilgili tercihte bulunabilmesi söz konusuysa, onların avlanmasının da ahlaki yargı kapsamında olması gerekmektedir. Fakat Singer'in hayvanların avlanmasına yaklaşımı bu şekilde olmamıştır.

Faydacı yaklaşımda ahlaki iyiliği, hazların azami seviyede olması ve acının asgariye düşürülmesi belirlediğinden dolayı hayvanların öldürüp etlerinin tüketilmesiyle birlikte yerine yeni hayvanların konulmasıyla haz veya mutluluğun azalmayacağı iddiasıyla da karşılaşmıştır. Etlerini yemek için öldürülen hayvanların yerine yenilerinin yetiştirilerek ikamesinin sağlanmasının hazzı arttıracağına yönelik Hugh Fearnley Whittingstall'ın *The Omnivore's Dilemma* isimli kitapta açıklanan ikame edilebilirlik savı, Singer tarafından kabul görmüştür.⁴⁵³ Singer'e göre öldürülen hayvanın yerine yetiştirilen yani ikame edilen hayvanların endüstriyel üretimde değil de çiftlikte yetiştirilerek mutlu bir hayat sürmesi şartıyla hayvanları öldürmek ahlaki olarak kabul edilebilir.⁴⁵⁴ Yani faydacı ahlakın mutluluğu arttırmayla sağlayacağı iyilik hedefi bir

⁴⁵² Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 333-336.

⁴⁵³ **A.e.**

⁴⁵⁴ Peter Singer, **Pratik Etik**, s. 166-167.

hayvanın öldürülmesine karşılık olarak yeni bir hayvanın üretilip çiftlik hayatında mutlu bir şekilde yaşatılmasıyla sağlanabilir. Dolayısıyla, maksimum mutluluğu artırmak hedefiyle düşünüldüğünde faydacı ahlakın da hayvanları öldürmeyi onaylayacağı durumlardan biri ikame edilebilirliktir. Bu minvalde Singer der ki: ‘Bir hayvanı öldürmek normalde yanlış mıdır?’ sorusunun tek bir cevabı bulunmamaktadır.⁴⁵⁵ Çünkü faydacı ahlaka göre hayvanları öldürmenin ve et yemenin ahlaki olarak yanlış olmadığı durumlar da bulunur. Öldürmenin ahlaki kötü olmasının nedeni ise endüstriyel hayvancılıktır. Bunu destekleyecek şekilde o, endüstriyel süreçlerde üretilmiş hayvan etindense hayvanları avlayıp yemenin daha savunulabilir olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁶ Dolayısıyla görülüyor ki faydacı ahlaka göre veganlık bir gereklilik olmayıp et yiyerek de haz ve mutluluğu maksimum düzeye ulaştırmak mümkündür.

Sonuç olarak, Singer’e göre de hayvanları öldürmenin ve et yemenin ahlaki kötülük olarak nitelendirilmeyeceği durumlar vardır. Nitekim esnek vegan olan Singer, ikame edilebilirlik savına dayanarak hayvanların öldürülebileceğini kabul etmiştir. Ona göre sorun hayvanları öldürüp yemekten ziyade hayvanların kötü şartlar altında yaşatılıp öldürülmesidir. Hayvanları ahlaki ilgiye ehil gören insanmerkezci etik çerçevesinde bakıldığında da benzer şekilde hayvanları öldürmenin kötü olmadığı görülmektedir. Yine teizm ile uyumlu olan insanmerkezci etik, hayvanlara karşı yapılan kötülüğün bir gerekçelendirmesi olmamıştır. Hayvanlara kötülük, bilişsel olarak algılayabilecekleri düzeyde acı çektirmekle ilgili olup hayvan bilincinin gizemine bağlıdır ve insanı merkeze almayan bir ahlak sistemi kurmak ise henüz imkân dâhilinde de görünmemektedir. Bu bakımdan teizmle de uyumlu olan insanmerkezci etik, insanın diğer hayvanlardan olan farklarını da dikkate alması nedeniyle daha makul görünmektedir.

⁴⁵⁵ A.e., s. 186.

⁴⁵⁶ A.e., s. 188.

SONUÇ

Bu çalışmada faydacı ahlak felsefecisi ve hayvan refahı savunucusu olan Peter Singer'in veganlık gerekçelendirmesini etik açıdan değerlendirdik. İlk bölümde faydacı ahlak yaklaşımının bir çeşidi olarak Singer'in 'tercih faydacılığı' açıklayarak onun, ahlaki alana hayvanları dâhil etme nedenlerini inceledik. Onun, hissedebilir olan hayvanların ahlaki alandan dışlanması nedeniyle ahlaki kötülük olarak gösterdiği türçülük fikri de bu bölümde açıklandı. Türçülük düşüncesinin ırkçılık ve cinsiyetçilikle benzer bir ayrımcılık içermesi nedeniyle ahlaki kötülük olarak nitelendirildiği gösterildi. Yine bu bağlamda türçü karşıtı bir uygulama olan eşit önemsenme ilkesi izah edildi. Ardından, Singer tarafından türçü olmakla itham edilen insanmerkezci yaklaşıma sahip filozoflardan; Aristoteles, Descartes ve Kant'ın hayvanların niteliksel ve ahlaki konumuna ilişkin düşüncelerinin bir analizini yaparak insanmerkezci felsefeyi açıkladık. Böylece insanmerkezci yaklaşımda insan-hayvan ayrımının ne tür nedenlere dayandığını gösterdik.

Türçülüğün ırkçılık ve cinsiyetçilikle benzetilmesinin, yetenek-hak ilişkisine bağlı yapısının tüm canlılara genelleştirilebilecek bir durum olması nedeniyle uygun bir benzetme olmayabileceği gösterildi. Bu tür benzetmelerin ve fikirlerin, kendine özgü gelişim süreçlerinden bağımsız olarak sunulması nedeniyle de uygun olmayabileceği ifade edildi. Yine Singer'in tanımladığı türçülüğe dayanarak onun yalnızca hissedebilir olan hayvanları ahlak alanına dâhil ettiğini ve kendisinin de hayvanmerkezci bir türçülükle itham edilebileceğini gösterdik. Bu bağlamda Singer'in hayvanmerkezci etik yaklaşımı, hissedebilirliği yüksek olan gelişmiş hayvanların lehine davranması ve yalnızca onları ahlaki ilgiye ehil görmesi nedeniyle eleştirildi. Bu yaklaşıma alternatif olarak ise türçü karşıtlığıyla uyumlu olabilecek canlımerkezcilikten bahsedildi. Bu açıdan özellikle diğer canlı türlerinden olan bitkilerin akılsız varlıklar olsalar dahi ahlaki ilgiye ehil olabileceğine dair iddialar ve bitkilerin de duyarlı ve zeki olmaları nedeniyle ahlaki ilgiye ehil olduklarına dair iddialar hayvanmerkezci yaklaşıma karşı sunuldu.

Singer'in hayvanları ahlaki ilgiye ehil olarak göstermesinin nedeni hayvanların da insanlar gibi acı çekebilen veya hissedebilir (*sensible*) canlılar olmasıydı. O, ahlaki ilgiye ehil gördüğü hayvanların, insanlar gibi hissedebilir canlılar olduğuna ilişkin sinir sistemi, davranış ve evrimsel akrabalık delillerini ortaya koymuştu. Bu bakımdan ikinci bölümde, Singer'in öne sürdüğü sinir sistemi, davranış ve evrimsel akrabalık delillerini hem maddeci bilinç kuramı açısından hem de epistemik ve bilimsel açıdan değerlendirdik. Bu bölümde ilk olarak, hayvanların insanlar gibi acı çektiğine dair Singer'in öne sürdüğü delillerin, maddeci bilinç kuramının nörofizyolojik olarak açıkladığı acı algısıyla uyumlu olduğu gösterildi. Nitekim maddeci kuramın acı algısına dair açıklamaları; beynin bazı bölgelerinde aktivasyon, nosisepsiyon mekanizması, nöroendokrin süreçler, biyokimyasal işleyiş ve buna eşlik eden davranışlar olarak gösterilmişti. Buna karşın, acının özneye özgü durumlar içermesi ve öznel durumların nörofizyolojik süreçlerle açıklanamadığını gösteren durumların bulunması, maddeci bilinç kuramının acı algısını açıklamada yetersiz olabileceği fikrini destekleyici olarak sunuldu. Bu bakımdan hem IASP'nin acı tanımı dikkate alınarak hem de acı algısının öznelliğine dair örnekler gösterilerek maddeci bilinç kuramına yöneltilen bilincin öznelliği eleştirilerinin Singer'in ortaya koyduğu delillere karşı da yöneltilebileceği gösterilmiştir. Böylece Singer'in, hayvanların da insanlar gibi acı çektiği iddiasının doğruluğunun şüpheli olduğu görülmüştür.

Tezin yine ikinci bölümünde Singer'in öne sürdüğü delillerin tümünü maddeci bilinç kuramı açısından değerlendirdikten sonra onun davranış ve evrimsel akrabalık delilini ayrıca epistemik ve bilimsel açıdan değerlendirdik. Bu bakımdan ilk olarak davranış delili basitlik prensibine göre değerlendirildi ve bu delilin iç gözleme kıyasla canlıların bilinç durumlarını yansıtmakta muhtemelen doğru olmadığı gösterildi. Bu amaçla sinir sisteminden bağımsız olarak değerlendirildiğinde davranışsal yanıtların zihin durumlarını yansıtmakta başarılı olmasının zorluğu, nörolojik vakalar ve yapay zekâ ile örneklendirilerek de desteklendi. Ardından, sinir sisteminin gelişmişlik düzeyiyle canlılarda acının varlığını açıklayan evrimsel akrabalık delili, türler arasındaki biyolojik farklılıklar üzerinden deneyimlerle ilişkili olarak değerlendirildi. Evrimsel akrabalık deliline eleştiri olarak ise diğer canlılarınkinden farklı olan insan beynine özgü bazı

yapıların deneyimlere etkisi, hayvan modellerinin insan deneyimini yansıtmadaki eksiklikleri ve hayvanlardan farklı olan insana özgü durumların bulunması gösterildi. Böylece bu delilin de hayvanların insanlar gibi hissettiği iddiasını destekleme niteliğinin zayıf olduğu gösterildi. Bununla birlikte, acı ve hazzı belirleyen durumları ayırıştırmanın zorluğu ve evrimsel fayda, canlıların acıdan kaçmasını öğütleyen faydacı yaklaşıma karşı bilimsel eleştiri olarak sunuldu.

Acı ve benzeri bilinç durumları, maddeci bilinç kuramının bir açıklaması olan sinir sisteminden bağımsız olarak değerlendirildiğinde; tüm canlıların bir biçimde acı deneyimi yaşadığını söyleyen bilinç kuramları kabul edilebilir görünmektedir. Nitekim sinir sisteminden bağımsız bir değerlendirme, her türlü canlılık özelliğine bir bilinç durumu atfedilebilmeyi mümkün kılmaktadır. Fakat maddeci bilinç kuramının iddia ettiği gibi acı ve benzeri bilinç durumları, sinir sisteminden bağımsız değerlendirilmez ise maddeci bilinç kuramı, kendisine yöneltilen bilincin öznelliğinin ihmal edilmesiyle ilgili eleştirilerle hesaplaşmak durumundadır. Bu eleştiriler, acı algısının öznel niteliği için de geçerli olduğundan dolayı bilincin öznelliği Singer'in acı algısına dair sunduğu delilleri zayıflatacak nitelikte görünmektedir. Öyle ki canlıların öznel bilinç durumlarının bilinmemesi, Singer'in iddia ettiği gibi bazı gelişmiş hayvanların da insanlar gibi acı deneyimi yaşadıkları fikrine şüpheli bir yaklaşım benimsemeyi gerektirecektir. Üstelik örneklerle açıkladığımız üzere türler arasındaki biyolojik farkların bulunması da hayvanların insanlar gibi acı çekmediği düşüncesini desteklemektedir. Dolayısıyla, hayvanların sinir sisteminin insanlara yakın düzeyde gelişmişliği, hayvanlarla insanların evrimsel yakınlığı ve hayvanların insanlara benzer davranışsal yanıtlar vermesi, Singer'in iddia ettiği gibi “ne felsefi ne de bilimsel olarak hayvanların acı çektiklerini kesin olarak bilmemizi”⁴⁵⁷ sağlamamaktadır. Hayvan bilincinin gizemi korunduğundan dolayı hayvanların acı ve benzeri deneyimlerinin içeriğini hem felsefi hem bilimsel açıdan bilmek zor olmaktadır.

⁴⁵⁷ Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, s. 63.

Vegan beslenmenin bir değerlendirmesi olan üçüncü bölümde Singer'den önce veganlığın benimsenmesindeki metafizik nedenler, Pisagor'a odaklanılarak kısaca sunulmuştur. Ardından, Singer'in bir beslenme şekli olan veganlığı nasıl faydacı ahlak kapsamında hayvanların acı çekmelerini azaltmak için etik bir uygulama olarak sunduğu açıklanmıştır. Bu bölümde veganlığın; sıhhi, çevreyle ilgili ve ekonomik açıdan faydalı olduğuna dair Singer'in öne sürdüğü iddialar izah edilmiştir. Çalışmamızda Singer'in türcü karşıtı bir uygulama olarak sunduğu vegan beslenme, hem insanların faydasına olması hem de endüstriyel hayvan üretimini boykot etmesi nedeniyle hayvan refahına destek olma iddiaları kapsamında değerlendirilmiştir. Bu bakımdan Singer'in vegan beslenmeyle ilgili öne sürdüğü sağlık iddialarından da bahsedilmiştir.

Singer'in veganlık gerekçelendirmesi, hayvan etiği tartışmalarını hayvan bilincine ve bilimsel verilere dayalı olarak savunmanın bir örneğidir. Bu bakımdan onun veganlık gerekçelendirmesi dini veya metafizik nedenlere dayalı bir yaklaşım olmaktan uzaktır. Ayrıca Singer, teizmi hayvan refahının karşısına konumlandırmış ve veganlığa gelebilecek itirazlar arasında ilahi nedenden bahsetmiştir. Orta Çağ dini düşüncesini ve Thomas Aquinas gibi felsefecileri türcü fikirlere sahip olmaları nedeniyle hayvan karşıtı olmakla eleştirmiştir. Kötülük Problemi, Darwin'in Evrim Teorisi gibi teizme yöneltilen birçok itiraz onun tarafından da desteklenmiştir. Bu bağlamda, çalışmamızda onun teizm ve dine yönelik görüşleri, navegan yaşam ve hayvan refahıyla ilişkisi bakımından tespit edilmiştir. Onun hayvan refahı ve teizmi karşı karşıya konumlandırıdğı, Tanrı'ya veya metafiziğe dayalı ahlaki teorileri de ahlaki alanda geçersiz bulduğu gösterilmiştir.

Singer'in faydacı ahlak çerçevesinde hayvan ve insan refahı için savunduğu veganlığın farklı açılardan eleştirisini sunan çalışmamızın son bölümünde, veganlığın insan doğasına uygun olmadığı iddia edilerek bu iddia, insanın hepçil bir tür olduğunu gösteren durumlarla da desteklenmiştir. Bununla birlikte, çalışmamızda sağlık yararları nedeniyle veganlığın insanlar için de iyi olduğuna yönelik bilimsel iddialar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, hem vegan beslenmenin besin öğelerinin yeterliliği açısından hem de vegan beslenmenin hastalıklarla ilişkisi açısından yapılmıştır.

Bunlar dikkate alınarak veganlığın, maksimum sayıda birey için maksimum faydayı sağlamadığı gösterilmiştir. Zira toplumda birçok yaş grubuna ve hastalığa sahip farklı insanlar için beslenme şeklinin etkisi farklı olduğundan dolayı vegan beslenmenin toplumun büyük bir bölümünün yararına olmayabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte Singer'in, et ve diğer hayvansal besin kaynaklarının sağlık zararıyla ilgili iddialarına karşı hayvansal kaynakların tek başına insanların sağlık zararına olmadığı gösterilmiştir.

Vegan beslenmenin bazı sağlık yararları kabul edilmekle birlikte bu faydaların toplumun büyük bir bölümünün azami düzeyde faydasını sağlamadığı görülmektedir. Singer'in veganlık hakkında insanların refahına yönelik iddiaları değerlendirildiğinde ise veganlığın insan-hayvan arasındaki en uygun ilişki olmayabileceği ve hayvan refahı için daha iyi alternatif uygulamaların olabileceği düşünülmektedir. Buna paralel olarak vegan beslenmenin insan faydasına veya refahına desteğinin az olması nedeniyle de çalışmamızda insan-hayvan ilişkisini belirlemeye yönelik insanmerkezci etik yaklaşımın daha makul olduğu gösterilmiştir.

İnsanmerkezci etik yaklaşıma sahip olan ve Singer'in ahlaki kötülük olarak gördüğü türçülükle itham ettiği insanmerkezci felsefecilerden Aristoteles, Descartes ve Kant'ın; hayvanların acılarını önemsemesi ve hayvanlara kötülükleri desteklememesi nedeniyle insanmerkezciliğin, hayvanlara kötülüğün bir gerekçelendirmesi olmadığı görülmektedir. Yahudi-Hristiyan gelenekte olduğu gibi İslam düşünce geleneğinde de insanmerkezci yaklaşımın genel kabul olduğu görülmektedir. Bunu takiben, insanmerkezci yaklaşıma sahip olan İslam filozofu İbn Sina'nın inayet anlayışının hayvanları ahlaki ilgiye ehil görmesi de insanmerkezciliğin, hayvanlara kötülüğün bir garantisi olmadığını destekler niteliktedir. Dolayısıyla, hem teizmin hayvanların ahlaki konumuna ilişkin yaklaşımı hem de diğer insanmerkezci yaklaşıma sahip felsefecilerin görüşleri, hayvanlara kötülüğün bir garantisini sunmaktan uzak görünmektedir. Bu bakımdan hem Aristoteles, Descartes ve Kant gibi felsefecilerin hem de Yahudi-Hristiyan ve İslam geleneğinin kabulü olan insanmerkezci etik çerçevesinde insan ve hayvanların

niteliksel farklılıklarını dikkate alarak insan-hayvan ilişkisini belirlemek, hayvan ve insan refahı için vegan beslenmeden daha makul görünmektedir.

Hayvanların bilinç durumlarıyla ilgili bilgi elde etme durumlarını da dikkate alarak onların iyi şartlarda ve kötü muamele görmeksizin yaşatılması, insanmerkezci etik çerçevesinde düşünülebilir. Buna karşın, hayvanların öldürülmesiyle ilgili durumlar hayatın değeriyle ilişkili olduğundan dolayı bu durum, Singer'in acı çektirmeyle ilgili gördüğü kötülüklerin kapsamı dışında kalmaktadır. Singer'in dahi hayvanları öldürüp yemeyi ahlaki kötülük olarak nitelendirmediği durumların bulunması bu düşüncayı desteklemektedir. Kanaatimize göre Peter Singer'in iddiaları Sanayi Devrimi sonrası endüstriyel hayvancılık nedeniyle hayvanların kötü şartlarda beslenerek yaşatılmaları ve bu koşullarda acı çektirilmeleriyle ilgili olduğundan dolayı Singer'e göre; hayvan refahına engel olan şey, hayvanları öldürerek onları besin olarak kullanmak değil endüstriyel hayvancılıkla hayvanlara acı çektirerek besin üretmektir. Fakat insan ve hayvan arasındaki uygun ilişkiyi belirleyen yaklaşımı, hayvanların öldürülmemesi için endüstriyel hayvancılığı boykot eden veganlıkla sağlamanın zorluğu gösterilmiştir. Bu nedenle insanmerkezci etik yaklaşımın hayvanların refahının artırılmasına yönelik daha iyi bir alternatif olduğu düşünülmektedir. Singer'in ahlaki olarak kötü kabul ettiği üzere, hayvanların endüstriyel olarak besin üretimine tabii tutulup doğal olmayan şartlarda kan kokusu içinde acı çektirilerek öldürülmesi ise insanmerkezci yaklaşımın bir sonucu olarak görülmemelidir. Nitekim bu durum endüstriyelleşmenin bir sonucudur.

KAYNAKÇA

- AFTAB Ahmet , AFZAAL Muhammed, ALI Shinawar W. , MUZAMMİL Hafız S. , MASOOD Ammar, SALEEM Muhammed A. SAEED Farhan, HUSSAİN Muzzamal, RASHEED Amara, AL JBAWİ Entessar
- ALÇİÇEK , Ahmet; ÖZKUL ,Hülya
- ALPYAĞIL, Recep
- ARİSTOTELES
- ARSLAN, Ahmet
- “Effect of Vegan Diet (VD) on Sports Performance: A Mechanistic Review of Metabolic Cascades”, **International Journal of Food Properties**, C. 25, No. 1, 2022, s. 2028.
- “Effect of Vegan Diet (VD) on Sports Performance: A Mechanistic Review of Metabolic Cascades”, **International Journal of Food Properties**, C. 25, No. 1, 2022, s. 2028.
- “Ruminantlarda Sellüloz ve Hemisellüloz Sindirimi”, **Hayvansal Üretim**, C. 37 No.1, 1997, s. 25-33.
- “Düşünen Bir Canlı Olmak ve İnsan Oluş”, **Evrım ve Tasarım**, Ed.Recep Alpyağıl, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013.
- Ruh Üzerine**, Çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019.
- İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- İlkçağ Felsefe Tarihi IV: Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008 s. 131-132.

ASLAN, Fatma Eti

Ağrı Doğası ve Kontrolü, Ankara, Akademisyen Tıp Kitabevi, 2014.

AVNON Tomer,

ANBAR Ronit,

LAVİE Inbar ,

BASHİ Tali Ben Mayor

BAKALOUĞİ Dimitria R.,

HALLORAN Afton ,

RİPPİN Holly L.,

OİKONOMİDOU Artemis C.,

DARDAVESİS Theodoros I.,

WILLIAMS Julliane ,

WICKRAMASINGHE

Kremlin,

BREDA Joao ve

CHOURDAKİS Michail,

BARNARD Neal D. ,

COHEN Joshua ,

JENKINS David J.A. ,

MCGRIEVY Gabrielle T. ,

GLOEDE Lise,

JASTER Brent ,

“Does Vegan Diet Influence Umbilical Cord Vitamin B12, Folate, and Ferritin Levels?” **Archives of gynecology and obstetrics**, C.301, No.6, 2020, s.1417–1422.

“Intake and Adequacy of The Vegan Diet. A Systematic Review of The Evidence”, **Clinical nutrition**, C.40, No.5, 2021.

“A Low-fat Vegan Diet Improves Glycemic Control and Cardiovascular Risk Factors in A Randomized Clinical Trial in Individuals with Type 2 Diabetes.” **Diabetes care**, C.29, No.8, 2006, s.1777–1783.

SEİDL Kim ,

GREEN Amber A. ,

TALPERS Stanley

BARNES, Jonathan

“Aristotle’s Concept of Mind”, **Proceedings of the Aristotelian Society**, C.72, No. 1, 1971-1972, s.101-114.

BATAK, Kemal

Naturalizm Çıkmazı, İstanbul, İz Yayıncılık, 2017.

BAUER Marian Glick ,

“The Health Advantage of a Vegan Diet: Exploring the Gut Microbiota Connection”, **Nutrients**, C.6, No.11, 2014 s.4822–4838.

YEH Ming-Chin

BAYSAL, Ayşe

Beslenme, Ankara, Hatiboğlu Yayınları, 2015.

“Vejetaryen Beslenmesi: Beslenme ve Sağlık Yönünden Değerlendirme”, **Beslenme ve Diyet Dergisi**, C.24 No.2,1995, s.185-186.

BENTHAM , Jeremy

Deontology together with a Table of the Springs of Action and the Artical on Utilitarianism Ed. Amnon Goldworth, Oxford, Clarendon Press, 2002.

BIRNIE Kathryn A. ,

MCGRATH Patrick J. ,

CHAMBERS Christine T.

“When Does Pain Matter? Acknowledging The Subjectivity of Clinical Significance”, **Pain**, C.153, No.12, 2012 s. 2311-2314.

BLACKBURN- MUNRO,
Gordon

“Pain-like Behaviours In Animals - How Human Are They?” **Trends in pharmacological sciences**, C. 25, No.6, 2004, s.299-305.

BRACKEN , Michael B.

Why Animal Studies Are Often Poor Predictors of Human Reactions to Exposure”, **Journal of the Royal Society of Medicine**, C.102, No.3, 2009, s.120-122.

BROWNING Heather,
BIRCH Jonathan

“Animal Sentience”, **Philosophy Compass**, C.17 No.5, 2022, s.1.

BUSINES INSIDER

“A Vegan Mom Whose Son Starved to Death on a Strict Diet Has Been Sentenced to Life in Prison”, **Insider**, 30 Ağustos 2022 (Çevrimiçi) <https://www.insider.com/sheila-oleary-vegan-mom-life-prison-starving-death-of-son-2022-8>, 5 Aralık 2022.

BUTA Lorena Emanuela,
VESCAN Amelia T. ,

“The Importance of Omega-3 Essential Fatty Acids in Pregnancy. Is the Vegan Diet Safe for Pregnant Women?” **Acta Medica Transilvanica**, C.26, No.4, 2021 s.34-36.

CALVO Paco,
GAGLIANO Monica,

“Plants Are Intelligent, Here’s How”, **Annals of Botany**, C.125, No.1, 2020 s. 11–28.

SOUZA Gustavo M

THREWAVAS Anthony,

- CAMBRIDGE DICTIONARY “Racism” (çevrimiçi),
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/racism>, 8
Mart 2023.
- “Sexism” (çevrimiçi),
<https://www.britannica.com/topic/sexism> ,29 Ekim 2022.
- CAMPBELL James N. , “Mechanisms of Neuropathic Pain”, **Neuron**, C.52, No.1,
MEYER Richard A. 2006, s.78.
- CHALMERS, David “The Hard Problem of Consciousness”, **The Blackwell
Companion to Consciousness**, Ed.Max Velmans ve Susan
Schneider, New Jersey, Wiley-Blackwell, 2017, s.225.
- CHAMOVITZ, Daniel A. “Plants Are Intelligent; Now What?”, **Nature Plants**, C.4
No: 9, 2018, s.622-623.
- CHURCLAND, Paul **Madde ve Bilinç**, Çev. Berkay Ersöz, İstanbul, Alfa yayınları,
Montgomery 2012.
- CZIKO, Gary **The things we do: Using the lessons of Bernard and
Darwin to understand the what, how, and why of our
behavior**, ABD, MIT press, 2000.
- DAVIS, John “World Veganism, Past, Present and Future”, **International
Vegetarian Union**, 27 Aralık 2012, s.8, (Çevrimiçi)

<https://ivu.org/history-legacy-pages/world-veganism-past-present-and-future.html>, 3 Ocak 2023.

DAWKINS, Marian Stamp

“Animal Welfare and The Paradox of Animal Consciousness”, **Advances in the Study of Behavior** C. 47, 2015. s.27.

DEMİROK Eda,
KOLSARICI Nuray

“Et ve Ürünlerinde Konjuge Linoleik Asit ve Önemi”, **Gıda**, C.35, No.1, 2010 s.1-7.

DERBYSHIRE Stuart W.G.
JONES Anthony K. P.
GYULAI Ferenc ,
CLARK Stuart, TOWNSEND
David, FIRESTONE Leonard
L.

“Pain Processing During Three Levels of Noxious Stimulation Produces Differential Patterns of Central Activity”, **Pain**, C.73, No.3,1997 s.431-445.

DESCARTES, Rene

Meditasyonlar, Çev. Engin Sunar, İstanbul, Say yayınları, 2016.

Yöntem Üzerine Konuşma, Çev. Murat Erşen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2020.

Ruhun Tutkuları, Çev. Murat Erşen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

DİREK, Zeynep

Cinsiyetli Olmak: Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.

EARTH TALK

“Is Harvesting Palm Oil Destroying the Rainforests?”, **Scientific American**, 11 Aralık 2008 (Çevrimiçi)

<https://www.scientificamerican.com/article/harvesting-palm-oil-and-rainforests/> , 04 Nisan.2023.

- ELWOOD , Robert W. , Stuart Barr, Lynsey Patterson “Pain and Stress in Crustaceans?”, **Applied Animal Behaviour Science**, C.118, No: 3–4, 2009, s. 128-136.
- ESEL, Ertuğrul “Depresyondaki Nöroendokrinolojik Bulgular”, **Turkish Journal of Clinical Psychiatry**, C.5, No.4, 2002, s. 35-50.
- FERGUSON Lynnette R. “Veganism, Vegetarianism, Bone Mineral Density, and Fracture Risk: A Systematic Review and Meta-analysis”, **Nutrition reviews**, C.77, No.1, 2019, s.1-18.
- FRIAS Barbara, MERIGHI Adalberto “Capsaicin, Nociception and Pain”, **Molecules**, C.21, No.6, 2016 s.6.
- FOX, Michael Allen **Deep Vegetarianism**, Philadelphia, Temple University Press, 1999.
- GIBBONS Matilda ,
VERSACE Elisabetta ,
CRUMP Andrew,
BARAN Bartosz,
CHITTKA Lars “Motivational Trade-offs and Modulation of Nociception in Bumblebees”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, C.119 No.31, 2022,s.1.
- GOODENOUGH Sylvia ,
GOODENOUGH Peter “Who Needs Cellulase?”, **Journal of Biological Education** Summer93, C.27, No.2, 1993.

- GOLDSTEIN David S.,
KOPIN Irjin J. “Adrenomedullary, Adrenocortical, and Sympathoneural Responses to Stressors: A Meta-analysis”, **Endocrine Regulations**, C.42, No: 4, 2008, s.111–119.
- GROSFUEL, Ramon “What is Racism?” **Journal of World-Systems Research**, C.22 No.1, 2016, s.10.
- HALL, Mathew **Plants as Person: A Philosophical Botany**, Newyork, State University of New York Press, 2011.
- HAMILTON Adam,
MCBRAYER Justin “Do Plants Feel Pain?” **Disputatio: International Journal of Philosophy**, C.12, No.56, 2020, s.75.
- HARRİSON, Peter “Do Animals Feel Pain?” ,**Philosophy**, C.66, No: 255, 1991, s.27.
- HEIL, John **Zihin Felsefesi**, Çev. Seda Akbıyık ve Merve Bilgili, İstanbul, Küre Yayınları, 2020.
- HOSPERS, John **An Introduction to Philosophical Analysis**, Oxford, Prentice-Hall, 1968, s. 399.
- HUEY Raymond B.,
CARLSON Margen, CROZIER Lisa, FRAZIER Melanie,
HAMILTON Hayden,
HARLEY Christopher, “Plants Versus Animals: Do They Deal with Stress in Different Ways?”, **Integrative and comparative biology**, C.42, No. 3,2002, s.415–423.

HOANG Anhthu ve
KINGSOLVER Joel G.

International Assoiation for the (Çevrimiçi)
Study of the Pain (IASP) <https://www.iasp-pain.org/resources/terminology/> , 31.Mayıs
2022.

IGUACEL Isabel, “Veganism, Vegetarianism, Bone mineral Density, and
BERGES Maria L. , Fracture Risk: A Systematic Review and Meta-analysis”,
BRUTON Alejandro G., **Nutrition reviews**, C.77, No.1, 2019, s.1-18.
MORENO Luis A. ,
JULIAN Christina
JACKSON, Frank “Epiphenomenal Qualia”, **Philosophical Quarterly**, sayı. 32,
1982, s.130.

JARDİNS, Joseph R. Des **Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş**, Çev. Ruşen Keleş,
Ankara, İmge kitabevi, 2006.

JUDKİS Maura “Sorry, vegans. If you don’t eat honey, avocados might be off-
limits, too”, The Washington Post, 17 Ekim 2018 (Çevrimiçi)
,
<https://www.washingtonpost.com/news/voraciously/wp/2018/10/17/sorry-vegans-if-you-dont-eat-honey-avocados-might-be-off-limits-too/> 04 Nisan 2023.

KENNY Antonny

Modern Dünyada Felsefe- Batı Felsefesinin Yeni Tarihi,
C.4, Çev. Burcu Doğan, İstanbul, Küre yayınları, 2017.

Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: I.Cilt Antik Felsefe, Çev.
Serdar Uslu, İstanbul, Küre Yayınları, 2017.

KERNA Nicholas A. ,
FLORES John , HOLETS
Hilary M. , HAFID Abdullah

“The Truth: Are Humans Vegetarian, Carnivore, or
Omnivore? A Review Based on the Anatomy and Physiology
of the Human Digestive Tract”, **EC Nutrition** C.16, No.8,
2021, s.79.

KOYAMA Tetsuo,
MCHAFFIE John G.,
LAURIENTI Paul J.,
COGHILL Robert C.

“The Subjective Experience of Pain: Ehere Expectations
Become Reality”, **Proceedings of the National Academy of
Sciences of the United States of America**, C.102, No.36,
2005, s.12952.

KURANI KERİM

“Hac Suresi 28-36 ayetler”, **Diyanet İşleri Başkanlığı**
(Çevrimiçi) [https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hac-](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hac-suresi/2620/25-37-ayet-tefsiri)
[suresi/2620/25-37-ayet-tefsiri](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hac-suresi/2620/25-37-ayet-tefsiri) , 10 Nisan 2023.

Secde Suresi 9.ayet, **Diyanet İşleri Başkanlığı** (Çevrimiçi)
[https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Secde-suresi/3507/4-9-](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Secde-suresi/3507/4-9-ayet-tefsiri)
[ayet-tefsiri](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Secde-suresi/3507/4-9-ayet-tefsiri) , 10 Nisan 2023.

Nahl Suresi 5.Ayet, **Diyanet İşleri Başkanlığı** (Çevrimiçi)
[https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nahl-suresi/1904/3-8-ayet-](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nahl-suresi/1904/3-8-ayet-tefsiri)
[tefsiri](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nahl-suresi/1904/3-8-ayet-tefsiri) , 10 Nisan 2023.

- LEE Yujin
KYONG Park
“Adherence to A Vegetarian Diet and Diabetes Risk: A Systematic Review and Meta-analysis of Observational Studies”, **Nutrients**, C.9, No.6, 2017 s.
- LEITZMANN, Clauss
“Vegan Nutrition: Past, Present, Future”, **The American journal of clinical nutrition**, 100 Suppl 1, 2014, s.496.
- LOON, Leendert C. Van
“The Intelligent Behavior of Plants”, **Trends in Plant Science**, C. 21 No.4, 2016, s.292.
- MARSHALL, Peter J.
“Relating Psychology and Neuroscience, Taking Up the Challenges”, **Perspectives on Psychological Science**, C.4, No. 2, 2009 s.114-117.
- MAYR, Ernst
Evrin Nedir? , Çev. Nurdan Soysal, Ankara, Say Yayınları, 2001.
- MILL John Stuart
Utilitarianism on Liberty, Ed. Mary Warnock, Malden, 2003.
- MILLER, Callum
“Do Animals Feel Pain in a Morally Relevant Sense?”, **Philosophia**, C.49 No.1,2021.
- MILTON, Katharine
“The Critical Role Played by Animal Source Foods in Human (Homo) Evolution”, **The Journal of nutrition**, C. 133 No.11,2003,s.3890.
- MÜLLER, Nico Dario
Kantianism for Animals: A Radical Kantian Animal Ethic, United Kingdom, Palgrave Macmillan, 2022.

- NAGEL, Thomas “What Is It like to Be a Bat?”, **The Philosophical Review**, C.83, No.4, 1974.
- NUSSBAUM, Martha Craven Mill between Aristotle & Bentham”, **Daedalus**, C.133, No.2, 2004.
- OMAY, Necati Murat “Çevre Etiği ve Asıl Değer”. Ed. Barbaros Gönencgil, Topçu Ahmet Ertek, İsmet Akova, Emre Elbasi, **1. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı**, İstanbul, İstanbul University Press, 2019, s.856-863.
- ÖZBEK, Metin “Primat Dünyasında İnsanın Yeri”, Dünden Bugüne İnsan, İstanbul, İmge Kitabevi, İstanbul, 2007.
- ÖZCAN Tülay, BAYSAL Serap “Vejetaryen beslenme ve sağlık üzerine etkileri”, **Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C.30 No.2, 2016, s.101-116.
- ÖZTURAN, Hümeysra **Akıl ve Ahlak: Aristoteles ve Farabi’de Ahlakın Kaynağı**, İstanbul, Klasik yayımları, 2013.
- PETERSON Martin, HASKER William, REICHENBACH Bruce, BASINCER David **Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş**, Çev. Rahim Acar, İstanbul, Küre Yayınları, 2016.
- PETRINI, Laura “Understanding Pain Catastrophizing: Putting Pieces Together”, **Frontiers in Psychology**, C.11, No.603420, 2020 s.12.
- NIELSEN Lars Arendt “Human Emotion and Memory: Interactions of The Amygdala and Hippocampal Complex”, **Current Opinion in Neurobiology**, C.14, No.2, 2004, s.198.

- POYA Abbas,
SCHATZSCHNEIDER Isabel “God’s Justice and Animal Welfare”, **Journal of Islamic Ethics** 6, 2022, s.6.
- REGAN, Tom “Broadie and Pybus on Kant”, **Philosophy**, C.51 No.198, 1976, s.471.
- REVONSUO, Antti **Bilinç: Öznelliğin Bilimi**, Çev. Selim Değirmenci, İstanbul, Küre Yayınları, 2010.
- REY, Roselyne **The History of Pain**, England, Harvard University Press, 1995.
- RHOADES Rodney A. ,
BELL David R. **Tıbbi Fizyoloji**, Çev. Mustafa Ayyıldız ve Mehmet Yıldırım, Ed.Erdal Ağar ,İstanbul, İstanbul Tıp Kitapevi, 2017.
- RYDER, Richard D. **Speciesism Painism and Happiness: A morality for the twenty-first century**, C.47, Luton, Andrews UK Limited, 2017.
- SCHILDER Paul
ERWIN Stengel “Asymbolia for Pain”, Archives of Neurology & Psychiatry C.25,No.3, 1931, s.598-600.
- SCOTT, Callum David,
COETSER Yolandi Marié “Rewriting Aquinas Animal Ethics: The Primacy of Reason in the Determination of Moral Status”, **South African Journal of Philosophy**, C.34, No.3, 2015.
- SCHULMAN, Ari N. “What Is It Like to Know?” **The New Atlantis**, No:51, s. 45.

SHARMA Surinder Kumar, “Mechanisms and Clinical Uses of Capsaicin”, **European Journal of Pharmacology**, C.720, No.1–3, 2013, s.55-62.
VIJ Amarjit Singh, SHARMA Mohit

SHOULER, Kenneth **Her Yönüyle Felsefeyi Anlamak**, Çev. Esra Çakıruylası, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2008.

SINGER, Peter **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s.310.

Neden Vegan? Etik Beslenme, Çev. Pınar Şengül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 202, s.75-76.

Pratik Etik, Çev. Nedim Çatlı, İstanbul, İthaki Yayınları, 2021.

A Darwinian Left: Politics, Evolution and Cooperation, London, Yale University Press, 2000.

SINGER, Peter ; LENNOX John “Is There a God?”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=HoTILnpd3q8> , 6 Aralık 2022.

SOMMA, Bethany “Avicenna on Animal Goods”, **Journal of Islamic Ethic** 5, C.6,No.1, 2022, s.19.

- SORABJI, Richard “Body and Soul in Aristotle”, **Philosophy**, C.49, No.187, 1974, s. 63- 89.
- SPENCER, Colin **The Heretic’s Feast: A History of Vegetarianism**, London, University Press of New England,1996.
- THE VEGAN SOCIETY “Definition of Veganism”, (Çevrimiçi) <https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism> , 28 Kasım 2022.
- THOMPSON , Evan “Could All Life Be Sentient?” **Journal of Consciousness Studies**, C.29, No3-4, 2022, s.229-265.
- TİMOFEEVA, Oxana **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, Çev. Barış Engin Aksoy, İstanbul, Kolektif Kitap, 2018.
- TOMOVA Aleksandra ,
BUKOVSKY Igor ,
REMBERT Emilie, YONAS Willy , ALWARİTH Jihad,
BARNARD Neal D. ,
KAHLEOVA Hana
- TÜRK DİL KURUMU
SÖZLÜKLERİ
- “vejetaryenlik”, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/> , 5 Ocak 2023.
- TÜRKER, Ömer **Ahlak: Yeni Bir Yaklaşım**, Ed. Lütü Sunar, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2021.

- VIOLIN, Mary Ann "Pythagoras- The First Animal Rights Philosopher", **Between the Species**, C.6, No.3,1990, s.123.
- WEARY Daniel M. , "Identifying and Preventing Pain in Animals", **Applied Animal Behaviour Science**, C.100, No. 1–2, 2006, s.64-76.
- NIEL Lee,
- FLOWER Frances C.,
FRASER David,
- WEITZENFELD, Adam **An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory.** Bristol,Peter Lang Publishing, Germany, 2014.
- JOY, Melanie
- WINTER Janet "Capsaicin and Pain Mechanisms", **British Journal of Anaesthesia**, C.75, No.2,1995, s.157.
- BEWAN Stuart
- CAMPBELL, Elizabeth A.
- WOO Kam S. , "Vegan diet, subnormal vitamin B-12 status and cardiovascular health", **Nutrients**, C.6, No.8,2014, s. 3259-3273.
- KWORK Timothy C.Y.,
DAVID S. Celermajer
- YAĞCI, Ülker "Ağrı Fizyopatolojisi", **SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, C.26, No.2, 2019, s.210.
- SAYGIN Mustafa
- YANATORİ Izumi, "DMT1 and Iron Transport", **Free Radical Biology and Medicine**, C.133, 2019, s.55-63.
- KISHI Fumio